

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Χριστόδουλος: Επικίνδυνος δηματοδότης τῆς ἀνοησίας

Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐπικίνδυνος δηματοδότης τῆς ἀνοησίας • Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐκκλησία, Ν. Δημοκρατία, ἴδιος ἀγώνας • Ἐλένη Ἀνδριάκαινα, Μικρό σχόλιο γιά τόν θάνατο καί τήν ἰατρική ἐπιστήμη • Πέρι Ἄντερσον, Ἀνανεώσεις • Ἀδριανή Δημακοπούλου, Τά ἔμβρυα στό Κόσοβο καί οἱ θερμοκοιτίδες στό Κουβέιτ • Θ.Ν. Μιχαηλίδου, Περί Λογοτεχνίας, ἀφάνειας καί τοῦ ἀγνωστοῦ ἀναγνώστου • Ἐλένη Ἀνδριάκαινα, Ὁ Α. Γκούλντερ γιά τόν Ν. Τσόμσκυ καί τή Νέα Τάξη • Μανόλης Ἀθανασάκης, Βασίλης Τσιτσάνης - 1946 • Ρένα Ζαμάρου, Ἡμεγάλη φουρτούνα τῆς Φραγκογιαννοῦς

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2000 • τεῦχος 80 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2000
τεύχος 80 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στη διεύθυνση του περιοδικού

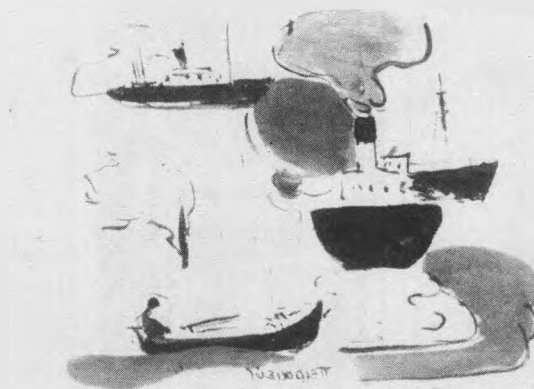
Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Έλεφάντης, Έπικίνδυνος δηματοδότης της άνοησίας.....	5
Άγγελος Έλεφάντης, Έκκλησία, Ν. Δημοκρατία, ίδιος άγώνας.....	6
Έλένη Άνδριάκαινα, Μικρό σχόλιο για τόν θάνατο και την ιατρική έπιστήμη	8

Πέρυ Άντερσον (μτφρ. Χαράλαμπος Γολέμης), Άνανεώσεις. Ό νέος δρόμος του New Left Review.....	12
Άνδριανή Δημακοπούλου, Τά έμβρυα στο Κόσοβο και οι θερμοκοιτίδες στο Κουβέιτ.....	18
Θ. Ν. Μιχαλίδου, Περί Λογοτεχνίας, άφάνειας και του άγνωστου Άναγνώστου.....	26
Έλένη Άνδριάκαινα, Ό Α. Γκούλντερ για τον Ν. Τσόμσκυ και τη Νέα Τάξη.....	31
Μανόλης Άθανασάκης, Βασίλης Τσιτσάνης - 1946.....	33
Ρένα Ζαμάρου, Ό μεγάλη φουρτούνα της Φραγκογιαννούς.....	46

Έξώφυλλο: Δημοσθένης Κοκκινίδης, «Συνοικία», 50x60,
1960-75

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Ἐπικίνδυνος βηματοδότης τῆς ἀνοησίας

«Στόν δυτικό διαφωτισμό», τόνισε σέ πρόσφατη ὁμιλία του ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, «εἶχε μεγάλη πέραση ἢ ρῆση τήν ὁποία εἶχε πεῖ ὁ γνωστός φιλόσοφος Καρτέσιος “σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω”». Ἐμεῖς λέμε “ἀγαπῶ, ἄρα ὑπάρχω”. Καί... ἀναλύοντας περαιτέρω τίς καρτεσιανές ἀπόψεις προσέθεσε ὅτι ἡ περιβόητη αὐτή ρῆση ἔκανε τήν Εὐρώπη «νά ὑποστεῖ τή λεγόμενη νοησιαρχία, νά εἶναι δηλαδή τό ἀνθρώπινο λογικό παραπάνω ἀπό ὅτιδήποτε ὑπάρχει στόν κόσμον (...). Ἐκ τούτου γεννήθηκε ὁ ὀρθολογισμός καί ἀπό τόν ὀρθολογισμό γεννήθηκε ἡ ἀπιστία εἰς τόν Θεόν καί αὐτή ἡ ἀπιστία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία γέννησε τοὺς πολέμους καί τίς ἐκατόμβες τῶν θυμάτων. Ἐμεῖς στήν ἀνατολική παράδοση βάζουμε τό συναίσθημα στό κέντρο τῆς ζωῆς μας, στήν καρδιά μας, καί βλέπουμε τόν διπλόν μας ὄχι ὡς ἄτομον ἀλλά ὡς πρόσωπον ἀξιοσέβαστο, ἀνεκτίμητης ἀξίας».

Οἱ ἀρχιερεῖς, ὡς γνωστόν, φέρονται ὡς πνευματικοί πατέρες τοῦ ποιμνίου τους, μόνο καί μόνο ἐπειδή εἶναι ἀρχιερεῖς. Δέν χρειάζεται νά προσπαθήσουν ν' ἀποκτήσουν, «θεόκλητοι» αὐτοί, κάποια πνευματικότητα· τοὺς τήν παρέχει, νομίζουν, τό «σχῆμα», τά ἄμφια, ὁ θρόνος. Ἔτσι εἶναι, ἀφοῦ στήν Ἐκκλησία οἱ σχέσεις τοῦ ἐπάνω καί τοῦ κάτω, τῆς ἡγεσίας καί τοῦ λαοῦ, ὀρίζονται μέ ὄρους ποιμνίου, κοπαδιοῦ. Ὅ,τι θέλει κάνει καί λείει ὁ τσοπάνης στό κοπάδι του, τό περνάει ἀκόμη καί ἀπό τή ρομφαία του. Ἄλλωστε, εἶναι χρήσιμο τό κοπάδι: γιά νά τοῦ περνάει ὁ τσοπάνης τήν κόκκινη κορδέλα στό λαιμό, ὥστε, ἀπό τήν μεγάλη ἀγάπη πού τοῦ ἔχει, νά μπορεῖ νά τό καταβροχθίζει...

Βέβαια τά περί ποιμνίου, ποιμένα κλπ. εἶναι μεταφορές, μήν τίς ἐκλαμβάνουμε ἐν κυριολεξία. Ὅλο μεταφορές, ἄλλωστε, ἦταν ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ. Ἔλα ὅμως πού οἱ ποιμενάρχες ἐνοοῦν τή μεταφορά ὡς κυριολεξία! Ἀρπάζει ἔτσι ὁ κ. Χριστόδουλος ἕναν ἀγαπητικό κεφαλοθραύστη καί δέν ἀφήνει ἄθραυστο κεφάλι γιά κεφάλι. Ἀπό ἄμβωνος, ἐννοεῖται.

Ἔτσι οὐδέποτε στόν κόσμον, κατά τόν περί οὗ ὁ λόγος θεόκλητο πνευματικό πατέρα τῶν Ἑλληνορθοδόξων ὑπῆρξε πόλεμος καί σφαγή ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπου ὡς τήν ἀποφράδα ἐκείνη ἡμέρα τοῦ 1637, πού ὁ Καρτέσιος ἀπεφάνθη ὅτι «σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω». Ἦταν ἡ ὀλετήρια ρῆση πού θεμελίωσε τή νοησιαρχία, ἡ νοησιαρχία τόν διαφωτισμό, ὁ διαφωτισμός τήν ἀπιστία

εἰς τόν Θεό κι αὐτή «τούς πολέμους καί τίς ἐκατόμβες» Ποτέ πρίν! Δεύτερο, ἐμεῖς στήν Ἀνατολή —τήν καθ' ἡμᾶς, βέβαια, ὄχι τήν μωαμεθανική— δέν εἴμασταν παρά μόνο ἀγάπη, ἀπεφθός ἀγάπη. Οὔτε σταγόνα αἵματος ἔχυσε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὁ Μ. Θεοδόσιος, ὁ Ἰουστινιανός —αὐτός, μάλιστα, ὅταν ἔμπαινε στό μάτι τῶν Βούλγαρων κατά λάθος κανένα μαχαίρι, τοῦ ἔβγαξε καί τό ἄλλο μάτι, γιά νά μήν βασανίζεται ὁ καυμένος βλέποντας πόσο ἄσχημος ἦταν ὁ κόσμος. Μήτε κανεῖς, ὕστερα ἀπ' αὐτούς, ἤξερε τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό ἀγάπη. «Ἐμεῖς» βλέπαμε τούς ἄλλους ὡς πρόσωπα ἀξιοσέβαστα, ἀνεκτίμητης ἀξίας. Τουλάχιστον, ρέ παιδιά, μήν ξεχνᾶμε ὅτι ἀκόμη καί τήν Παναγία τήν κάναμε ὑπέρμαχο στρατηγό γιά νά ἀφανίσει τούς πολιορκητές τῆς Κωνσταντινούπολης καί, σήμερα, ἀκοῦμε τό τραγούδι πού τῆς φτιάξανε, ἀνατριχιάζοντας (ἀπό ἀγαλλίαση βέβαια, γιατί ἔσωσε τότε τήν Πόλη).

Οἱ ἱστορικο-φιλοσοφικές κοτσάνες τοῦ Χριστόδουλου, πού τίς πουλάει ὡς πνευματικότητα, δέν θά εἶχαν ἀπολύτως καμιά σημασία, ἂν δέν τίς συνόδευαν δύο «λεπτομέρειες»:

α) Πολλοί στόν τόπο μας πιστεύουν ὅτι εἶναι θεόκλητος ποιμένας κι ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι πρόβατα —ὄχι μεταφορικῶς ἀλλά κυριολεκτικῶς.

β) Κυρίως, πολλοί περισσότεροι κολακεύονται ὅτι «ἐμεῖς ἐδῶ στήν Ἀνατολή», εἴμαστε ἅγιοι, οὐσία καί μόνο οὐσία, πρόσωπα θεωθέντα καί «οὐ ποιηθέντα» (ἀπό τήν ἱστορία μας). Περιούσιοι. Κι αὐτά εἶναι ἐπικίνδυνα πράγματα, δέν εἶναι λόγια τοῦ ἀέρα, ἰδίως ὅταν οἱ βηματοδότες τῆς ἠλιθιότητας ἔχουν δύναμη, κι ἀποκτοῦν ὀλοένα καί περισσότερη δύναμη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀδράνειάς μας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἐκκλησία-Ν. Δημοκρατία, ἴδιος αγώνας

Ἦ λεγα στό προηγούμενο σημείωμα ὅτι τά φιλοσοφικο-ιστορικά κηρύγματα τῶν «Ποιμένων» εἶναι ἐπικίνδυνα, ὅταν διαθέτουν δύναμη. Ἀλλά πόθεν ἀντλοῦν, σήμερα, οἱ ἱεράρχες τή δύναμή τους;

Δέν θέλω νά πάω μακριά, στά 150 χρόνια ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, στήν Τουρκοκρατία, στό Βυζάντιο, ἀλλά θά σταθῶ στά σημερινά. Εἶναι

τόσο εὐγλωττα καί τόσο φανερά, ὥστε ἀπορεῖ κανεῖς γιατί δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, οὔτε ἀκόμη ἀπό τήν Ἀριστερά καί τούς ἀριστερούς.

Ἡ Ἐκκλησία, καί δὴ ὑπό τήν χριστοδουλική της ἐκδοχή, ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό τή Δεξιᾶ, τόν κόσμον τῆς Δεξιᾶς.

Στηρίζεται ὄχι (μόνο) στήν ἀκροδεξιᾶ, τήν ἐθνικιστική δεξιᾶ, ἀλλά στήν κύρια πολιτική συνιστώσα τῆς Δεξιᾶς, δηλαδή τή Ν. Δημοκρατία. Σημαντικό μέρος ἐπίσης τοῦ λαοῦ τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τοῦ ΔΗΚΚΙ ταυτίζεται μέ τίς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας γιά τίς ταυτότητες. Τό ΠΑΣΟΚ, στό σημεῖο αὐτό, εἶναι διασπασμένο· ἡ Ν.Δ., ὡς ἐπίσημη πολιτική-κομματική ἔκφραση ὄχι εἶναι ἐνιαία

Ἡ Ἐκκλησία ἦταν μέ τή Δεξιᾶ· Δεξιᾶ καί Ἐκκλησία πήγαιναν χέρι χέρι στίς δικτατορίες, στόν Ἐμφύλιο, στά ζοφερά μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια. Ἡ Δεξιᾶ ἦταν μέ τή νατοϊκή Δύση (ἐναντίον τοῦ ντόπιου καί ἀπό βορρά κομμουνισμοῦ). Ἡ Δύση τήν προστάτευε —μέ τή Δύση ἦταν καί ἡ Ἐκκλησία ξεχνώντας τίς ιστορικές δογματικές διαφορές της μέ τούς Προτεστάντες, τόν Πάπα, τό «Σχίσμα», τό 1204, τή φραγκοκρατία καί πολλά ἄλλα. Ἡ Δεξιᾶ, μετά τήν πτώση τῆς δικτατορίας, σέ πολλά ἄλλαξε, τόσο πολύ μάλιστα πού κατηγορήθηκε τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια γιά «σοσιαλμανία». Χωρίς νά ἔχει ποτέ μιά πολιτική ἐναντίον τοῦ κεφαλαίου συχνά, δύσκολα μπορούσε νά πείσει τό κεφάλαιο ὅτι ἦταν ὁ πολιτικός του ἐκφραστής. Δέν εἶναι πιά ἡ βαθιά ἀντιδημοκρατική —δικτατορεύουσα δεξιᾶ τῆς μετεμφυλιοπολεμικῆς φάσης, δέν βασίζεται πιά στόν θεσμικό ἀντικομμουνισμό. Τό δόγμα βέβαιον τῆς Δεξιᾶς «πατρίς - θρησκεία - οἰκογένεια» ἔχει ὑποστῆ σοβαρές ὑποχωρήσεις ἐμπράγματα καί πρακτικές ὡς πρός τούς ὄρους «πατρίς» καί «οἰκογένεια». Ὁχι ὅμως ὡς πρός τή διάσταση θρησκεία. Τό ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει σέ ὅλη τήν Εὐρώπη, πού καταγράφει μιά ἔξαρση τῆς θρησκευτικότητας, παρ' ὅλο πού ἡ Χριστιανοδημοκρατία (καί τά συνώνυμα αὐτῆς) δέν κέρδισαν ἀκόμη τό χαμένο ἔδαφος. Ἡ θρησκεία καί οἱ χριστιανικές Ἐκκλησίες εἶναι σήμερα σοβαρά ἰδεολογικά μετερίζια τῆς εὐρωπαϊκῆς Δεξιᾶς καί στή Δεξιᾶ βρίσκουν οἱ Ἐκκλησίες σοβαρά πολιτικά ἐρείσματα. Καί στήν Ἑλλάδα τό ἴδιο, μέ τήν ἐξῆς ἐπιπλέον ἰδιομορφία. Ἐπειδή ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ ΠΑΣΟΚ καί Ν.Δ. εἶναι πολύ μικρή, ἡ εὐνοια τῆς Ν.Δ. ὑπέρ τῶν θέσεων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐξαργυρώσιμη σέ ψήφους: Σέ πολλές περιπτώσεις ὁ τοπικός ἱεράρχης «ἀποφασίζει» ποιός θά γίνει βουλευτής.

Πιστεύω, ὡστόσο, ὅτι στό θέμα τῶν ταυτοτήτων ἡ Ν.Δ. δέν κινεῖται μό-

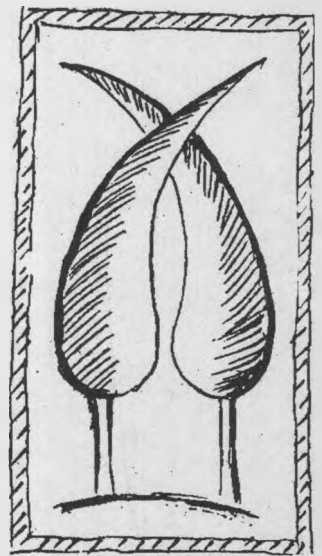

νο ἀπό ἐκλογικό καιροσκοπισμό. Ὁ Κ. Καραμανλῆς δέν υπέγραψε τό «δημοψήφισμα» ἐλπίζοντας ὅτι θά κερδίσει ψήφους. Εἶναι εἰλικρινής καί ὁ ἴδιος καί οἱ ἐπιτελεῖς του καί οἱ ψηφοφόροι τους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, πλὴν ἐξαιρέσεων, πιστεύουν ὄντως ὅτι ἡ ὀρθοδοξία εἶναι στοιχεῖο τῆς ταυτότητας τοῦ Ἑλλην. ὅτι ἡ ἀναγραφή, σέ κρατικό ἔγγραφο ὅπως ἡ ταυτότητα, τῆς χριστιανορθόδοξης ιδιότητος συνιστᾷ υπεράσπιση τῆς ἐλληνικότητος καί ἡ ἐλληνικότητα συνιστᾷ υπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας. Ἔτσι ἡ υπεράσπιση τῶν θέσεων τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι ἔργο τῶν ἐκκλησιαστικῶν - παραεκκλησιαστικῶν κύκλων, δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ «θεοῦσες», ὅπως κακῶς λέγεται. Ἡ πολιτική καί κοινωνική βάση τοῦ ἐλληνορθοδοξισμοῦ εἶναι ἡ πολιτική καί κοινωνική βάση τῆς Δεξιᾶς σέ μιά ἰσχυρή «διαπλοκή». Ἄν ἓνας δεξιός δέν πιστεύει στό Θεό, στήν Ὀρθοδοξία, στήν Ἱεραρχία, στήν κατά ἐλληνορθόδοξο τρόπο ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας καί τή συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας σέ τί ἄλλο θά πιστεῦσε; Στόν κυνισμό τοῦ Μπλέρ (πού ἐπιπλέον εἶναι προτεστάντης); Οἱ ιδέες τοῦ διαφωτισμοῦ ὡς τά σοσιαλιστικά ιδεώδη εἶναι ξένες στή δεξιά. Καί στήν Ἐκκλησία ἐπίσης. Αὐτή μάλιστα ἡ τελευταία τίς ἀποφεύγει ὅπως ὁ διάλογος τό λιβάνι. Ἴδιος λοιπόν ὁ ἀγώνας Ν.Δ. - Ἐκκλησίας. Τό ἓνα χέρι πλένει τ' ἄλλο καί τά δύο τήν ἐξουσία.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Μικρό σχόλιο γιά τόν θάνατο καί τήν ἰατρική ἐπιστήμη

Μέ πρόσωπο σημαδεμένο ἀπό τήν προσπάθεια, μέ μαύρους κύκλους κάτω ἀπ' τά μάτια, δεῖγμα ἀφοσίωσης σέ ὑψηλά ἰδανικά καί βλέμμα ἐστιασμένο στό ἀπόλυτο, ἦταν ἡ ἔκφραση ἑνός ἐγκόσμιου ἀσκητισμοῦ. Ἐνας κληρικός μέ λευκό ράσο, αὐτός ἦταν ὁ γιατρός στίς ἐλληνικές ταινίες τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀσθενοῦς μέ εὐλαβική συγκίνηση τόν περιμέναν νά βγεῖ ἀπό τόν τόπο τοῦ μυστηρίου καί ἄφωνοι ἀκούγαν τόν λόγο

του ἔξω ἀπό τήν πόρτα τοῦ χειρουργείου: «Ἡ ἐπιστήμη ἔκανε ὅ,τι ἦταν δυνατό...», ἔλεγε μέ σταθερή φωνή καί μ' ἓνα τρυφερό ἄγγιγμα στούς ὤμους τῆς ὑποψήφιας χήρας ἐλευθέρωνε ἓνα γοερό κλάμα νά ξεσπάσει.

Κανείς δέν ρωτοῦσε νά μάθει τίς λεπτομέρειες τῆς ἱατρικῆς κατάστασης τοῦ ἀσθενοῦς: ἂν κινδυνεύει ἀπό μιᾶ λοίμωξη τοῦ ἀναπνευστικοῦ, ἂν πῆρε τή σωστή δόση ἀναισθητικοῦ, ἂν γνώριζαν οἱ ἀρμόδιοι γιατροί τήν ἄλλεργία του στήν κορτιζόνη· αὐτά ἦταν πράγματα τῆς ἐπιστήμης, ἡ γνώση τῶν ὁποίων δέν ἦταν ἱκανή νά ἀνακουφίσει τήν ἀγωνία ἢ νά μειώσῃ τόν πόνο τῶν θλιμμένων συγγενῶν. Κάτι σάν τήν ἀκαταλαβίστικη γλώσσα τοῦ εὐαγγελίου — ὁ πιστός δέν ἔχει ἀνάγκη νά πειστεῖ ἀπό τό θεῖο λόγο — ἡ ἱατρική διάγνωση, τά διαγράμματα καί τά ἀποτελέσματα τῶν κλινικῶν ἐξετάσεων, τοὺς ἄφηναν ἀδιάφορους. Γιά αὐτούς τό σημαντικό ἐρώτημα ἦταν ἂν θά ζήσει ὁ δίκός τους ἄνθρωπος καί ὄχι πῶς καί ἀπό τί θά πεθάνει.

«Ἐἶχε μηνιγγίτιδα καί οἱ γιατροί διέγνωσαν μιᾶ ἀπλή γρίπη»· σέ προτάσεις τέτοιου τύπου καταγράφονται οἱ σύγχρονες στάσεις ἀπέναντι στήν ἀποτυχία τῶν γιατρῶν νά καταφέρουν τόν θάνατο. Στά τηλεοπτικά δελτία εἰδήσεων πληθαίνουν τελευταία οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀποβιώσας παρουσιάζεται ὡς θύμα τοῦ ἀρμόδιου γιατροῦ στόν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ εὐθύνη τοῦ θανάτου. Βέβαια, οἱ ἄνθρωποι πού διαμαρτύρονται γιά τόν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου προσώπου δρᾶττονται τῆς εὐκαιρίας νά καταγγείλουν τό συνολικό σύστημα τῆς ὑγείας — ράντζα στούς διαδρόμους, ποντικοί λοιμάρουν τά νύχια τους στά χειρουργικά ἐργαλεῖα, νεφρά ἀπό τή χτεσινή μεταμόσχευση σπαρταροῦν πάνω στά φορεῖα! Κυρίως ὅμως κατηγοροῦν τοὺς γιατρούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐκπρόσωποι μιᾶς ἀφηρημένης ἀρχῆς, δέν γίνονται σύμβολα ἑνός συστήματος πού νοσεῖ, ἀλλά ἐγκαλοῦνται ὡς ἄτομα, ἐλέγχονται ὡς ἐπιστήμονες πού δέν καταφέρνουν νά ἀνταποκριθοῦν στό ἔργο τους.

Οἱ ὑψηλές προσδοκίες ἀπό τόν γιατρό δέν δημιουργήθηκαν ἐρήμην τῆς ἱατρικῆς, ἀντιθέτως διαμορφώθηκαν σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῶν διακηρύξεῶν τῆς. Ἡ σύγχρονη τεχνολογία καί βιολογία κατακτοῦν συνεχῶς νέες ἐκτάσεις ἀπό τό βασίλειο τοῦ Παντοκράτορα καί τίς προσαρτοῦν στά ἐδάφη τῆς ἐπιστήμης. Ὡστόσο, ἡ συρρίκνωση τοῦ πεδίου ἀρμοδιότητας τοῦ Θεοῦ δέν συνοδεύεται ἀπό τήν ἐνίσχυση τοῦ κύρους τῶν θεραπόντων τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης. Ὅπως ἀντιθέτως, ὅσο λιγότερο ὑπολογίζεται ἡ ἐπέμβασή του στά ἀνθρώπινα τόσο περισσότερο τό ἔργο τῶν ἐπιστημόνων γιατρῶν ἐκτίθεται δημοσίως στήν κριτική καί τήν ἀμφισβήτηση.

Ἡ ἀντιμετώπιση ἑνός προβλήματος ὑγείας δέν ἀποτελεῖ πλέον ὑπόθεση τοῦ

οικογενειακοῦ γιαιτροῦ ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε κατ' ἀποκλειστικότητα τήν ὑγεία τῆς οἰκογένειας καί ἔχαιρε τῆς ἐμπιστοσύνης της. Ὁ γιαιτρός αὐτός, συνήθως παθολόγος, εἶχε ἕνα ρόλο ἀνάλογο τοῦ σαμάν τῆς φυλῆς. Ὁ λόγος τους ἐξημέρωνε τόν πόνο καί ἡ κατονομασία τῆς ἀσθένειας λειτουργοῦσε ἀνακουφιστικά, καθὼς ἐπέτρεπε τήν τακτοποίηση μιᾶς ἀκαθόριστης καί ἐπώδυνης ἐμπειρίας. Ὁ οἰκογενειακός γιαιτρός ἔχει ἀντικατασταθεῖ σήμερα ἀπό ἕνα πλῆθος ἐξειδικευμένων ἐπιστημόνων καί ἡ «κλασσική» ιαιτρική ἀμφισβητεῖται ἀπό ἕνα πλῆθος νέων «ἐναλλακτικῶν» τρόπων θεραπειίας. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀσθένειας γίνεται ὑπόθεση τοῦ ἀσθενοῦς, ὁ ὁποῖος καλεῖται νά ἀποφασίσει, νά ἐπιλέξει —τό μέ ποιά κριτήρια, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἕνα ζήτημα— μεταξύ διαφορετικῶν, ἀλληλοδιαψευδόμενων διαγνώσεων καί ἀντικρουόμενων τρόπων θεραπειίας. Ἔτσι, ἡ ἐμπιστοσύνη στό οἰκεῖο πρόσωπο τοῦ οἰκογενειακοῦ γιαιτροῦ τείνει νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἕναν ἔντονο σκεπτικισμό ὁ ὁποῖος προσβάλλει τίς ἀξιώσεις ἐγκυρότητας τοῦ ιαιτρικοῦ λόγου.

Ὁ θάνατος πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ὀρθολογικά, αὐτή εἶναι μιᾶ ἀρχή σύμφυτη μέ τή νεωτερικότητα, δέν εἶναι κάτι νέο. Πάει πολὺς καιρός ἀπό τότε πού οἱ ἄνθρωποι ἀναγνώριζαν ὡς ἰκανή αἰτία θανάτου τό γῆρας, μιᾶ φυσική κατάσταση ἡ ὁποία βρίσκεται πέρα ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν ἀτόμων. Οὔτε ὁμως καί ἡ ἀναφορά στήν ἀσθένεια ἐπαρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τόν θάνατο. Στίς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐγχείρηση κρίνεται ἐπιτυχής ἀλλά ὁ ἀσθενής δέν καταφέρνει νά ἐπιβιώσει, τά πιστοποιητικά πού ἐκδίδουν οἱ ἀρμόδιες ἀρχές ἀναφέρουν ὡς αἰτίες θανάτου τήν παχυσαρκία ἢ τήν κακή διατροφή. Εἶναι ἀνάγκη νά ἐξηγηθεῖ τό συμβάν, ὡστε κάποιος νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη: οἱ συγγενεῖς κατηγοροῦν τόν γιαιτρό ὡς ἀδαή καί ὁ γιαιτρός τόν ἀποβιῶσαντα γιά ἄγνοια τῶν κανόνων τῆς ὑγιεινῆς διατροφῆς. Ὁ θάνατος ὀρίζεται ὡς τό ἀποτέλεσμα τῆς ἄγνοιας.

Οἱ συγκεκριμένες στάσεις ἀπέναντι στόν θάνατο καί τόν γιαιτρό, ἀπηχοῦν μιᾶ τάση πού χαρακτηρίζει καί τούς σύγχρονους φιλοσοφικούς καί θεωρητικούς στοχασμούς. Πρόκειται γιά μιᾶ τάση ἐγκατάλειψης τῶν ὀλιστικῶν ἐξηγήσεων χάριν τῆς υἰοθέτησης μιᾶς ἀτομοκεντρικῆς σκοπιᾶς γιά τήν ἐξήγηση τῶν φαινομένων. Ὅσο πιό ἀτομιστική εἶναι ἡ μέθοδος ἐξήγησης, τόσο περισσότερο ἐξατομικευμένη ἡ εὐθύνη. Τά ἄτομα εὐθύνονται γιά τήν ἀρρώστεια, γιά τόν θάνατο, τή φτώχεια, τήν τρύπα τοῦ ὄζοντος, τήν ἀνεργία. Νά 'ναι ἄραγε οἱ τελευταῖοι σπασμοί ἑνός θνησιμαίου κοινωνικοῦ καθεστῶτος πού πρέπει νά διαλυθεῖ σέ ἄτομα, πρῖν νά ἐκπνεύσει, σύμφωνα μέ μιᾶ παλιά πρόβλεψη; Τό σίγουρο εἶναι πάντως ὅτι ἡ πίστη στήν ὑπαρξη τοῦ Θε-

οὔ βόλεψε γιά πολύ καιρό τήν ἐπιστήμη. Γιατί ὅσο ὁ Θεός εἶχε τή δικαιοδοσία τῆς τελικῆς κρίσης, ἡ ἐπιστήμη ἀπολάμβανε τό κύρος της καί οἱ λειτουργοί της ἦταν στό ἀπυρόβλητο. Πρόκειται μήπως γιά τόν —ἐδῶ καί δύο αἰῶνες— προαναγγεληθέντα θάνατο τοῦ Θεοῦ καί μαζί μέ αὐτόν γιά τό τέλος τῆς ὄντοθεολογίας, γιά τό τέλος μιᾶς ἐπιστήμης πού συμπορεύτηκε μαζί του καί τόν ὑποστήριξε μέ τίς τελεολογίες της, τά ἀφηρημένα ἀχρονικά της συστήματα καί τίς ὑπερκείμενες ἄτεγκτες δομές της; Δηλώνω ἀναρμόδια νά ἀποφανθῶ γιά ἓνα τόσο σημαντικό ζήτημα στό ὁποῖο πληρώνονται, γιά νά ἀπαντήσουν, οἱ ἔγκριτοι, θεσμικά κατοχυρωμένοι, κοινωνικοί μας ἐπιστήμονες.

Γιά ἐπίλογο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος ἀναζητῶ μιάν «ἀτάκα» πού νά συνοψίζει μιᾶ προκλητική στάση —ἀν καί ὄχι ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν ὄντοθεολογία— ἀπέναντι στόν θάνατο, τόν Θεό καί τήν ἐπιστήμη. Φαντάζομαι τή χήρα τοῦ μέλλοντος νά ἀποχωρεῖ ἀπό τό νοσοκομεῖο κρατώντας μέ συγκίνηση τήν τέφρα τοῦ ἀγαπημένου συντρόφου. Κατεβαίνει πεζή τούς ὀρόφους, ὅπωςδῆποτε συντετριμμένη ἀπό τόν πόνο, ἓναν πόνο ὅμως ἀναμεμειγμένο μέ ἰσχυρές δόσεις ἀγανάκτησης καί θυμοῦ γιά τό ἀπρόβλεπτο συμβάν· κατεβαίνει ἡ θλιμμένη χήρα τούς ὀρόφους, ἐνῶ ἓνας ἀναστεναγμός ἀνεβαίνει εἰς τούς οὐρανούς μαζί μέ τήν ψυχή τοῦ ἐννενηκονταετοῦς ἀιμακαρίστου: «Α! τόν ἀνόητο τόν Δημητράκη! νά πάει νά πεθάνει γιά ἓνα λάθος τῶν γιατρῶν!»

Ἑλένη Δ. Ἀνδριάκαινα

ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

‘Ο νέος δρόμος του New Left Review

του Πέρυ Άντερσον

μετάφραση Χαράλαμπος Γολέμης

Μέρος Β΄

6. Δέκα χρόνια δέν κάνουν μιά εποχή. ‘Ο μεγαλοπρεπής τρόπος μέ τόν οποίο ό νεοφιλελευθερισμός έκλεισε τή δεκαετία του ένενήντα δέν του έξασφαλίζει τήν αιώνια διατήρηση τής ισχύος του. Τοποθετώντας τή συγκεκριμένη περίοδο σέ μιά ευρύτερη ιστορική προοπτική, μπορεί νά τήν δοῦμε μέ πίο αισιόδοξο μάτι. Στο κάτω-κάτω, ήταν μιά περίοδος κατά τήν οποία ανατράπηκε ή δικτατορία του Σουχάρτο στήν Ινδονησία, έξασθένησε ή κληρική τυραννία στού Ιράν, εκδιώχθηκε μιά άπληρητ ήλιγαρχία στή Βενεζουέλα, έληξε τό άπαρτχάιντ στή Νότια Άφρική, μιά πλειάδα στρατηγών και οι πολιτικές τους εφεδρείες έχασαν τά προνόμιά τους στήν Κορέα, τό άπελευθερωτικό κίνημα νίκησε τελικά στού Άνατολικό Τιμόρ. Αυτές οι εξέλιξεις δέν κέρδισαν τήν έμπιστοσύνη των επενδυτών στή Δύση, όπως συνέβη μέ τήν άνοιξη των λαών στήν Ευρώπη. Μιά αισιόδοξη άποψη θά τις εκλάμβανε ως τόν καρπό κάποιου αναμενόμενου ξεκαθαρίσματος λογαριασμών —τίς τελευταίες πράξεις μιās συνεχιζόμενης άπελευθέρωσης των εθνών που συνθέτει τήν πραγματική πορεία εκδημοκρατισμού σέ παγκόσμια κλίμακα, μιά πορεία, τήν τελική έκβαση τής οποίας μόλις που μπορούμε νά μαντέψουμε προς τό παρόν. Μιά άλλη έρμηνεία αυτών των εξέλιξεων θά υποδείκνυε ως κύριο χαρακτηριστικό του είκοστού αιώνα τή γενική έξασθένηση τής ιεραρχίας των φύλων, μέ τήν άνάπτυξη μιās παγκόσμιας πίεσης για τή γυναικεία χειραφέτηση, ή τήν άνάπτυξη τής οικολογικής συνείδησης, τήν οποία είναι άναγκασμένα σήμερα νά σέβονται στους τύπους ακόμα και τά πίο πορωμένα κράτη. Τό κοινό σημείο που παρουσιάζουν όλες αυτές οι όπτικές είναι ό υπαινιγμός ότι ό καπιταλισμός μπορεί μέν νά είναι άκαταμάχητος, αλλά θά μπορούσε τελικά νά διαλυθεί —ή νά λησμονηθεί— μέσα στή θάλασσα κάποιων βαθύτερων μορφών ισότητας, άειφορίας και αυτό-προσδιορισμού.

Άν έτσι είναι τά πράγματα, αυτά τά πελάγη είναι ακόμα άνεξερεύνητα. Η άποψη ότι ή έξάπλωση τής δημοκρατίας μπορεί νά υποκαταστήσει τό σοσιαλισμό, ως έλπίδα ή αίτημα, είναι μιά κοροϊδία, αν λάβει κανείς υπόψη πόσο κενή περιεχομένου είναι αυτή ή ίδια ή δημοκρατία στις καπιταλιστικές της πατρίδες, για νά μήν άναφερθοῦμε στα μετα-κομμουνιστικά της παραρτήματα: σταθερώς φθίνοντα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής, αυξανόμενη οικονομική διαφθορά, άπνεκρωτι-

κή κυριαρχία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Γενικά, αυτό που υπερισχύει δέν είναι ή επιθυμία για δημοκρατία στή βάση, αλλά ή άσφυξία που τό κεφάλαιο επιβάλλει στή δημόσια άντιπαράθεση και στις πολιτικές διαφορές. Η δύναμη τής σημερινής τάξης πραγμάτων δέν βρίσκεται στήν καταπίεση αλλά στήν άμβλυνση των διαφορών και στήν έξουδετέρωση των αντιθέσεων και ή αλήθεια είναι ότι, μέχρι σήμερα, τά κατάφερε νά διαχειριστεί τις νέες προκλήσεις που αντιμετώπισε μέ άπόλυτη ήρεμιά. Οι κατακτήσεις του φεμινιστικού και του οικολογικού κινήματος στον αναπτυγμένο κόσμο είναι πραγματικές και ευπρόσδεκτες: πρόκειται για τά πίο σημαντικά στοιχεία ανθρώπινης προόδου σέ αυτές τις κοινωνίες, τά τελευταία τριάντα χρόνια. Όμως, μέχρι σήμερα, άποδείχτηκαν συμβατές μέ τις διαδικασίες τής συσσώρευσης. Έτσι, ήταν λογικό νά επακολουθήσει μιά αρκετά έκτεταμένη πολιτική συμφιλίωση. Οι επιδόσεις των φεμινιστριών στις Ηνωμένες Πολιτείες και των Πράσινων στή Γερμανία —έκει όπου τά αντίστοιχα κινήματα έχουν τή μεγαλύτερη δύναμη— που έξυπνέτησαν τόν Κλίντον στον Λευκό Οίκο και τόν πόλεμο του NATO στα Βαλκάνια, μιλοῦν από μόνες τους.

Αυτό δέν σημαίνει ότι κάποιος άλλος φορέας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει νά επιδείξει καλύτερα άποτελέσματα στού ζήτημα τής άποτελεσματικής άντιπαράθεσης μέ τήν καθεστηκυία τάξη. Μέ σπάνιες εξαιρέσεις, όπως π.χ. όσα έγιναν στή Γαλλία τόν χειμώνα του 1995, οι δυνάμεις τής εργασίας άδρανοῦν εδώ και περισσότερο από είκοσι χρόνια. Η κατάσταση στήν οποία βρίσκονται αυτές οι δυνάμεις δέν είναι άποτέλεσμα μόνο άλλαγών στήν οικονομία ή ιδεολογικών μετατοπίσεων. Χρειάστηκαν σκληροί ταξικοί αγώνες μέχρι νά υποταγοῦν στή Βρετανία, όπως έγινε προηγουμένως στις Ηνωμένες Πολιτείες. Άν και κάπως λιγότερο καταπτοημένοι στήν Ευρώπη, οι εργάτες έξακολουθοῦν νά βρίσκονται στήν άμυνα σέ όλα τά μέρη του κόσμου. Τό μόνο σημείο εκκίνησης για μιά ρεαλιστική Άριστερά, σήμερα, είναι ή διαυγής καταγραφή τής ιστορικής ήττας. Τό κεφάλαιο αντιμετώπισε άποτελεσματικά όλες τις άπειλές κατά τής έξουσίας του. Οι βάσεις στις οποίες στηρίζεται αυτή ή έξουσία —πάνω άπ’ όλα, οι πιέσεις του οικονομικού άνταγωνισμού— υποτιμήθηκαν κατ’ έξακολούθηση από τό σοσιαλιστικό κίνημα. Τά δόγματα τής Δεξιάς που

παρουσίασαν τόν καπιταλισμό ως μία συστημική τάξη διατηρούν τήν άκαμπτη θεωρητική ισχύ τους. Σέ σύγκριση μ' αυτά, οι πρόσφατες προσπάθειες κάποιου αυτό-αποκαλούμενου ριζοσπαστικού Κέντρου νά ωραιοποιήσει τά πραγματικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού ελάχιστα διαφέρουν από άναποτελεσματικές δημόσιες σχέσεις. Μεταξύ αυτών πού πάντα πίστευαν στή συντριπτική ύπεροχή των ελεύθερων αγορών και στήν άτομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής περιλαμβάνονται πολλοί σημαντικοί διανοητές. Αυτό δέν ισχύει στην περίπτωση τής πρόσφατης σοδειάς ήθικιστών λογοκριτών και επαγγελματιών αισθητικών, οι όποιοι, μόλις χθές,μίλαγαν μέ τά χειρότερα λόγια γιά τήν άσχήμα αυτού του ίδιου του συστήματος πού σήμερα έπαινούν.

Τό μάθημα πού πρέπει νά πάρει ή Άριστερά από τόν περασμένο αιώνα είναι αυτό πού δίδαξε ο Μάρξ. Πρώτο καθήκον της είναι νά παρατηρεί μέ προσοχή τήν πραγματική ανάπτυξη του καπιταλισμού, ως ενός σύνθετου μηχανισμού παραγωγής και κέρδους, πού βρίσκεται σέ συνεχή κίνηση. Η εργασία του Ρόμπερτ Μπρένερ, μέ τίτλο «Economics of Global Turbulence», στην όποία τό NLR αφιέρωσε ένα πλήρες τεύχος του, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα μιάς τέτοιου τύπου προσέγγισης.⁶ Αυτήν τή στιγμή δέν φαίνεται ακόμα στόν όρίζοντα κάποιος συλλογικός φορέας ικανός νά αντιπαρατεθεί στή δύναμη του κεφαλαίου. Ζούμε στην περίοδο τής κυριαρχίας τής γενετικής μηχανικής, κατά τήν όποία ή μόνη επαναστατική δύναμη, προς τό παρόν ικανή νά διαταράξει τήν ισορροπία του κεφαλαίου, φαίνεται νά είναι ή ίδια ή επιστημονική πρόοδος —δηλαδή, οι δυνάμεις παραγωγής, αυτές πού τόσο αντιδημοφιλείς ήταν στους, πεισμένους γιά τήν προτεραιότητα των σχέσεων παραγωγής, μαρξιστές, τότε πού τό σοσιαλιστικό κίνημα ήταν ακόμα ζωντανό. Όμως, αν κάποτε πρόκειται νά ξεκινήσουν πάλι οι ενέργειες των ανθρώπων γιά τήν άλλαγή του συστήματος, τούτο θά γίνει δια του μεταβολισμού του ίδιου του κεφαλαίου. Αυτό είναι άναπόφευκτο. Μόνο στην εξέλιξη τής σημερινής τάξης πραγμάτων θά μπορούσαν ίσως νά θρίσκονται τά μυστικά μιάς άλλης. Αυτή ή λογική διέπει διερευνήσεις σάν εκείνη του Ρόμπιν Μπλάκμπερν γιά τίς διαφαινόμενες τάσεις στην λειτουργία των χρηματοδοτικών οργανισμών, πού παρουσιάστηκε πρόσφατα στό NLR.⁷ Έδω, δέν υπάρχουν βεβαιότητες. Προς τό παρόν, τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι προτάσεις και υποθέσεις.

7. Στο χώρο τής ιδεολογίας, ή κατάσταση σήμερα παρουσιάζει μιά ιστορική ιδιαιτερότητα. Θά μπορούσε κανείς νά τήν περιγράψει ως έξής: Γιά πρώτη φορά από τή Μεταρρύθμιση, δέν υπάρχουν πιά σημαντικές αντίστασεις —δηλαδή, συστημικές ανταγωνιστικές άπόψεις— στόν πνευματικό κόσμο τής Δύσης, ενώ τό ίδιο ισχύει λίγο-πολύ και σέ παγκόσμια κλίμακα, αν θεωρήσουμε ότι τά θρησκευτικά δόγματα είναι έν πολ-

λοί άναποτελεσματικοί αρχαϊσμοί, κάτι πού μπορούμε δικαιολογημένα νά ισχυριστούμε λαμβάνοντας υπ' όψην τίς έμπειρίες τής Πολωνίας ή του Ιράν. Όσους περιορισμούς και αν έχει στην πρακτική του έφαρμογή, ο νεοφιλελευθερισμός, ως σύνολο θεωρητικών αρχών, κυριαρχεί άδιαίρετος σέ όλη τήν υδρόγειο: είναι ή πιό επιτυχημένη ιδεολογία στην παγκόσμια ιστορία. Όλα αυτά, γιά ένα περιοδικό σάν τό NLR, σημαίνουν τήν ύπαρξη μιάς ριζικής άσυνέχειας στην κουλτούρα τής Άριστεράς, όπως και αν αυτή άνανεώνεται από γενιά σέ γενιά. Πουθενά ή διαφορά μέ τό αρχικό ιστορικό πλαίσιο, μέσα στό όποιο γεννήθηκε αυτό τό περιοδικό, δέν είναι πιό έντονη από ό,τι σ' αυτό τό σημείο. Σχεδόν όλος ο όρίζοντας άναφοράς τής γενιάς του '60 έχει σαρωθεί —κι αυτό ισχύει έξ ίσου γιά τά όρόσημα τόσο του μεταρρυθμιστικού όσο και του επαναστατικού σοσιαλισμού. Γιά τούς περισσότερους φοιτητές, τά όνόματα των Μπέμπελ, Μπέρνσταϊν, Λούξεμπουργκ, Κάουτσκι, Ζωρές, Λούκατς, Λένιν, Τρότσκι, Γκράμσι είναι τόσο άπόμακρα όσο αυτά κάποιων επισκόπων

6. NLR 229, Μάιος-Ιούνιος 1998. Μιά διευρυμένη μορφή αυτής τής εργασίας θά κυκλοφορήσει από τόν έκδοτικό οίκο Verso.

7. «The New Collectivism», NLR 233, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999.

του Άρειανισμού. Τό πώς θά Ξαναϋφανθοϋν τά σηματολογικά νήματα μεταξύ του προηγούμενου και του τωρινού αιώνα είναι ένα από τά πιο λεπτά και δύσκολα καθήκοντα που μπαίνουν σε κάθε περιοδικό που χρησιμοποιεί με σοβαρότητα τον όρο «Άριστερά» και δέν φαίνεται να υπάρχουν πολλές κατευθυντήριες οδηγίες για τήν επίτευξη αυτού του σκοπού.

Άν ανατρέξουμε στις πνευματικές παραδόσεις που, από πλευράς χρόνου και επιρροής, βρίσκονται πιο κοντά στο πρώιμο NLR, ή κατάσταση δέν φαίνεται εκ πρώτης όψευς πολύ καλύτερη. Τό μεγαλύτερο μέρος του corpus του Δυτικού Μαρξισμού έχει τεθεί, και αυτό, εκτός γενικής κυκλοφορίας —ό Κόρς, ο Λούκατς του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, τό μεγαλύτερο μέρος του έργου των Σάρτρ και Άλτουσέρ, ή Σχολή του Ντέλλα Βόλπε, ο Μαρκούζε. Ό,τι κατάφερε να διασωθεί ήταν εκείνο που είχε τή μικρότερη δυνατή σχέση με τό άμεσα πολιτικό: βασικά, ή μεταπολεμική Σχολή της Φρανγκφούρτης και κάποια επιλεγμένα έργα του Μπένγιαμιν. Στη Βρετανία, ο Ραίημον Γουίλιαμς έπαψε να διαδάζεται, σχεδόν όπως συνέβη με τον Ράιτ Μιλς στην Άμερική πριν από είκοσι χρόνια. Ό Ντόυτσερ εξαφανίστηκε. Τό όνομα του Μίλιμπαντ παραπέμπει σε μία άλλη εποχή.

Άπό τήν άλλη πλευρά, ή ιστορία των ιδεών δέν είναι δαρβινική διαδικασία. Τά μείζονα συστήματα σκέψης σπανίως εξαφανίζονται κατά τον τρόπο που εκλείπουν πολλά είδη ζώων ή φυτών. Άν και δέν υπάρχει πλέον κάποιο συνεκτικό πλαίσιο στο οποίο να υπάγονται, διάφορες πνευματικές δραστηριότητες, που συνδέονται με αυτές τις παραδόσεις, συνεχίζουν να παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ζωτικότητα. Θά μπορούσε να πει κανείς ότι με τον Αιώνα των Άκρων του Χόμπσμπάουμ —ένα βιβλίο που πιθανότατα θά παραμείνει ή πιο σημαντική ενιαία έρμηνεία του περασμένου αιώνα που διατηρεί τήν αξία της και στον τωρινό, ως ή συνολική ιστορία μιας νίκης από τή σκοπιά των ήττημένων— ή βρετανική μαρξιστική ιστοριογραφία έχει σήμερα αποκτήσει παγκόσμια αναγνωσιμότητα, κάτι που ουδέποτε της είχε συμβεί παλιότερα. Τό έργο του Τζέιμσον για τό μεταμοντέρνο, που έλκει τήν καταγωγή του απ' ευθείας από τον μαρξισμό της ήπειρωτικής Ευρώπης, δέν έχει τό ταιρι του ως πολιτισμική έκδοχή αυτού του αιώνα. Ό Ρόμπερτ Μπρένερ έδωσε τή μόνη συνεκτική οικονομική εξήγηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Τζιοβάνι Άρίγκι τήν πιο φιλόδοξη προβολή της εξέλιξης της σε ένα μεγαλύτερο χρονικό πλαίσιο. Ό Τόμ Νάιρν και ο Μπενεντίκτ Άντερσον είναι ήγετικές φυσιογνωμίες στο ζήτημα των πολιτικών άμφισχημιών του σύγχρονου εθνισμού. Ό Ρεζίς Ντεμπραί ανέπτυξε μία από τις πιο συστηματικές θεωρίες, ανάμεσα σ' αυτές που προσφέρονται σήμερα, για τά σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ό Τέρυ Ίγκλετον στο λογοτεχνικό τομέα, ο Τ.Τζ. Κλάρκ στις τέχνες του θεάματος, ο Ντέιβιντ Χάρβεϋ στην αναδόμηση της γεωγραφίας, ά-

ποτελούν σημαντικά σημεία αναφοράς για όλους όσοι ασχολούνται με αυτά τά γνωστικά αντικείμενα. Άρκεί να παραθέσει κανείς κάποια τέτοια όνόματα, για να διαπιστώσει ότι δέν είναι νοητή ή βίαιη ένοποίηση τους σε ένα ενιαίο παράδειγμα. Τό εύρος των διαφορετικών μεθόδων, ενδιαφερόντων και εμφάσεων του έργου τους είναι πάρα πολύ μεγάλο. Αυτό, πέραν του ότι οφείλεται εν μέρει στην κατάτμηση της κουλτούρας της Άριστεράς, είναι επίσης έκφραση της δημιουργικής έλλειψης αναστολών και της ποικιλίας στις έρευνητικές κατευθύνσεις. Σεβόμενο αυτήν τήν κατάσταση, τό NLR πρέπει να επιχειρήσει να δημιουργήσει ένα οικείο περιβάλλον, μέσα στο οποίο τά διαφορετικά κείμενα θά μπορούν να επικοινωνούν μεταξύ τους.

Ταυτόχρονα, σήμερα βρίσκεται σε κίνηση ένα ευρύτερο πνευματικό φάσμα με ελάχιστες ή καθόλου μαρξιστικές ρίζες, που αυτό-ορίζεται, με τρόπο μη αυστηρό, ως άριστερό. Στους τομείς της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας και της οικονομικής επιστήμης θά μπορούσε κανείς να περιλάβει σ' αυτό τό φάσμα τό έργο των Χάμπερμας, Ντερντά, Μπάρρυ, Μπουρντιέ, Μανν, Ράνσιμαν, Στίγκλιτς, Σεν, Ντασγκούπτα. Έδώ παρατηρούνται περίπλοκες αλλαγές στις πολιτικές θέσεις, με κάποιους πρώην μετριοπαθείς στοχαστές να ριζοσπαστικοποιούνται τώρα που ή νεοφιλελεύθερη ήγεμονία έγινε περισσότερο απόλυτη και κάποιους άλλους, που κάποτε ήταν πιο ριζοσπαστικοί, να έχουν συμφιλιωθεί με τά στοιχεία της κυρίαρχης άποψης. Όμως, πιο σημαντικό από όλα αυτά τά στροβιλίσματα είναι τό κοινό χαρακτηριστικό που έχουν πολλά από τά έργα αυτών των διανοητών: ο συνδυασμός της έντονης πνευματικής φιλοδοξίας και της ευρείας σύνθεσης διαφόρων γνωστικών αντικειμένων με τή δειλή ή τήν αυτονόητη άφοσίωση σ' αυτήν τήν ίδια τήν πολιτική-μακρονός άπόηχο του ρωμαλέου και φλογερού κόσμου των Βέμπερ, Κέϋνς ή Ράσελ. Έδώ οι συνέπειες, όσο έμμεσες και αν είναι αυτές, της διάρρηξης των συνεχειών στη σοσιαλιστική παράδοση, είναι ολοφάνερές. Τό αποτέλεσμα είναι ένα χαρακτηριστικό θέαμα έντυπωσιακής θεωρητικής ενέργειας και παραγωγικότητας, του οποίου τό κοινωνικό άθροισμα είναι σημαντικά μικρότερο από τά επιμέρους στοιχεία.

Άντίθετα, ή Δεξιά, ασκώντας καθοριστική επιρροή στο πεδίο των άμεσων πολιτικών κατασκευών των ήμερών μας, παρουσίασε ένα εύληπτο όραμα σχετικά με τό που πάει ή σε ποιό σημείο σταμάτησε ο κόσμος —άναφέρομαι στους Φουκουγιάμα, Μπρεζίνσκι, Χάντινγκτον, Γιέργκιν, Λούτβακ, Φρίντμαν. Πρόκειται για συγγραφείς που συνδυάζουν μία ενιαία ισχυρή άποψη με ένα εύληπτο λαϊκό ύφος, τό οποίο σχεδιάστηκε για να διαδάζεται όχι από κάποιους πανεπιστημιακούς αλλά από ένα πλατύ διεθνές κοινό. Αυτό τό γεμάτο αυτοπεποίθηση είδος γραφής, που προς τό παρόν μονοπωλείται από τήν Άμερική, δέν έχει κάτι αντίστοιχο στην Άριστερά. Εκεί, στην καλύτερη των περιπτώσεων, ή ανεπαρκής έναλλακτική λύση είναι τά κανο-

νιστικά σχήματα μιας «κοσμοπολιτικής δημοκρατίας» ή του «νόμου του λαού», τα οποία βάζουν σε παρένθεση ή εξωραϊζουν την πραγματική πορεία των πραγμάτων. Το NLR δέν πολυασχολήθηκε στο παρελθόν με καμιά από τις δύο παραπάνω προσεγγίσεις. Στο μέλλον αυτή ή ένασχόληση πρέπει νά αποτελέσει μιά από τις προτεραιότητές του. Είναι απίθανο νά αλλάξει σημαντικά τό ισοζύγιο του πλεονεκτήματος στο πεδίο των ιδεών, πριν αλλάξει ό συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, ό οποίος πιθανόν θά παραμείνει σταθερός για όσο διάστημα δέν υπάρχει κάποια βαθειά οικονομική κρίση στη Δύση. Μόνο μιά ύφεση, πού τό μέγεθός της δέν θά απέιχε πολύ από τό αντίστοιχο της περιόδου του μεσοπολέμου, θά ήταν ικανή νά κλονίσει τις παραμέτρους της τρέχουσας συναίνεσης. Άλλά αυτός δέν είναι λόγος νά περιοριστεί κανείς μέχρι τότε σε ένα πολεμικό ή αναλυτικό σημειωτόν.

8. Άλλά και στο χώρο της κουλτούρας, ή κατάσταση ελάχιστη όμοιότητα έχει με αυτήν της περιόδου πού πρωτο-άνθισε τό NLR. Τό χρονικό διάστημα από τότε μέχρι σήμερα καθορίστηκε από τρεις μείζονες αλλαγές. Πρώτον, υπήρξε μιά μαζική μετατόπιση δύναμης από τους λεκτικούς προς τους οπτικούς κώδικες, με την τηλεόραση νά κυριαρχεί απέναντι σε όλα τά προηγούμενα μέσα επικοινωνίας. Αυτήν την εξέλιξη ακολούθησε, αργότερα, ή άνοδος των νεότερων ήλεκτρονικών μέσων, ή οποία στηρίχτηκε σε μιά τεχνολογική πρόοδο άνάλογη με την προηγούμενη. Φυσικά, τό συγκεκριμένο πρότυπο καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, την έλευση μεταμοντέρνων σχημάτων. Δεύτερον —κι αυτό είναι ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της προαναφερθείσας εξέλιξης— τό μεγαλύτερο μέρος της έντασης μεταξύ των παραβατικών ή έξεγερσιακών παρορμήσεων της δάσης και της καθεστηκυίας τάξης της κορυφής άποροφύηθηκε, καθώς ή άγορά οικειοποιήθηκε και θεομοποίησε τή νεανική κουλτούρα κατά τόν ίδιο σχεδόν τρόπο με τόν όποιο συμπύκνωνε παλιότερα τις πρωτοποριακές πρακτικές. Μόνο πού, δεδομένου ότι πρόκειται για μιά μαζική άγορά, ή δύναμή της, αυτήν τή φορά, ήταν πολύ μεγαλύτερη. Τό τελικό αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν ή έμπορευματική άποθέωση ειδώλων, όπως ό Τζάκσον ή ό Τζόρνταν. Τρίτον, ή διαφορά δυναμικού, πού συνδέει τά υψηλά με τά χαμηλά συστήματα τά όποια αποτελούν ένα ένιαίο κύκλωμα χαρακτηριστικό της σύγχρονης έποχής, μίκρυνε, δεδομένου ότι ή απόσταση μεταξύ των δύο συστημάτων, ή όποια ήταν ή συνθήκη της ύπαρξης αυτής της διαφοράς, σχεδόν κατέρρευσε. Τό αποτέλεσμα ήταν μιά κοινή καρικατούρα, καθώς τά δύο συστήματα συνέκλιναν σε ένα κοινό υπόστρωμα κίτς. Η λογοτεχνία, συρόμενη και αυτή στην ίδια δίμη από τά χρηματικά βραβεία και τους διαφημιστικούς προϋπολογισμούς, γεννά πρόσωπα σαν τόν Έκο ή τόν Ρουσστί της πρόσφατης περιόδου.

Αυτό πού έχει σημασία για τό περιοδικό είναι ή κρι-

τική πλευρά αυτής της κατάστασης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τό πρότυπο από την πλευρά της παραγωγής άντιστράφηκε. Εκεί πού κάποτε υπήρχε έντονη επικοινωνία μεταξύ υψηλών και χαμηλών επιπέδων κουλτούρας, σήμερα έχει δημιουργηθεί μιά πόλωση πού έχει την τάση νά στεγανοποιήσει και τά δύο επίπεδα στον υπερτροφικό τους λόγο. Έτσι, οι υψηλές μορφές έγιναν βορά της στριφνης διαδικασίας της φιλοσοφικής άποδόμησης, ενώ οι λαϊκές κατέληξαν νά είναι ή παιδική χαρά κάποιων «πολιτισμικών σπουδών» υπο-κοινωνιολογικού τύπου. Και οι δύο μορφές έχουν τις ρίζες τους στις ριζοσπαστικές παραδόσεις των τελευταίων χρόνων της δεκαετίας του πενήντα ή της δεκαετίας του εξήντα: από τή μιά πλευρά ό Χόγκαρτ και ό Γουίλιαμς και από τήν άλλη ό Μπατάιγ και ό Ντερνιτά. Άν θέλαμε νά χρησιμοποιοήσουμε πίο συμβατικό λεξιλόγιο, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι οι σημερινές μεταλλαγές και των δύο μορφών κουλτούρας εξακολουθούν νά ταυτίζονται με την Άριστερά: σε κάποιες στιγμές μεγαλοπρέπειας, μάλιστα —όπως έξυπνα παρατήρησαν οι εκ δεξιών επικριτές τους— παρουσιάζονται ως ή μόνη Άριστερά, τουλάχιστον στην Άμερική. Όμως, αυτό στο όποιο συνήθως καταλήγουν είναι νά επιλέγουν ή τόν σκοταδισμό ή τόν λαϊκισμό, ή —άκόμα χειρότερα— κάποιο μείγμα των δύο, ένα άλλόκοτο χαρμάνι δημαγωγίας και άπολιτικότητας.

Ό σκοταδισμός, ως έσκεμμένη παρεμπόδιση του νοήματος, έχει λίγους υπερασπιστές. Ό λαϊκισμός, από την άλλη πλευρά, ορισμένες φορές θεωρείται ότι έχει τή δυνατότητα νά είναι προοδευτικός. Άλλά, αν εξαιρέσουμε τις παραδοσιακές ρίζες του στη Ρωσία, όπου οι Ναρόννικοι θά θεωρούνταν άκραιοί έλιτιστές με τά σημερινά κριτήρια, αυτό πού ό λαϊκισμός κατά κανόνα κάνει σήμερα είναι νά κατασκευάζει μιά ψευδεπίγραφη εικόνα ισότητας —μεταξύ ψηφοφόρων, άναγνωστών ή θεατών— ή όποια δέν υπάρχει. Αυτό αποτελεί τόν καλύτερο τρόπο για νά άγνοούνται οι ύπαρκτες άνισότητες στο επίπεδο της άνώτερης ή της στοιχειώδους γνώσης: σ' αυτό τό έδαφος συναντώνται πολύ εύκολα ή κυνική Δεξιά και ή εύσεβής Άριστερά. Έτσι δέν προκαλεί έκπληξη ότι από τις δύο έρμηνευτικές πού προσφέρονται, οι πολιτισμικές σπουδές είναι αυτή τή στιγμή, άφ' ενός αυτές πού έχουν τή μεγαλύτερη επίδραση και άφ' έτέρου, στις χειρότερες εκφάνσεις τους, τό κύριο εμπόδιο σε οποιαδήποτε ευχαρίστηση προσφέρει ή άσυνείδητη μετακίνηση μεταξύ υψηλών και χαμηλών επιπέδων. Οι αξιέπαινες προσπάθειες άνάλυσης της μαζικής κουλτούρας, πού βαδίζουν στο πνεύμα των Χόγκαρτ και Γουίλιαμς, δέν λείπουν. Πάρα πολλοί, όμως, από τους άπογόνους της Σχολής του Μπέρμινγχαμ, προχώρησαν τρεκλίζοντας σε ένα άκριτο αγάλιασμα της άγοράς, θεωρώντας ότι είναι μιά πηγή λαϊκής κουλτούρας γεμάτη άπολαύσεις. Σ' αυτές τις συνθήκες, ό ρόλος του NLR πρέπει νά είναι τό νά στρέψει με άποφασιστικότητα τή φορά των πραγμάτων προς τήν αντίθετη κατεύθυνση, άποφεύγοντας κάθε νεο-Λεβιστική υπερβολή.

Σέ κάθε ριζοσπαστικό περιοδικό, υπάρχει πάντα τό ένδεχόμενο νά δημιουργηθεῖ ένταση μεταξύ δύο μορφών κριτικῆς, ἐξ ἴσου ἀναγκαίων ἀν καί τελείως διαφορετικῶν μεταξύ τους. Χωρίς νά ἀκριβολογοῦμε, θά μπορούσαμε νά ἀποκαλέσουμε τούς δύο τρόπους προσέγγισης τῆς κουλτούρας μέ τούς ὄρους «πρωτοποριακό» καί «έγγελιανό»— μέ τόν πρῶτο νά δεσμεύεται νά θέσει ὡς ἀντικείμενο διακύβευσης μιά ἐπιθετική, ἀν καί μονόπλευρα ἐπιτακτική, θέση καί τόν δεύτερο νά ἀποκωδικοποιεῖ μέ ένδεικτικό τρόπο τό εὐρύτερο ιστορικό καί φιλοσοφικό περιβάλλον: ὁ Κλέμεντ Γκρίνμπεργκ καί ὁ Φρέντρικ Τζέιμσον εἶναι οἱ δύο δεξιότητες τῶν ἀντίστοιχων προσεγγίσεων. Οἱ προαναφερθεῖσες μορφές κριτικῆς δέν ἀλληλοαποκλείονται καί τό περιοδικό πρέπει νά τίς ένθαρρύνει καί τίς δύο. Ἡ ἀνάγκη τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ποικίλλει, ἀναγκαστικά, σύμφωνα μέ τό θέμα ἢ τή συγκυρία. Σέ ἕνα πεδίο ὅπως αὐτό τοῦ κινηματογράφου, οἱ σοβαρές σκέψεις γιά τό νόημα τῶν τελευταίων κινηματογραφικῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Χόλλυγουντ ἢ τοῦ Ἑλστρι, ὅσο καλές κι ἀν εἶναι οἱ προθέσεις τους, εἶναι σπατάλη τοῦ χώρου τοῦ NLR, σέ σύγκριση μέ τήν ἐνασχόληση μέ σκηνοθέτες, κυρίως ἐκτός τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου, οἱ ὁποιοί δέν συγκεντρώνουν τήν προσοχή ἢ εἶναι δύσκολο νά τούς παρακολουθήσει κανεῖς. Ἀέναντι στίς ἀρνητικές ἐξελίξεις, πού παρατηρήθηκαν κατά τήν τελευταία περίοδο στίς δυτικές μητροπόλεις, ὑπῆρξε ἕνα ἀντίβαρο μέ τεράστιο πολιτισμικό ὄφελος— ὁ πολλαπλασιασμός τῶν περιφερειακῶν παραγωγῶν τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Οἱ συγκεκριμένες ἐξελίξεις καλύπτονται πολύ ἀσχημαστί Δύση καί ἡ Ἀριστερά πρέπει νά ἀσχοληθεῖ μέ αὐτές κατά προτεραιότητα. Ἐνα καλό κείμενο γιά τόν Χου Ζιάο Ζιέν, τόν Κιαρροστάμι, τόν Σεμπέν, τόν Λεντούκ ἀξίζει ἐκατό—ἐστῶ καί ἐπικριτικά— κείμενα γιά τόν Σπίλμπεργκ ἢ τόν Κόπολα. Μιά σειρά ἀρθρων, πού θά σχεδιαστεῖ σύμφωνα μέ αὐτή, τήν ἀποψη καί ἢ ὁποία θά ἐπεκταθεῖ καί στό νέο εὐρωπαϊκό κινηματογράφο (Ἀμέλιο, Ρίτζ, Ζακό, Ζονκά), θά ἦταν ὁ φυσικός διάδοχος τῶν ἀντίστοιχων πρωτοποριακῶν σειρῶν τοῦ Πήτερ Γουόλεν στό πρῶτο NLR.

Σέ ἕνα γενικότερο ἐπίπεδο, τό εἶδος τῆς λογοτεχνικῆς γεωγραφίας, πού ἀνέπτυξε ὁ Φράνκο Μορέττι, λόγω τῆς ἐστίασῆς του στήν ἀγορά, ἀποτελέσει τή φυσική γέφυρα πού συνδέσει τήν κουλτούρα τῶν ἐλίτ μέ τήν κουλτούρα τῶν μαζῶν, ἐνῶ πρόσφατα πραγματοποιεῖ μιά «ἐξωστρεφή κίνηση» πρὸς παγκόσμια συστήματα, ἢ ὁποία δημιουργεῖ ἕνα διαφορετικοῦ τύπου μοντέλο. Σέ ὅλα τά πεδία, τό NLR πρέπει νά προσπαθήσει νά ἀντιταχθεῖ στόν ἐπαρχιωτισμό—στήν πραγματικότητα στόν ναρκισσισμό— τοῦ ἀγγλόφωνου κόσμου, στρέφοντας τήν προσοχή του, ἀκόμα καί σέ βάρος τῆς ἀναλογικῆς ἐκπροσώπησης, ἀν αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο, σέ μή ἀγγλόφωνα ἔργα καί παραγωγούς. Ἐνα ἀπό τά πιά ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά τῆς τρέχουσας ἀγγλικῆς σκηνῆς (*a fortiori* καί τῆς ἀμερικανικῆς) εἶ-

ναι ὅτι, ἀν καί οἱ ξένες γλώσσες, οἱ ξένες λογοτεχνίες καί ἡ ξένη πολιτική διδάσκονται πολύ περισσότερο στά σχολεῖα καί στά πανεπιστήμια σήμερα ἀπό ὅ,τι πρῖν ἀπό εἴκοσι χρόνια, οἱ πολιτισμικές ἀναφορές τῶν νέων γενεῶν—ἀκόμα καί στήν πιά σύνθετη μορφή τους— εἶναι συχνά πιά περιορισμένες διότι, ἐν τῷ μεταξύ, ἡ ἡγεμονία τοῦ Χόλλυγουντ καί τοῦ CNN σημείωσε ἐκθετική αὐξηση. Μιά ματιά στά ρεύματα τῆς τρέχουσας δημοσιογραφικῆς μόδας εἶναι ἀρκετή γιά νά καταγράψει αὐτό τό παράδοξο. Τηρώντας τήν παράδοσή του, τό περιοδικό πρέπει νά ἀντισταθεῖ ὁ αὐτήν τήν κατάσταση.

9. Ἡ ἐκδοση ἑνός περιοδικοῦ μέ τέτοιες ἀνησυχίες ἀποτελοῦσε πάντα ἀκροβασία σέ τετρωμένο σκοινί. Ἡ ἐπίτευξη ἰσορροπίας ἀνάμεσα σέ τόσο ἀνόμοια πεδία, ὅπως αὐτά τῆς οἰκονομίας καί τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς κοινωνιολογίας καί τῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἀπό μόνη τῆς ἀρκετά δύσκολη ὑπόθεση. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, λόγω τῆς φύσης τοῦ περιοδικοῦ, συνυπάρχουν ὑπό τήν ἡγεμονία τοῦ πολιτικοῦ πού θέτει τά δικά του προβλήματα ὀρισμοῦ καί ἐπιλογῶν. Οἱ ρυθμίσεις τῆς ὕλης τοῦ περιοδικοῦ ἀντανακλοῦν σιωπηρά τήν ἱεράρχηση τῶν ἐνδιαφερόντων του, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κύριο ἀρθρο, ἀλλά καί τά βασικά ἀρθρα του, ἀναφέρονται συνήθως σέ ἐπίκαιρα διεθνή θέματα. Τό NLR παραμένει, κατ' ἀρχήν καί κυρίως, ἕνα πολιτικό περιοδικό, ἐξῶ ἀπό εὐγενικές συναινέσεις ἢ καθιερωμένες ὀριοθετήσεις τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅμως, ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά πολιτική πού δέν καταπνίγει τίς περιοχές πού ἀγγίζει. Ἡ κουλτούρα μιάς κοινωνίας εἶναι πάντα κάτι εὐρύτερο ἀπό τίς πολιτικές διεργασίες πού πραγματοποιοῦνται στό ἐσωτερικό της, ἀποτελώντας μιά δεξαμενή σημασιῶν ἐκ τῶν ὁποίων μόνο ἕνας περιορισμένος ἀριθμός συνδέεται μέ τήν κατανομή δύναμης, πού εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς δράσης.⁸ Κάθε πολιτική πού ἐπιθυμεῖ νά εἶναι ἀποτελεσματική σέβεται αὐτό τό πλεόνασμα. Οἱ προσπάθειες στρατολόγησης ὅλων τῶν θεωρητικῶν ἢ πολιτισμικῶν χώρων γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἐργαλειακῶν σκοπιμοτήτων θά εἶναι πάντοτε μάταιες ἢ ἀντιπαραγωγικές. Αὐτό δέν σημαίνει ἀδιαφορία. Ἡ Ἀριστερά πρέπει νά ἔχει μιά «πολιτισμική πολιτική»: ἀλλά αὐτό ἀπαιτεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τή διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς δικῆς τῆς κουλτούρας. Γιά τούς παραπάνω λόγους, τά ἀρθρα πού θά δημοσιεύονται στό NLR μπορεῖ νά μήν ἔχουν ἄμεση—ἢ ἀκόμα καί τήν παραμικρή— σχέση μέ τά ριζοσπαστικά μας πολιτικά προγράμματα.

Μιά μείζων ἀλλαγή τῆς ἐποχῆς πού πέρασε, γιά τήν

8 Τό κύριο ἐπιχείρημα γιά τήν ἀσυμμετρία κουλτούρας καί πολιτικῆς ἀναπτύξεως ὁ Φράνκο Μούλχερν στό *The Present Lasts a Long Time*, Cork 1998, pp. 6-7, 52-53, ἕνα βιβλίο μέ τό ὁποῖο τό περιοδικό θά ἀσχοληθεῖ πάλι σέ ἐπόμενο τεῦχος του.

ὅποια γίνεται συχνά λόγος, ἦταν ἡ ἐκτεταμένη μετα-νάστευση τῶν διανοουμένων τῆς Ἀριστερᾶς σέ ἰδρύματα ἀνώτατης ἐκπαίδευσης. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη –πού ἦταν συνέπεια ὄχι μόνο τῶν ἀλλαγῶν στή διάρθρωση τῶν ἐπαγγελματιῶν, ἀλλά καί τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπό τοὺς πολιτικούς ὀργανισμούς, τῆς ἀλαλίας τῶν ἐκδοτικῶν οἰκῶν, τῆς παρεμπόδισης κάθε ἀνάπτυξης ἐναλλακτικῶν μορφῶν κουλτούρας– δέν ἀναμένεται νά ἀναστραφεῖ σύντομα. Αὐτή ἡ ἀλλαγή εἶχε συγκεκριμένες δυσᾶρεστες παρενέργειες. Ὁ Ἐντουαρντ Σαϊντ μᾶς ὑπέδειξε μέ σαφήνεια, πρόσφατα, κάποιες ἀπό αὐτές πού ἦταν πράγματι κάποιες ὀρισμένα πρότυπα γραφῆς πού θά εἶχαν ἀφήσει ἄφωνους τόν Μάρξ ἢ τόν Μόρρις. Ἀλλά ὑπάρχουν καί ἄλλοι τρόποι μέ τοὺς ὁποίους ἡ ἀκαδημαϊκὴ καριέρα εἰσέπραξε τὰ τέλη τῶν διοδίων τῆς: περιττοὶ μηχανισμοί, πού χρησιμοποιοῦνται περισσότερο γιὰ τὴν ἐκδοση ἀτομικῶν διαπιστευτηρίων παρά γιὰ πνευματικούς σκοποὺς, ἐγκύκλιες ἀναφορῆς στὶς ἀρχές, βιβλιογραφικὲς αὐτο-παραπομπές γεμάτες ἀβρότητα καί πολλὰ ἄλλα. Ὅταν χρειάζεται, τὸ NLR σκοπεύει νά εἶναι ἓνα λόγιο περιοδικό, ἀλλά ὄχι ἓνα ἀκαδημαϊκὸ περιοδικό. Σέ ἀντίθεση μέ τὰ περισσότερα ἀκαδημαϊκὰ –γιὰ νά μὴν μιλήσουμε γιὰ τὰ ἄλλα– περιοδικὰ πού κυκλοφοροῦν σήμερα, δέν συσσωρεύει ὑποσημειώσεις στό τέλος τῶν ἀρθρῶν οὔτε καταφεύγει σέ βιβλιογραφικὲς ἀναφορῆς «τύπου Χάρβαρντ». Ὅμως, σέβεται τὴν κλασικὴ ἀβρότητα τῶν ἄμεσα διαθέσιμων ὑποσημειώσεων πού ὑπάρχουν στό τέλος τῆς σελίδας, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν στὶς πηγές ἢ σέ κάποια ἄλλα κείμενα πού ἔχουν σχέση μέ τὸ δημοσιευμένο ἀρθρο. Ὅπου χρειάζεται, οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐλεύθεροι νά τὸ κάνουν αὐτό, ὅπως συμβαίνει μέ τόν Μορέτι στό παρὸν τεῦχος. Ἀλλά, ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ὑποσημειώσεων χάριν αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, αὐτὴ ἡ μάλιστα πού πλήττει σήμερα πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρθρα πού στέλνονται γιὰ δημοσίευση, δέν θά περάσει. Θά ἔπρεπε νά εἶναι ζήτημα τιμῆς γιὰ τὴν Ἀριστερὰ νά γράφει τουλάχιστον ἐξ ἴσου καλὰ μέ τοὺς ἀντιπάλους τῆς, χωρὶς περιττές ἐπαναλήψεις ἢ ἀκατάστατες παραθέσεις λέξεων.

Τὸ περιοδικό θά περιέχει ἓνα τμήμα μόνιμης βιβλιοκριτικῆς, ἐνῶ θά ἐνθαρρύνει, ἐπίσης, τὶς ἀντιπαραθέσεις ἀπόψεων. Τὸ NLR ἀπολάμβανε πάντοτε ἓνα ἀδικο συγκριτικὸ πλεονέκτημα λόγω τῆς γλώσσας στήν ὁποία ἐκδίδεται, δεδομένου ὅτι τὰ ἀγγλικά ἔχουν ἓνα παγκόσμιο ἀκροατήριο, κάτι πού δέν συμβαίνει μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ὡς ἀντιστάθμισμα αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς, θά πρέπει νά προσπαθήσει νά κάνει γνωστὰ στοὺς ἀναγνώστες τοῦ σημαντικὰ ἔργα πού δέν ἔχουν δημοσιευτεῖ στήν ἀγγλικὴ γλώσσα, καθὼς καί ἄλλα πού ἔχουν μὲν γραφεῖ στὰ ἀγγλικά, ἀλλὰ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἄλλοῦ. Οἱ βιβλιοκριτικὲς σ' αὐτό τὸ τεῦχος δίνουν ἓνα πρόχειρο δείγμα αὐτοῦ πού θά μπορούσαμε νά κάνουμε. Τὸ περιοδικὸ παραδοσιακά δημοσίευε λίγες πολεμικὲς στίς σελίδες του. Ἐλπίζουμε αὐτό νά τὸ ἀλλάξουμε. Τὸ παρὸν τεῦχος περιέ-

χει μιά τέτοια ἀντιπαραθέση ἀπόψεων, ἐνῶ τὸ ἴδιο θά συμβεῖ καί στό ἐπόμενο. Καί ἐδῶ, ὅπως καί ἄλλοῦ, τὸ κριτήριο δέν εἶναι ἡ πολιτικὴ ὀρθότητα, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο καί ἂν αὐτὴ ἐκλαμβάνεται, ἀλλὰ ἡ πρωτοτυπία καί ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρημάτων. Οἱ ἀρθρογράφοι δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἀνήκουν τυπικά στήν Ἀριστερὰ –ὑπάρχουν πολλές περιοχὲς ἐνδιαφερόντων, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐνδεχομένως βρίσκονται στὸν τομέα τῶν διεθνῶν σχέσεων, ὅπου κάποιος πού δέν εἶναι ἀριστεροὶ διατυπώνουν ὀρισμένα ἀνωτέρου ἐπιπέδου ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν καθιερωμένων προοδευτικῶν ἀφελειῶν, τίς ὁποῖες συνήθως συμμερίζονται οἱ πυλῶνες τοῦ ἀξιοσέβαστου φιλελευθερισμοῦ. Οἱ πιὸ καταλυτικὲς κριτικὲς κατὰ τῆς ἐπεκτατικότητας τοῦ NATO καί τοῦ πολέμου στὰ Βαλκάνια ἔγιναν, τίς περισσότερες φορές, ἀπὸ τὴ Δεξιά. Τὸ περιοδικὸ πρέπει νά δέχεται εὐχαρίστως παρεμβάσεις σάν κι αὐτές. Ἀντιθέτως, δέν ἔχει ἀνάγκη κειμένων πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀριστερὰ τὰ ὁποῖα ἀπολογοῦνται γιὰ τίς ἐπίσημες πολιτικὲς, σάν αὐτὰ πού γράφτηκαν τὴν ὥρα πού τὰ Β-52 ἀπογειώνονταν γιὰ τὸ Κουβέιτ ἢ γιὰ τὸ Κόσσοβο. Αὐτὰ τὰ κείμενα μπορεῖ νά τὰ διαβάσει κανεὶς κάθε μέρα στὶς ἐφημερίδες καί τὰ περιοδικὰ τοῦ κατεστημένου. Γιὰ νά εἶναι χρήσιμες οἱ ἀντιπαραθέσεις πού θά γίνονται σ' αὐτό τὸ περιοδικὸ πρέπει νά κρατᾶμε ἀπόσταση ἀπὸ τὴ ζώνη τῆς νάρκωσης.

Τέλος, μιά λέξη γιὰ τὴν γεωγραφικὴ μας θέση. Τὸ NLR ἦταν ἓνα περιοδικὸ πού ξεκίνησε στὴ Βρετανία, ἓνα κράτος πού πρέπει νά ἐλπίζουμε ὅτι δέν θά διαρκέσει γιὰ πολὺ ἀκόμα, ἐξ αἰτίας τῶν λόγων πού μέ διεισδυτικὴτητα παραθέτει ὁ Τόμ Νάιρν. Εἶπαμε πολλὰ στό παρελθόν γιὰ τὸ Ἠνωμένο Βασίλειο καί δέν θά σταματήσουμε τώρα. Ταυτόχρονα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ ζοῦν ἢ ἐργάζονται, σήμερα, στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, μιά χώρα γιὰ τὴν ὁποία τὸ NLR ἔχει ἐπίσης δημοσιεύσει πολλὰ ἀρθρα. Γιὰ περισσότερες ἀπὸ δύο δεκαετίες, τὰ κείμενα γιὰ τὴν Ἀμερικὴ τοῦ Μάικ Ντέιβις –τοῦ πιὸ συνεποῦς ἀρθρογράφου μας– ἄφησαν ἓνα ἀνεξίτηλο στίγμα. Ἀλλὰ καί οἱ ἐξελίξεις στήν Εὐρώπη ἐπέδρασαν, ἐπίσης, στὴ διαμόρφωση τῶν ἀρχικῶν ἀπόψεων αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Ἡ σφαῖρα ἐνδιαφερόντων τοῦ NLR ξεπερνοῦσε πάντοτε τὰ ὄρια τῆς Δύσης. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ περιοδικὸ ἀσχολήθηκε καί μέ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο –τόσο τὸν Τρίτο καί τὸν Δεύτερο ὅσο καί τὸν Πρῶτο, τότε πού αὐτὴ ἡ ὀρολογία ἴσχυε ἀκόμα– ἄλλοτε καλύτερα καί ἄλλοτε χειρότερα ἀνάλογα μέ τὴν περίοδο, οἱ ἀρθρογράφοι τοῦ ἐξακολουθοῦσαν νά προέρχονται κυρίως ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενέθλια γῆ. Αὐτό θά θέλαμε νά τὸ ἀλλάξουμε. Πρέπει νά ἔρθει ὁ καιρὸς πού ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξω-ατλαντικῶν ἀρθρογράφων τοῦ NLR θά ἀντιστοιχεῖ μέ αὐτὸν τῶν ἐξω-ατλαντικῶν ἀρθρῶν πού δημοσιεύει. Πρὸς τὸ παρὸν, αὐτό εἶναι ἐκτὸς τῶν δυνατοτήτων μας, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἓναν ὀρίζοντα πού πρέπει νά τὸν ἔχουμε πάντα κατὰ νοῦ.

ΤΑ ΕΜΒΡΥΑ ΣΤΟ ΚΟΣΟΒΟ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΜΟΚΟΙΤΙΔΕΣ ΣΤΟ ΚΟΥΒΕΪΤ.

Σκέψεις για μερικές ψευδείς ειδήσεις κατά τή διάρκεια τῶν τελευταίων πολυεθνικῶν πολέμων.

τῆς Ἀδριανῆς Δημακοπούλου

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Τή Δευτέρα 6 Δεκεμβρίου 1999 διάβασα στή γαλλική ἐφημερίδα *Liberation*, στίς διεθνείς ειδήσεις, ἕνα ἄρθρο, ἀνυπόγραφο, μέ τίτλο “Κοσοσυφοπέδιο: ἡ συμπλημένη φρίκη” καί μέ ὑπότιτλο “Σύμφωνα μέ τόν ΟΑΣΕ,¹ τά ἐγκλήματα ἀυξήθηκαν μετά τήν ἐπέμβαση”. Στό σχετικά σύντομο αὐτό ἄρθρο, σέ σύγκριση μέ τήν ἐκθεση τῶν 900 σελίδων τοῦ ΟΑΣΕ γιά τίς παραβιάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στό Κοσοσυφοπέδιο, μποροῦσε κανεῖς νά διαβάσει: “Ο ΟΑΣΕ, ὠστόσο, ἀναγνωρίζει, σέ ἀντίθεση μέ τά ὅσα διαβεβαίωναν πολλές δυτικές κυβερνήσεις τήν ἐποχή ἐκείνη, ὅτι πρῖν ἀπό τίς κρούσεις (frappes) τοῦ ΝΑΤΟ δέν ὑπῆρξαν, σέ ὅλη τήν ἐπαρχία, γενικευμένοι φόνοι εἰς βάρος τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κοσόβου”.

Πλήν τῶν ὁρολογικῶν ἐνδείξεων –πόσον καιρό ἄραγε θά τοῦς πάρει γιά νά ποῦν τά πράγματα μέ τ’ ὄνομά τους καί νά πάψουν νά ὀνομάζουν “κρούσεις” τοῦς βομβαρδισμούς;– ἡ εἶδηση παρουσίαζε στά μάτια μου ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι, γιά πρώτη φορά, διάβαζα νά λέγεται ἐπίσημως κάτι τό ὀφθαλμοφανές ἀπό τότε, τό ὅποιο ὅμως, τότε, ἦταν σχεδόν ἀδύνατο νά περάσει στά δυτικά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης οὔτε ἐξἄλλου νά ἀκουστεῖ ἀκόμα καί σέ ἰδιωτικές συζητήσεις: ὅτι, δηλαδή, μιά στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ, ἀντί νά βοηθήσει, θά ἐπιδείωνε τήν κατάσταση τῶν Κοσοβάρων Ἀλβανῶν, κυρίως ὡς πρός τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί ἐιδικότερα ὡς πρός τό πρῶτο ἀνάμεσα τοῦς, τό δικαίωμα στή ζωή.

Γιά τά τεκταινόμενα στά Βαλκάνια “τήν ἐποχή ἐκείνη” –“τήν ἐποχή ἐκείνη”, ὅπως λέει ἡ *Liberation*, σάν γιά νά ἀλωθήσει στά βάθη τοῦ χρόνου ἢ γιά νά ἀνασύρει ἀπό τά βάθη τῆς μνήμης τῶν πολιτῶν τῆς κοινωνίας τῆς πληροφόρησης κάτι πού συνέβη μόλις πρῖν ἀπό λίγους μῆνες– γιά ἐκείνους λοιπόν τοῦς τρόπους πού ὄρθηκε ἡ “διεθνῆς κοινότητα” γιά νά “ἐπέμβει ἀνθρωπιστικά”, γιά νά “ἐκδημοκρατίσει” καί γιά νά “ἐ-

ξευρωπαϊσει” τά Βαλκάνια,³ δίνοντας ἕνα σωφρονιστικό μάθημα τῆς “νέας τάξης” καί ἐπιτελώντας ἤ, μᾶλλον, δοκιμάζοντας τίς δικές τῆς νέες στρατιωτικοπολιτικές καί ἰδεολογικές ἀνακατάξεις, τίς δικές τῆς νέες ἰσορροπίες ἤ, μᾶλλον, εὐρωπαϊκές ἀνισορροπίες, αὐτές πού μᾶς προέκυψαν ἀπό τήν πτώση τοῦ τείχους καί τήν ἐπανένωση τῆς Γερμανίας, γιά τά τεκταινόμενα λοιπόν στά Βαλκάνια ἀπό τοῦς ἐκλεκτούς αὐτούς φορεῖς κάποιας μοντέρνας ἀντίληψης τῆς οἰκουμενικότητας καί τῶν οἰκουμενικῶν ἰδεωδῶν, συχνά μοῦ ἐρχόταν στό νοῦ μιά προσφιλῆς, καί δυσκολομετάφραστη στά γαλλικά, ἐκφραση τῆς μητρῶς μου: κι ὄλ’ αὐτά παιδάκι μου γίνονται στοῦ κασιδή τό κεφάλι. Τ’ ὁμο-

1. Ὁργανισμός γιά τήν Ἀσφάλεια καί τή Συνεργασία στήν Εὐρώπη.

2. ΝΑΤΟ, ΗΠΑ καί Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, συνολικά 19 “σύμμαχα” κράτη, κάποτε ἀνομολογήτως ἀντιμαχομένων συμφερόντων.

Ποῖος ποτέ θά μποροῦσε νά φανταστεῖ ὅτι ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομίματος, τήν 1η Ἰανουαρίου 1999, θά ἦταν τόσο ἐπικίνδυνη γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση ὅσο καί ἀπειλητική γιά τά ἀμερικανικά συμφέροντα, ὥστε μόλις τρεῖς μῆνες μετά νά ἐπιφέρει τήν πρώτη στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ καί τήν ἐπανενεργοποίηση, ἐντός τῆς Εὐρώπης, τόσο ἀνελεύθερων καί παραχρημένων πολιτικῶν σχημάτων, ὅπως εἶναι αὐτό τοῦ προτεκτοράτου;

3. Ἀπό τήν πλούσια ἀρθρογραφία πάνω σέ αὐτά τά θέματα κατά τή διάρκεια τῶν βομβαρδισμῶν, ἀξίζει νά ἀναφέρουμε εἰδικά γιά τό τελευταῖο, τόν “ἐξευρωπαϊσμό” τῶν Βαλκανίων, τό ἄρθρο τοῦ Ἰσμαήλ Κανταρέ, στή *Le Monde*, 10.3.1999, μέ τίτλο “Τά Βαλκάνια πρέπει νά ἐξευρωπαϊστοῦν”, ὅπου τίθεται τό “ἐπίγονο ἐρώτημα [...] κατά πόσον τά Βαλκάνια μποροῦν νά εἶναι πολιτισμένα, μέ ἄλλες λέξεις, νά ἐξευρωπαϊστοῦν [...]”. Κατά τόν συγ-

λογώ, είμαι πενήντα χρονών, και κανείς ποτέ δέν μ' έκανε νά φοβηθώ τόσο για τή βαλκανική "κασίδα" μου όσο φοβήθηκα για τά Βαλκάνια, όσο φοβήθηκα τους σωτήρες ανθρωπιστές "τήν έποχή εκείνη".

"Όμως, τό άρθρο τής *Liberation* είχε κι ένα άλλο, άπροσδόκητο για μένα ενδιαφέρον. Ήταν μιά "λεπτομέρεια", άν μου επιτρέπεται ή έκφραση, στην περιγραφή τών παραδιάσεων τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τους Σέρβους. Παραθέτω τό απόσπασμα αυτούσιο, αφήνοντας κι εγώ μέ πλάγια στοιχεία τις παραπομπές στην έκθεση του ΟΑΣΕ:⁴ "Τά συμπεράσματα τής έκθεσης για τή σερβική καταστολή, συνοδευόμενα από φρικιαστικές μαρτυρίες, υπογραμμίζουν ότι "οί φόνοι, οί αυθαίρετες κρατήσεις και τά βασανιστήρια είχαν ως κύριο στόχο τους νεαρούς Άλβανούς σέ μάχιμη ηλικία (...). Οί γυναίκες αποτέλεσαν κι αυτές άντικείμενο ιδιαίτερων βιαιοτήτων", αναριθμητων βιασμών και καταστροφών έμβρύων (destructions d'embryons)".

Στίς "καταστροφές εμβρύων" σταμάτησα. Δέν καταλάβαινα τί μπορούσε νά έννοει ό συντάκτης του άρθρου -τό Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων (AFN)- μέ τούτη τήν έκφραση. Πώς είναι δυνατόν νά γίνει κάτι τέτοιο στό Κοσσυφοπέδιο, αναρωτήθηκα, σέ μιά άγροτική περιοχή, σ' ένα τόσο φτωχό ιατροτεχνολογικό περιβάλλον; Πήρα και τή *Monde*, ως σοβαρότερη έφημερίδα, προς ευρύτερη και σαφέστερη ενημέρωση. Τό αντίστοιχο άρθρο (7.12.1999), κι αυτό άνυπόγραφο, κι αυτό μέ τήν ένδειξη τών πηγών του -Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων σίν Associated Press⁵- ήταν όντως πίο πλούσιο και περιεκτικό. Άνέφερε κι αυτό ρητά ότι ό ΟΑΣΕ δέν ασπάζεται στην έκθεσή του τις τότε θέσεις πολλών κυβερνήσεων ούτε και συμμερίζεται τις βεβαιότητες του τότε άρχηγού της Κ V I, τής Άποστολής Έπαλήθευσης στό Κοσσυφοπέδιο,⁶ πρεσβευτή τών ΗΠΑ Γουίλιαμ Γουώκερ (William Walker), ό όποιος ήταν ό πρώτος πού είχε σπεύσει νά χαρακτηρίσει τελεσιδικώς ως "έγκλημα κατά τής ανθρωπότητας" τους σαράντα πέντε σκοτωμένους Άλβανούς πού βρέθηκαν στις 15 Ίανουαρίου 1999 στό χωριό Ράτοσακ (Racak).⁷ Κατά τή *Monde* ή έκθεση περιορίζεται στό νά διαπιστώσει ότι "Η σφαγή αυτή προκάλεσε τή διεθνή αγανάκτηση και μετέβαλε τή στάση τής διεθνούς κοινότητας άπέναντι στην Όμοσπονδιακή Δημοκρατία τής Γιουγκοσλαβίας και τις σερβικές άρχές στό Βελιγράδι". Υπενθυμίζω ότι αυτή ή "διεθνής αγανάκτηση" και "ή μεταβολή στάσης τής διεθνούς κοινότητας" είχαν ως άμεση συνέπεια τήν άπόσυρση τών παρατηρητών του ΟΑΣΕ από τό Κοσσυφοπέδιο και τήν έναρξη τών βομβαρδισμών. Πάντως, ως προς τά έμβρυα και ή *Monde* επαναλάμβανε αυτολεξεί τήν ίδια πληροφορία μέ τά ίδια συμφρασζόμενα. Παραθέτω τό απόσπασμα : "[...] Οί φόνοι, οί αυθαίρετες κρατήσεις και τά βασανιστήρια είχαν ως κύριο στόχο τους νεαρούς Άλβανούς σέ μάχιμη ηλικία", καταδεικνύει αυτή ή έκθεση, καρπός έρευνας έννεα μη-

νών. "Οί γυναίκες αποτέλεσαν κι αυτές άντικείμενο ιδιαίτερων βιαιοτήτων", συγκεκριμένα βιασμών και καταστροφών εμβρύων.

Πρέπει νά προσθέσω ότι τό άρθρο άρχιζε μέ ιδιαίτερος βίαιο τρόπο, υπογραμμίζοντας άκριβώς τις κακουργίες κατά τών γυναικοπαίδων και τών εμβρύων: "Άποκεφαλισμένα παιδιά, κομμένα στήθη, άκρωτηριασμένα έμβρυα...".

Έάν οι λέξεις έχουν κάποιο νόημα, τί είναι αυτή ή άκριτη επανάληψη και από τις δύο έφημερίδες, τήν πρωινή και τήν άπογευματινή, τέτοιας φαυλεπίφαυλης άνοησίας, τί είναι τούτη ή άνηλεής όσο και παραλογική έμμονή στά έμβρυα; Μέ τήν πρώτη άνάγνωση, είναι άλήθεια, μόνον τό ρητορικό έκτόπισμα τών φράσεων ήταν για μένα αισθητό. Σάν οι βιασμοί, τά βασανιστήρια, οι δολοφονίες και οι έκτελέσεις, τούτες οι τρισάθλιες, οι κατάπτυστες όσο και άισχρά συνηθισμένες πρακτικές όλων τών πολέμων, νά μήν άρκούν πλέον για νά συγκινήσουν τή δυτική κοινή γνώμη. Σάν μιά έπαύσηση τής φρίκης, μιά έπαύσηση τής βαρβαρότητας τών Σέρβων, στή ρίζα του γενοκτόνου μίσους, νά χρειάζεται κάτι τό ασύλληπτο, τό πρωτάκουστο: "άκρωτηριασμοί και καταστροφές εμβρύων".

Τόν Μιλόσεβιτς τόν είδαν ως Χίτλερ, τά στρατόπε-

γραφέα, "ή καρδιά του νοήματος του πολέμου πού διεξάγει ή Άτλαντική συμμαχία, τό όπλισμένο χέρι του δυτικού πολιτισμού, συνδέεται άκριβώς μέ τούτο τό έρώτημα". Τό άρθρο ξαναδημοσιεύτηκε στις 19.6.1999, στον φάκελλο πού έτοίμασε ή έφημερίδα μέ μιά έπιλογή έκλεκτων προσφορών διανοουμένων στον προβληματισμό για τήν "έπέμβαση" στό Κοσσυφοπέδιο.

4. Στό έξής, τά άποσπάσματα τών εκθέσεων ή τών δηλώσεων ύπευθύνων, τά όποια περιέχονται στα δημοσιογραφικά άρθρα θά παρατίθενται μέ πλάγια στοιχεία.

5. Δεδομένου ότι ή κοινή αναφορά τών δύο έφημερίδων είναι τό Γαλλικό Πρακτορείο Ειδήσεων, αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, θά ήταν και ή πηγή της έν λόγω ειδήσης. Πρέπει ωστόσο νά σημειώσω ότι, παρ' όλες τις προσπάθειές μου, δέν βρήκα πρόσβαση στό δελτίο ειδήσεων του Πρακτορείου εκείνης τής ημέρας.

6. Η ΚVM δημιουργήθηκε στό πλαίσιο του ΟΑΣΕ.

7. Για τόν βίο και τήν πολιτεία του Γουίλιαμ Γουώκερ ως πρεσβευτή τών ΗΠΑ στό Έλ Σαλβαδόρ τό 1989, και τή σπουδή του νά άπομακρύνει κάθε ύποψία συμμετοχής του σαλβαδοριανού στρατού και τής άμερικανικής κυβέρνησης στό κύμα βιαιοπραγιών, πού έπληξαν τή χώρα αυτή κατά τή δεκαετία του '80, και συγκεκριμένα τή συμμετοχή τους στή δολοφονία έξι Ίησουιτών ιερέων, τής οικονομου τους και τής κόρης τής οικονομου, τό 1989, βλ. σχετικά Noam Chomsky, *The New Military Humanism, Lessons from Kosovo*, Pluto Press, Λονδίνο 1999, σ. 41-42, καθώς και τήν πλούσια σέ πληροφορίες, αλλά συμβατικότητα και δυϊκά συρρικνωμένη στή "χαντιγκτονική" τής άσκηση, μελέτη του Alexandre Del Valle, *Guerres contre l'Europe, Bosnie-Kosovo-Tchi trci nie*, Editions des Syrtes, Παρίσι 2000, σ. 254-256 και 264-266.

δα στη Βοσνία τά προσομοίωσαν μέ τά ναζιστικά, στά τρένα μέ τούς Κοσοβάρους Άλβανούς πρόσφυγες άναγνώρισαν τά τρένα πού όδηγοΰσαν στό Άουσβιτς. Πρόσφατα άκόμη, χωρίς αιδώ, ό ύπουργός Έξωτερικών τής Γερμανίας, σ' ένα ταξίδι του στό Κόσοβο, προτρέπει τούς Σέρβους και τούς Άλβανούς νά συμφιλωθούν, όπως συμφιλώθηκαν οι Γερμανοί μέ τούς Έβραίους. Παραδειγματιζόμενοι από τόν λαό του, λέει, πού άναγνώρισε τήν ένοχή του και ζήτησε συγγνώμη από τά θύματά του.⁸ Γιατί όχι, σκέφτηκα, εάν έτσι έχουν τά πράγματα, ίσως στά μάτια τους θά πρέπει νά ύπάρχει, θά πρέπει νά θρηθεϊ και ό άντίστοιχος Σέρβος Μένγκελε πού στό έργαστήριό του κατέστρεφε και άκρωτηρίαζε έμβρυα κατά τή διάρκεια τών βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ. Από τούς Σέρβους, ή “διεθνής κοινότητα” όλα τά περιμένει.⁹

Η έκθεση του ΟΑΣΕ —στην όποία άνέτρεξα μέσω του Ίντερνετ— επιβεβαίωσε αυτήν τήν πρώτη “ορητοική” άνάγνωση, διότι βέβαια ποτέ σέ τούτη τήν καταγραφή μαρτυριών δέν γίνεται λόγος για “άκρωτηριασμούς” και για “καταστροφές έμβρύων”. Τό σημαίνουν “έμβρυο” πουθενά δέν άπαντά.¹⁰ Εκεί εκτίθενται οι τοκετοί κάτω από άπεριγραπτες συνθήκες, οι διασμοί και οι ξυλοδαρμοί έγκύων γυναικών, πού απέδησαν για κάποιες από αυτές τίς γυναίκες, καθώς και για τήν έκβαση τής έγκυμοσύνης τους, μοιραίοι. Καταγράφεται μάλιστα, εάν άληθεύει, μία συγκλονιστική μαρτυρία ενός έξηνταπεντάχρονου άνδρός πού είδε στό δρόμο πού όδηγοΰσε από τήν Πρίστινα στό Κόλιτς (Kolic/Koliq), άνάμεσα στα πτώματα πού συναντούσε κανείς κάθε σαράντα μέτρα, στην άκρη του δρόμου, “τό πτώμα μιās έγκυου πού τής είχαν άνοίξει τό σώμα. Τό νεκρό της μωρό κείτονταν επάνω της”.¹¹ Εάν αυτό ήταν τό έγκλημα πού ύπαγόρευσε τό “καταστροφές έμβρύων”, πώς νά μήν ανατριχιάσει κανείς μπρός στην άφαιρετική υπέρβαση του ειδησιογράφου πού άποσιωπά τόν φόνο τής γυναίκας, σάν ή ίδια και τό σώμα της νά ήταν ένα άψυχο περιδλήμα —ποτέ έξάλλου στα δύο άρθρα δέν στοιχειοθετείται φόνος έγκυου— για νά φέρει στό φώς τών ειδήσεων ευθέως, σχεδόν έργαστηριακά, τό κατεστραμμένο έμβρυο. Μέσα στη φρίκη και τή δυστυχία, είναι πάντα παρήγορο ότι αυτό πού είδε ένας ήλικιωμένος Κοσοβάρος Άλβανός, στην άκρη του δρόμου, δέν είναι ένα κατεστραμμένο έμβρυο, αλλά τό πτώμα μιās γυναίκας πού τής είχαν άνοίξει τήν κοιλιά. Έπάνω στο σώμα της, λέει, κείτονταν τό “νεκρό μωρό της”.

Ένα μήνα άργότερα, διαπίστωση ότι ή *Monde* επανήλθε στις εκθέσεις του ΟΑΣΕ, μακροσκελώς, αφιερώνοντας τους δύο σελίδες, οι όποιες συμπεριλάμβαναν τέσσερα έμπεριστατωμένα άρθρα, πού πιστά στο πνεύμα και στο γράμμα τών εκθέσεων του ΟΑΣΕ, και μία επιφυλλίδα.¹² Η επιφυλλίδα μέ τίτλο “Ο ΟΑΣΕ και τό Κόσοβο”, ήταν ρητά άναθεωρητική και άνασκεύαζε τά λεγόμενα του άρθρου τής 7ης Δεκεμβρίου περί κλιμα-

κώσεως τής βίας μέ τούς βομβαρδισμούς, περί επιδεινώσεως τής καταστάσεως και τά τοιαΰτα, τά όποια σίγουρα θά είχαν δημιουργήσει στους άναγνώστες κάποιους άνεπιθύμητους κριτικούς άναστοχασμούς. Η κλιμάκωση τών βιαιοτήτων κατά τών Κοσοβάρων Άλβανών και ή καταναγκαστική μαζική έξοδός τους δέν

8. Είδηση του Γαλλικού Πρακτορείου Ειδήσεων (AFN) τής 25.2.2000, για τήν επίσκεψη του Fischer στο Κόσοβο τήν ήμέρα εκείνη, άδημοσίευτη από τή *Monde* και τή *Liberation*.

Ποτέ δέν θεωρήσα ότι είναι άθέμιτη όποιαδήποτε σύγκριση του Όλοκαυτώματος μέ άλλους διωγμούς, γενοκτονίες και έξοντώσεις πληθυσμών. Πιστεύω όμως ότι ή κοινότοπη πλέον κατάχρηση του θέματος, τό γεγονός ότι όλα τά έγκλήματα και οι παραβιάσεις τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων πού ύποπίζονται στην άντίληψη τής Δύσης, από τό δικτατορικό καθεστώς του Σαντάμ, τούς πολέμους στη Γιουγκοσλαβία, έως κι αυτό τό θεοκρατικό καθεστώς τών Ταλιμπάν, χιτλεροποιούνται και συνταυτίζονται μέ τά ναζιστικά έγκλήματα, δέν άποτελεί μόνον παραποίηση τής ιστορίας αλλά και τήν πιο επικίνδυνη μορφή άρνησιμou. Κάποτε θά πρέπει νά τό πάρουμε άπόφαση: ό ναζιστικός όλοκληρωτισμός και τά έγκλημά του είναι ένα άυθεντικά προϊόντα τής πλέον πεπολιτισμένης Ευρώπης.

9. Δέν άστειολογώ. Ένα καλό παράδειγμα για τέτοιου είδους πρόσληψη τής βαλκανικής πραγματικότητας, κατά τή διάρκεια του πολέμου στο Κόσοβο, τό βρήκα στο άρθρο του Paul Benkimoun, *Le Monde*, 2-3.5.1999, σ. 18, “Κατάσταση επείγουσας ψυχιατρικής άνάγκης στο Κόσοβο: επιδείνωση τών περιπτώσεων ψυχικών άσθενειών”. Παραθέτω ένα άπόσπασμα: “[...] Η Béatrice Stamboul, ψυχίατρος, μέλος τής άποστολής τών Γιατρών του Κόσμου στο στρατόπεδο τής Μπράζντα (Brazda) στη Μακεδονία, συμμερίζεται τή γενική άνησυχία: “Τί άπόγιναν οι άσθενείς τών ψυχιατρείων; Σήμερα, βλέπω μερικούς άσθενείς πού περιπλανώνται, χωρίς νά χουν κανέναν νά τούς φροντίσει στο στρατόπεδο φοβούμαι, όμως, ότι τούς άλλους τούς έχουν ξεπαστρέψει”. Και ό άρθρογράφος δικαιώνει τίς κακοσημάδες παρατηρήσεις τής ψυχιάτρου μέ τόν έξής διαλογισμό: “Συχνά οι έθνοκαθαρές είναι και εύγονιστές”. Βλ. και Alexandre Del Valle, ό.π., σ. 238, όπου ως χαρακτηριστικό “τοξικής” προπαγάνδας, ό συγγραφέας παραθέτει από τήν *Bild am Sonntag* τήν άκόλουθη “είδηση” ή όποία είχε βγει στο φώς τής δημοσιότητας λίγα χρόνια πριν, κατά τή διάρκεια του πολέμου τής Βοσνίας: “Οι Σέρβοι γυναικολόγοι κάνουν πειράματα μέ δόσινες γυναίκες στα “στρατόπεδα συγκεντρώσεως” και έμφυτεύουν έμβρυα (fœtus) σκυλιών στις μήτρες τους”. Σημειώνω ότι δέν βρήκα πρόσβαση στα άρχεία αυτής τής εφημερίδας, για νά διαβάσω κι εγώ την εν λόγω “είδηση” μέ τά μάτια μου.

10. Η έκθεση του ΟΑΣΕ, ή μάλλον οι δύο εκθέσεις του ΟΑΣΕ, Οκτώβριος 1998-Ιούνιος 1999 και 14 Ιουνίου 1999-31 Οκτωβρίου 1999, οι όποιες περιέγραψα δημοσιεύτηκαν ταυτοχρόνως στις 7 Δεκεμβρίου 1999, φέρουν δέν τίτλο: “Κόσοβο, όπως ειδήθηκε, όπως ειπώθηκε (as seen, as told)”. Βλέπε στην έκθεση τής πρώτης περιόδου, Οκτώβριος 1998 -Ιούνιος 1999:

έχουν καμία σχέση μέ τούς βομβαρδισμούς. Ήταν “προγραμματισμένες” από τούς Σέρβους, υπογράμμισε ό έπιφυλλιδογράφος, “έπομένως θά συνέβαιναν ούτως ή άλλως”. Όπως και κατά τή διάρκεια του πολέμου, άπίστευτο και όμως άληθινό, αυτό ήταν και έξακολουθει νά είναι τό κύριο έπιχείρημα κατά πάσης άμφιβολίας ως προς τήν όρθότητα των πεπραγμένων στό Κοσσυφοπέδιο: ή πλήρης άρνηση τής πραγματικότητας, ή πλήρης άρνηση των έπιπτώσεων των νατοϊκών πράξεων και τής δυτικής όλιγωρίας ως προς τά τεράστια κύματα των προσφύγων, έν όνόματι των σερβικών προθέσεων και πρακτικών.¹³

Κανένα, βέβαια, από αυτά τά άρθρα δέν είχε γραφτεί για νά έλέγξει ή νά διαψεύσει τά περί έμβρύων. Θεώρησα, έντούτοις, σημαντικό τό γεγονός ότι κανένα δέν επανέλαβε εκείνο τό ψέμα. Όπως αργότερα, ίχνηλατώντας τή γένεση και τή διάδοση του μακάβριου μοτίβου,¹⁴ θεώρησα έξ ίσου σημαντικό ότι, άπ’ όσο ξέρω, κανένας δυτικός κυβερνητικός παράγοντας δέν χρησιμοποίησε στίς δηλώσεις του εκείνη τήν εικόνα “τυπικής βαλκανικής βαρβαρότητας”, πού, στην άρχή των βομβαρδισμών, είχε φιλοτεγήσει ό Ύπουργός Άμυνας τής Γερμανίας Ρούντολφ Σάρπινγκ: οι δολοφόνοι “παίζουν ποδόσφαιρο μέ κομμένα κεφάλια, διαμελίζουν πτώματα, ξεριζώνουν έμβρονα από πεθαμένες έγκυες γυναίκες και τά ψήνουν στή φωτιά”.¹⁵

Γιά νά ολοκληρώσω, όμως, τή “ρητορική” άνάλυση τής είδησης τής 7ης Δεκεμβρίου και δεδομένης τής άναθεωρητικής αντίδρασης τής *Monde* ένα μήνα μετά, πιστεύω ότι ή χρήση των έμβρύων –πλήν των καθ’αυτό σημασιολογικών της παραμέτρων πού θά τίς ξεετά-

σουμε παρακάτω– ήταν έμφαντική, ένας τρόπος για νά τονιστούν και πάλι οι σερβικές φρικαλεότητες και νά κρατηθούν έτσι κάποιες ίσορροπίες: άσπάζονται μέν τόν κυρίαρχο μισοσερβικό λόγο, επιτρέπουν δέ νά ειπωθεί ή κύρια είδηση των συμπερασμάτων, ότι δηλαδή οι νατοϊκοί βομβαρδισμοί συνέβαλαν στην έπιδείνωση τής κατάστασης στό Κοσσυφοπέδιο. Έφόσον αυτό τό άνεπιθύμητο συμπέρασμα άπουσιάζει, όπως συνέβη μέ τά άναθεωρητικά άρθρα τής *Monde*, εκπίπτει και ό λόγος ενεργοποίησης τής φρίκης μέ ψευδείς είδησεις.

Αυτό τό είδησεογραφικό ρητορικό σχήμα, τήν υπό όρους ή μάλλον τήν υπό όρους ψεύδους παρουσίαση κάποιας άσύμφωνης προς τή νατοϊκή θεώρηση άλήθειας, τό είχα συναντήσει κι άλλες φορές κατά τή διάρκεια του πολέμου. Ένα καλό παράδειγμα, μέ κάπως πιό σύνθετη κατασκευή, βρίσκεται στα άρθρα πού δημοσίευσαν ή *Liberation* και ή *Monde*, έν μέσω βομβαρδισμών, στίς 12 Μαΐου 1999, για μιá άλλη έκθε-

- Μέρους ΙΙΙ, Ή παραβίαση των άνθρωπίνων δικαιωμάτων στό Κόσοβο, ειδικότερα τό Κεφάλαιο 7: Βιασμοί και άλλες μορφές σεξουαλικής βίας

- Μέρους ΕΝ, Οι έπιπτώσεις τής σύγκρουσης σέ κοινότητες και ομάδες στην κοινωνία του Κόσοβου, ειδικότερα τό Κεφάλαιο 16: Γυναίκες και τό Κεφάλαιο 17: Παιδιά.

11. Έκθεση ΟΑΣΕ, ό.π., Κεφάλαιο 16, Γυναίκες.

12. Τό άφιέρωμα τής *Monde* μέ τόν γενικό τίτλο “Κόσοβο: χρονικό μιάς γενικευμένης φρίκης”, *Le Monde*, 11.1.2000, τό έπιμελήθηκε ό Christophe Chatelot και περιέχει τά έξής άρθρα:

ση, πού συνέταξε τούτη τή φορά τό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ, “*Τό σήσιμο τῆς ἱστορίας: ἡ ἔθνοκάθαρση στό Κόσοβο*”, καί ἡ ὁποία καλύπτει τή χρονική περίοδο πού ἀρχίζει ἀπό τήν ἀπόσυρση τῶν παρατηρητῶν τοῦ ΟΑΣΕ καί τελειώνει τήν ἡμέρα τῆς δημοσίευσης τῆς ἐκθεσης. Ἡ ἀντιπαράβολή τῶν δύο ἐκθέσεων, τῆς ἐκθεσης τοῦ ΟΑΣΕ καί τῆς ἐκθεσης τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ, καθῶς καί ἡ ἀντιπαράβολή τῆς ἐπεξεργασίας τους ἀπό τόν Τύπο, συγκεκριμένα ἀπό τή *Monde* καί τή *Liberation*, θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα αὐτό τό νέο εἶδος παραπληροφόρησης, τήν ὑπό ὄρους ψεύδους παρουσίαση κάποιας ἀλήθειας. Φαίνεται πῶς στίς ἀντιπροσωπευτικές μας δημοκρατίες, ὑπό τό καθεστῶς ἀνθρωπιστικῶν βομβαρδισμῶν καί φιλόανθρωπων στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων, ὑπάρχει κάποιος χρονισμός ἢ timing πρόσβασης τοῦ “κοινοῦ” σέ ὀρισμένες εἰδήσεις. Ἐάν ἡ στιγμή κρίνεται ἀκατάλληλη, τότε οἱ πληροφορίες ὑποβάλλονται σέ ὑφολογική καί σημασιολογική ἐπεξεργασία καί κοινοποιοῦνται, μόνον ἐάν ἀναδύονται μέσα ἀπό τή συνεχή ὑπόκρουση τῆς φρίκης καί τῶν βιαιοτήτων πού συχνά ἔχουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἐφεύρει καί ἀποδίδουμε πλαστά στοὺς ἐκάστοτε ἐχθροὺς μας καί ἐχθροὺς τῆς ἀνθρωπότητας.

Τό ἄρθρο τῆς *Liberation* (12.5.1999), ἐνυπόγραφο αὐτήν τή φορά, ἀπό τόν Πατρίκ Σαμπατιέ (Patrick Sabatier), ἔφερε τόν τίτλο: «Ἀμερικανική ἐκθεση γιά τήν ἔθνοκάθαρση. Ἡ Οὐάσιγκτον συναρμολογεῖ “τό παζλ τῆς φρίκης”». (“Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ἐπιμένω κάθε φορά στοὺς τίτλους τῶν ἀρθρῶν. Ὅλοι γνωρίζουμε τή σημασία τους γιά τή δημιουργία ἐντυπώσεων, ἰδίως ὅταν δέν ἀνταποκρίνονται στό περιεχόμενο τῶν κειμένων πού εἰσάγουν). Παραθέτω ἓνα ἀπόσπασμα, ἐνδεικτικό γιά τό πνεῦμα τοῦ ἀρθροῦ, πού περιέχει, κατὰ τή γνώμη μου, καί τίς σημαντικότερες πληροφορίες του:

«Ἡ ἐκθεση δέν ἀποκαλύπτει νέα στοιχεῖα πέραν αὐτῶν τὰ ὁποῖα τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης ἔφεραν στό φῶς ἀκολουθώντας τό νῆμα τῶν διηγήσεων τῶν προσφύγων. Πολλές ἐξάλλου μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις τῆ θεωροῦν ὑπερβολικὰ ἐπιφυλακτικὴ. Διευκρινίζεται, μάλιστα, στήν ἐκθεση, ὅτι οἱ καταγγελίες πού αὐτὴ περιέχει, παρ’ ὅλον ὅτι εἶναι “ἀξιόπιστες” λόγω τῆς συσσώρευσης διασταυρωμένων καταθέσεων, δέν βασίζονται παρὰ σέ “μαρτυρίες”, οἱ ὁποῖες, γιά προφανεῖς λόγους, δέν ἦταν δυνατόν νά ἐπαληθευτοῦν. Στήν ἐκθεση ὑπολογίζεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκτελέσεων ἀνέρχεται σέ “4.000 τουλάχιστον”, ἐνῶ ἄλλοι ἔχουν μιλῆσει γιά δεκάδες χιλιάδες σφαγιασθέντων καί δέν δίδεται ἀριθμὸς γιά τοὺς “ἐξαφανισθέντες καί τοὺς κρατουμένους”. Ὡστόσο, στήν ἐκθεση συντάσσεται ἓνας ἀκριβῆς χρονολογικὸς καί γεωγραφικὸς πίνακας τῶν καταστροφῶν 300 ἀλβανικῶν χωριῶν καί ἄλλων τόσων συνοικιῶν, καθῶς καί τῶν σφαγῶν πού ἔλαβαν χώρα σέ 70 ἀπὸ αὐτὲς τίς περιοχές. Ὑπογραμμίζεται ὅτι οἱ βιασμοὶ πού διαπράττουν οἱ Σέρβοι συμβαίνουν

“*διαρκῶς συχνότερα*”, λεπτομερειακὰ ὅμως ἀναφέρονται μόνον δύο περιπτώσεις “*συστηματικῶν καί ὀργανωμένων βιασμῶν*” φυλακισμένων γυναικῶν στήν Τζακόβιτσα (Djakovica) καί στό Πέτς (Pec/Peq)».

Εἶναι προφανές ὅτι, πλὴν τῆς ἀσυνήθιστης ἀποστασιοποίησης τῶν συντακτῶν τῆς ἐκθεσης ὡς πρὸς τήν ἐγκυρότητα τῶν πηγῶν τους καί δὴ τῶν μαρτυριῶν, ἢ πραγματικὰ “νέα” πληροφορία πού περιέχει τό ἄρθρο, ἐκ γραφίδος Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ –ἀκόμα κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα τὰ θύματα ἦταν Ἀλβανοὶ Κοσοβάροι– εἶναι ὁ ἀριθμὸς τους. Εἶναι πράγματι ἐξαιρετικὰ χαμηλὸς αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς, ἐάν τὸν συγκρίνουμε μὲ τὰ νοῦμερα πού δίνονταν στόν Τύπο, στήν τηλεόραση καί στό ραδιόφωνο τὸν προηγούμενο μῆνα, κατὰ τή διάρκεια τοῦ Ἀπριλίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοὺς *Times* τῆς Νέας Ὑόρκης, οἱ ὁποῖοι στίς

- Μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά τῶν συμπερασμάτων τῶν ἐκθέσεων τοῦ ΟΑΣΕ.

- Ἄρθρο μὲ τίτλο «*Ἀύξανόμενη περιφρόνηση γιά τήν ἀνθρώπινη ζωὴ*”. Τὰ συμπεράσματα τῶν ἐκθέσεων τοῦ Τμήματος ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων τοῦ Ὄργανισμοῦ γιά τήν Ἀσφάλεια καί τῆ Συνεργασία στήν Εὐρώπη (ΟΑΣΕ)», ὅπου σχολιάζονται οἱ ἐκθέσεις τοῦ ΟΑΣΕ μὲ τρόπο πού ἀποσιωπᾷ ἢ κλείνει ὅλα τὰ ἐρωτήματα πού ἐγείρουν οἱ ἐκθέσεις καί τὰ συμπεράσματά τους.

- Ἄρθρο μὲ τίτλο “Ἡ κλιμάκωση τῆς βίας”, ὅπου σύνομα δίδεται, βάσει τῶν ἐκθέσεων, τό χρονικὸ τῶν βιαιοπραγιῶν.

- Μικρὸ ἄρθρο μὲ τίτλο “Αὐτοὶ οἱ Σέρβοι πού προστάτεψαν Ἀλβανούς”, ὅπου ἀναφέρονται, βάσει τῶν ἐκθέσεων, ὀρισμένες ἐξαιρέσεις Σέρβων Κοσοβάρων ἢ στρατιωτικῶν τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ στρατοῦ πού προστάτεψαν μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς τοῖς Ἀλβανοῦς Κοσοβάρους ἢ προσπάθησαν νά ἀποτρέψουν βιαιότητες.

13. Στίς ἀρχές τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου ἔμαθα ἀπὸ μία ἐκπομπή στήν τηλεόραση, στό γαλλικὸ κανάλι LCE, ὅτι συζητεῖται στή Γερμανία ἡ συγκρότηση μιᾶς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, ἔργο τῆς ὁποίας θά εἶναι νά ἐξετάσει κατὰ πόσον ἀληθεύουν τὰ λεχθέντα στό δυτικὸ Τύπο περί τῆς ὑπάρξεως καί τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σερβικοῦ σχεδίου “Πέταλο”, τό ὁποῖο ἀποσκοποῦσε στήν ἔθνοκάθαρση τοῦ Κοσόβου ἀπὸ τὸν ἀλβανόφωνο πληθυσμὸ του. Ἡ ὑπαρξη τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, πού ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τό γερμανικὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης καί δόθηκε στή δημοσιότητα μετὰ τὴν ἐναρξη τῶν βομβαρδισμῶν, ἦταν, ἐκ τῶν ὑστέρων, ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης, καί τό σημαντικότερο γιά τὴν ἀρνηση ὁποιασδήποτε νατοϊκῆς ὑπαιτιότητας, ὁποιασδήποτε συμβολῆς τῶν βομβαρδισμῶν στό δράμα τῆς μαζικῆς ἐξόδου τῶν Κοσοβάρων, ὅπως ἐξάλλου διαφαίνεται κι ἀπὸ τὴν ἐπιφυλλίδα τῆς *Monde* πού ἀναφέραμε παραπάνω. Τώρα, βλ. καί *Liberation*, 6.4.2000, σ. 10 τὸ ἄρθρο μὲ τίτλο: “Βερολίνο: ἓνα ψεύτικο σχέδιο γιά νά πάμε/νέ (pour aller) στό Κόσοβο”, καί ὑπότιτλο “Εἰκάζεται ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ εἶπαν ψέματα γιά νά δικαιολογήσουν τὴν ἐπέμβαση τοῦ ΝΑΤΟ”. Στό ἄρθρο αὐτό, μὲ κόκκινους χαρακτήρες, ὑπογραμμίζονται τὰ ἀκόλουθα: “Τὸ ἐγγράφο πού παρούσασε τό γερμανικὸ

4 Ἀπριλίου 1999, δημοσιεύουν τίς ἐκτιμήσεις κάποιου κυβερνητικοῦ παράγοντα ὁ ὁποῖος δηλώνει ὅτι “ἐνδέχεται νά ὑπάρχουν (στό Κοσσυφοπέδιο) πενήντα Σρεμπρέντσα (*Srebrenica*)” (δηλαδή 350.000 νεκροί), ἢ τό ἀνακοινωθέν τοῦ ἴδιου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ, στίς 19 Ἀπριλίου, ὅτι “500.000 (Ἀλβανοί Κοσοβάροι) εἶναι ἀγνοοῦμενοι καί ὑπάρχουν φόβοι ὅτι ἔχουν σκοτωθεῖ”.¹⁶ Γιά νά δημοσιευτεῖ ὅμως αὐτή ἡ ἀπολύτως νέα, σχεδόν ἀπίστευτα χαμηλή ἐκτίμηση τῶν θυμάτων, πού διαφεύδει ὅλες τίς προηγούμενες καί πάμπολλες ἐπόμενες ἐκτιμήσεις,¹⁷ ἔπρεπε νά πλαισιωθεῖ ἀπό τή φρίκη. Στό ἄρθρο αὐτό, ὁ τόνος δίνεται ἀπό τά σχόλια τοῦ πρεσβευτῆ τῶν ΗΠΑ, ἀρμόδιο γιά τά ἐγκλήματα πολέμου, Ντέιβιντ Σέφερ (David Scheffer), ὁ ὁποῖος, ἀψηφώντας τίς διαφορές τῶν ἀριθμητικῶν μεγεθῶν, δέν διστάζει νά συνταυτίσει τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων στό Κοσσυφοπέδιο μέ τίς ἐκατοντάδες χιλιάδες θυμάτων στήν Καμπότζη καί στή Ρουάντα, χαρακτηρίζοντας τό Κόσοβο ὡς “τόν τόπο πού ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη σκηνή ἐγκλημάτων κατά τῆς ἀνθρωπότητας μετά τήν Καμπότζη καί τή Ρουάντα”.

Ἡ *Monde* (12.5.1999), ἀπό τή μεριά της, ἐπέλεξε κι αὐτή κάποια παρόμοια, ἔτι σκολιοτέρα ὁδό, γιά τήν παρουσίαση τῆς ἐκθεσης. Ἡ ρητορική προβολή τῆς φρίκης διαγράφει κατά κυριολεξία τό πλαίσιο τοῦ ἄρθρου. Στήν ἀρχή, μέ τίς δηλώσεις τῆς Ἀμερικανίδας Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν: «Παρουσιάζοντας τό ἔγγραφο αὐτό ἡ Μαντλίν Ὀλμπράιτ δήλωσε ὅτι, ὅταν θά μάθουμε ὅλα ὅσα συνέβησαν, θά καταλάβουμε ὅτι τό “κακό” θά μπορούσε νά εἶναι χειρότερο. “Ἐνα φρικτό σενάριο ἐγκλημάτων πολέμου καί ἐγκλημάτων κατά τῆς ἀνθρωπότητας ἀναδύεται ἀπό τό Κόσοβο: συστηματικές ἐκτελέσεις, ὀργανωμένοι διασμοί καί ἕνα καλά προγραμματισμένο σχέδιο τρόμου καί ἐκδιώξεων [...]. Μέχρι σήμερα, οἱ δυνάμεις τοῦ Γιουγκοσλάβου Προέδρου Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς συνεχίζουν νά καίουν, νά λεηλατοῦν, νά διάζουν, νά βομβαρδίζουν καί νά ἀποδεκατίζουν τό Κόσοβο”». Στό τέλος, μέ τήν ἀκόλουθη καταληκτική ἐκτίμηση: «Ἡ εἰκόνα πού ἀποκομίζει κανεῖς εἶναι ἕνα Κόσοβο “πού μετατρέπεται κάποτε σέ πεδίο σφαγῆς” (“killing field” στό ἀγγλικά, ὅπως μέ τούς Ἐρυθροῦς Χμέρ στήν Καμπότζη), εἰδικά γύρω ἀπό τήν Τζακόβιτσα».¹⁸

Ὡστόσο, ἡ ἐγκυρη ἐφημερίδα δέν ἀρκεῖται στή ρητορική προβολή τῆς φρίκης μέ ἀθέμιτες συνταυτίσεις καί παραλληλισμούς, ἀλλά, βασιλικότερη τοῦ βασιλέως, λογοκρίνει τό ἴδιο τό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ καί ἀποσιωπᾷ –ἢ μάλλον καθιστά δυσδιάκριτη– τήν κύρια, κατά τή γνώμη μου, εἶδηση: τόν κυριολεκτικά “πρωτάκουστο”, στό δυτικά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, ἀριθμό τῶν 4.000 θυμάτων. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀνταποκριτής της στήν Οὐάσιγκτον καί ὑπογράφων τό ἄρθρο, Πατρίξ ντέ Μπέρ (Patrice de Beer), δέν θεώρησε ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός ἀποτελεῖ εἶδηση ἀξία ἐνδιαφέροντος καί ἀντ’ αὐτῆς, μέ προσήλωση στήν ἀποτρόπαιη βαλκανική βαρβαρότητα, παρέθεσε ἕναν μακρὺ κατά-

λογο περιοχῶν –ὄχι ὅλων, μέτρησα 43 ἀπό τίς 70– στίς ὁποῖες, σύμφωνα μέ τήν ἐκθεση, βρέθηκαν ὁμαδικοί τάφοι, ἔγιναν ἐκτελέσεις ἢ ἄλλες διαιοπραγίες. “Ὅσο γιά τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων, ὁ δημοσιογράφος τόν “ἔσπασε”, σημειώνοντας ἐντός παρενθέσεως δίπλα στό ὄνομα κάθε περιοχῆς τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων της, μέ ἀποτέλεσμα, ἐάν ὁ ἀναγνώστης ἐπιθυμοῦσε νά σχηματίσει μία κατά προσέγγιση ἰδέα τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ, νά εἶναι ἀναγκασμένος νά κάνει ὁ ἴδιος τή θλιβερή πρόσθεση. Τήν ἔκανα, συγκρατώντας κάθε φορά τόν ὑψηλότερο ἀριθμό ἀπό τήν ψαλίδα τῶν ἐκτιμήσεων, παρ’ ὅλον ὅτι μερικές φορές παρουσιάζονταν ὑπέμετρα ἀνοίγματα μεγεθῶν, τά ὁποῖα κυμαίνονταν μεταξύ 35 καί 500 ἢ 4 καί 50 ἐκτελεσθέντων. Μέτρησα 2.644 θύματα, λιγότερα, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο,

Ὑπουργεῖο Ἀμύνης ὡς σχέδιο τοῦ Μιλόσεβιτς κατά τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κοσόβου, προγενέστερο τῆς νατοϊκῆς ἐπέμβασης, ἐνδέχεται νά μὴ περιέχει τίποτε ἄλλο παρά τήν περιγραφή τῆς κατάστασης κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου”. Βλ. τά σχόλια τοῦ Chomsky, ἐπὶ τοῦ θέματος, ὁ.π., σ. 35-36 καί τοῦ Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 267-271. Πρβλ. καί τή γνώμη τοῦ Daniel Bensaid, *Contes et li gendes de la guerre i thique*, Textuel, Παρίσι, Νοέμβριος 1999, σ. 12, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανή καθ’ ὅλα τήν ὑπαρξη καί τήν ἐφαρμογή τοῦ σχεδίου “Πέταλο”, ὄχι μόνον ὡς στρατιωτική ἐπιχείρηση κατά τοῦ ἀνταρτικοῦ τοῦ UCÉ (Chomsky, Del Valle), μέ ὅλες τίς τραγικές συνέπειες γιά τόν ἄμαχο πληθυσμό πού ἔχουν τέτοιου εἴδους ἐνέργειες, ἀλλά καί ὡς ἐπιχείρηση ἐθνοκάθαρσης.

14. Τό πιό παλιό στοιχεῖο πού βρήκα γιά τά “ἔμβρυα”, πού ὅμως τότε δέν ὀνομάζονταν ἔτσι, εἶναι μία προτροπή τοῦ Ἄντε Πάβελιτς, τοῦ φιλοναζιστῆ ἀρχηγοῦ τῶν Κροατῶν Οὔστασε, πρὸς τά στρατεύματά του, τό 1942: “Αὐτός πού δέν εἶναι ἱκανός νά βγάλει μέ τό μαχαίρι ἕνα παιδί ἀπό τήν κοιλιά τῆς μάνας του, δέν εἶναι καλός Οὔστασα” (Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 220).

15. Βλ. στή *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 2000, σ. 12 καί 13, τόν φάκελλο πού ἐπιμελήθηκαν οἱ Serge Halimi καί Dominique Vidal, μέ τίτλο “Μαθήματα ἐνός πολέμου”, καί εἰδικότερα τό ἄρθρο περὶ μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης καί παραπληροφόρησης, ὅπου παραπέμπουν σέ ἄρθρο τοῦ Erich Follath, στό *Der Spiegel*, 10.1.2000. Τό ἀπόσπασμα τῶν δηλώσεων Scharping περιέχεται σέ τοῦτο τό τελευταῖο ἄρθρο.

Τό μοτίβο τοῦ κανιβαλισμοῦ τό χρησιμοποίησε ἐπανειλημμένως σ’ ἕνα ἄλλο ἄρθρο του στή *Monde*, ὁ Ἰσαήλ Κανταρέ, “Ὁ θρίαμβος τοῦ ἐγκλήματος”, 4.5.1999, ἀπό τό ὁποῖο παραθέτω μερικά ἀποσπάσματα: “Βγαλμένα μάτια, ζεματισμένα σώματα, ταπεινωμένα θύματα, μακάβρια φεγοπότια, σ’ αὐτές τίς ἀκρότητες ἔφτασαν οἱ Σέρβοι [...]” ἢ “Ὅταν εἰσάγεται ἐπὶ σκηνῆς ἡ κανιβαλική σφαγή, ἀποκλείεται κάθε ἀνθρώπινη σχέση [...]”, κ.λ.π.

16. Ἐνα πλούσιο ἀνθολόγιο ἐκτιμήσεων, μέ ἀριθμούς αὐτῆς τῆς τάξεως, παρατίθεται στή *Monde Diplomatique*, ὁ.π., σ. 12, στό ἄρθρο “Σφαγῆς ἢ Ὀλοκαύτωμα”, ἀπό ὅπου καί ἀντλήσα τά παραπάνω στοιχεῖα.

από τις εκτιμήσεις της έκθεσης ή οποία συμπεριλάμβανε όχι μέρος αλλά τό σύνολο τών περιοχών πού ἐπλήγησαν. Μετρώντας, όμως, είχα τή μυσερή αίσθηση ότι ο δημοσιογράφος έκανε ό,τι μπορούσε για να “άποκομίσει” ο άναγνώστης τήν έντύπωση ότι τό Κοσσοφοπέδιο είναι πλέον κατάσπαρτο από πεδία σφαγών.

Μέ πληγώνει νά μετρώ τούς νεκρούς και νά φιλονικώ για τήν προβολή ή τήν άποσιώπηση τών αριθμών τους. Μέ βοηθεί όμως και μέ παρηγορεί τό ότι, από τήν προηγούμενη γενιά, αυτός πού έγραψε τή φράση “για τήν κληρονομιά μας δέν προηγήθηκε καμία διαθήκη”,¹⁹ σε ασύγκριτα πιο δύσκολη εποχή, είχε πει και κάτι άλλο: “Θέλω νά μήν ξεχάσω ποτέ ότι μέξανάγκασαν νά γίνω –για πόσον καιρό;– τέρας δικαιοσύνης [...]”.²⁰

Η πολεμική συνάρτηση τών εκφράσεων “καταστροφές έμβρύων” και “άκρωτηριασμένα έμβρυα” μέ οδήγησε συνειρμικά σε ένα άλλο έγκλημα κατά τής άνθρωπότητας, ιατρικής κι αυτό τεχνολογίας, πού τό είχε διαπράξει ένας άλλος μεγάλος έχθρος της, ο Σαντάμ, πριν από μιά δεκαετία. Θυμήθηκα τήν άπενεργοποίηση τών θερμοκοιτίδων στό Κουβέιτ.

Είναι χρήσιμο, για νά μπορέσει νά σκεφτεί κανείς τόν τρόπο πού αντιμετωπίζονται τά ευρωπαϊκά προβλήματα σήμερα, νά ανατρέξει στό τέλη τής δεκαετίας του '80 και στις άρχές τής δεκαετίας του '90, εκτός Ευρώπης, και νά “άναστοχάζεται”, για παράδειγμα, τή στρατιωτική άνθρωπιστική επέμβαση στή Σομαλία ή τόν πόλεμο του Κόλπου. Συνέβαλαν τά μέγιστα στή συγκρότηση τών μεθόδων και στήν κατασκευή του λεξιλογίου και τών ιδεολογικών εργαλείων τής σημερινής ευρωπαϊκής “νέας τάξης”. Κάθε πόλεμος ή κάθε άνθρωπιστική επέμβαση άναδεικνύεται, εκ τών ύστερων, σάν ένα προανάκρουσμα ή σάν ένα είδος ιδεολογικής προετοιμασίας για τόν πόλεμο πού θά 'ρθει. Διά τής έπαναλήψεως, όμως, έχουν δημιουργήσει σειρά πανομοιότυπων έγκλημάτων, όπως δημιουργούν σειρές θυμάτων οι serial killers, οι “σειριακοί δολοφόνοι”, ένα άλλο άυθεντικό προϊόν τών πλέον πεπολιτισμένων κοινωνιών.

Θυμήθηκα, λοιπόν, τίσ θερμοκοιτίδες στό Κουβέιτ. Εκείνη τήν άπευθείας τηλεοπτική μετάδοση τής κατάθεσης μιάς κουβειανής νοσοκόμας στήν Έπιτροπή τής Γερουσίας τών ΗΠΑ, πού έκανε τήν άνθρωπότητα νά φρικιάσει μπρός στις τηλεοράσεις και τήν Έπιτροπή νά ψηφίσει υπέρ του πολέμου κατά του Ιράκ. Το ότι δηλαδή, όταν τά ιρακινά στρατεύματα εισέβαλαν στό Κουβέιτ, Ιακίνοι στρατιώτες μπήκαν στό μαιευτήρια και άπενεργοποίησαν τίσ θερμοκοιτίδες καταδικάζοντας έτσι σε βέβαιο θάνατο πολλά εύπαθη κι άνυπεράσπιστα νεογνά.

Σύντομα, μετά τήν “επίσημη” λήξη του πολέμου –λέω “επίσημη”, διότι ο πόλεμος αυτός δέν τελείωσε άκόμα, καθότι έξακολουθούν άμερικανικά και άγγλικά άεροπλάνα νά βομβαρδίζουν κατά βούληση τό Ιράκ μέχρι σήμερα²¹ σύντομα όμως μάθαμε, διαβάζοντας στό ψιλά γράμματα τών έφημερίδων, ότι εκείνο τό έ-

γκλημα του ιρακινού στρατού ήταν ένα μεγάλο ψέμα, ότι οι υπάλληλοι του ΟΗΕ –Ιάπωνες, αν δέν μέ άπατά ή μνήμη μου– πού έρεύνησαν τήν ύπόθεση λίγους μήνες μετά, στό άπελευθερωμένο πλέον Κουβέιτ, δέν βρήκαν κανένα ίχνος στό μαιευτήρια, καμία μαρτυρία πού νά επιβεβαιώνει εκείνη τήν κατάθεση στήν Έπιτροπή τής Γερουσίας.

Έστω και μέ ψιλά γράμματα στις έσωτερικές σελίδες τών έφημερίδων, ή έν λόγω είδηση βγήκε στό φώς τής δημοσιότητας, μόνο πού, μετά τό πέραςμα τής “διεθνούς” στρατιάς και τής τηλεοπτικής εκείνης λάιλαπας πού είχε εισβάλει στό σπιτικά όλου του πλανήτη, άμφιβάλλω εάν ύπήρχαν τηλεθεατές ή άναγνώστες έφημερίδων, οι όποιες ήταν άκόμη σε θέση νά θυμούνται τήν περιέργη ιστορία τών θερμοκοιτίδων.

Η ταχύρρυθμη άμνησία πού συνήθως συνοδεύει τόν

17. Ένδεικτικά άναφέρω από τό άφιέρωμα τής *Liberation* για τό Κόσοβο, τής 22.3.2000 (1η επέτειος τών βομβαρδισμών), “Κόσοβο, ένα χρόνο μετά τίσ κρούσεις. Κερδισμένος πόλεμος, χαμένη ειρήνη”, τό άρθρο τής Cécile Despic-Popovic, μέ τίτλο “Ο αριθμός τών θυμάτων άναθεωρήθηκε προς τά κάτω” και ύπότιτλο “Πιστεύεται ότι ο πόλεμος έκανε 10.000 νεκρούς, ενώ είχε δοθεί ο αριθμός τών 100.000”.

Παρ' όλη τή μαζική παρουσία τών “συμμαχικών” δυνάμεων στό Κοσσοφοπέδιο και τήν έλευση του θέρους πού διευκολύνει, υποτίθεται, τίσ έρευνες οι όποιες διακόπηκαν τόν περασμένο χειμώνα “λόγω κακουχιών”, ο Τύπος, έκτοτε (22.3.2000), δέν έδειξε, άπ' ό,τι ξέρω, κανένα ενδιαφέρον για κάποια άσφαλέστερη εκτίμηση τών θυμάτων.

18. Πλήν του χιτλερικού παραδείγματος και τής *reductio ad Hitlerum*, όπως θάλεγε ο Leo Strauss (βλ. Alexandre Del Valle, *ό.π.*, σ. 216 κ.ε.), οι Έρυθροί Χμέρ είναι κι αυτοί μονίμως παρόντες στους ποικίλους άναλογιστικούς συλλογισμούς περί τών σερβικών έγκλημάτων κι αυτό συμβαίνει μέχρι σήμερα. Ένδεικτικά παραθέτω ένα μικρό, μά νόστιμο –καθότι θαυμαστά λεπτολόγο!– διορθωτικό τής *Monde* ως έχει: “Τό NATO και τό Κοσσοφοπέδιο. Ο εκπρόσωπος Τύπου του NATO, Jamie Shea, παρτηρεί ότι, αντίθετα από όσα γράψαμε (“Μερικά γεγονότα περί του Κοσσοφοπεδίου”, *Le Monde*, 24.4.2000), ποτέ κατά τή διάρκεια τής έπιχείρησης Συμμαχική Δύναμη, δέν σύγκρινε τόν Πρόεδρο Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς μέ τόν Πόλ Πότ. “Αντίθετα, κατά τή διάρκεια κάποιας από τίσ καθημερινές μου συνεντεύξεις Τύπου, σύγκρινα τήν καταναγκαστική εκκένωση τής πόλεως του Πέτς (από τίσ σερβικές δυνάμεις) μέ τήν εκκένωση τής Πνόμ Πένχ”, διευκρινίζει, προσθέτοντας: “Μερικοί δημοσιογράφοι, για νά κάνουν στυλ, έβγαλαν καταχρηστικά τό συμπέρασμα και άκολούθως έγραψαν ότι είχα σύγκρινε τόν κ. Μιλόσεβιτς μέ τόν Πόλ Πότ” (*Le Monde*, 5.5.2000, σ. 17).

Σημειώνω ότι τή συσχέτιση του Κοσόβου μέ τήν Καμπότζη, τήν είχε ήδη κάνει ένα μήνα πριν από τόν πρεσοευτή τών ΗΠΑ, ο όξυδερεκέστατος Γάλλος νεοφιλόσοφος André Glucksmann σε ένα άρθρο του στή *Liberation*,

καταιγισμό πληροφοριών για τά σημαντικά και τά άσημαντα γεγονότα του παρόντος και προσδίδει στίς κοινωνικοπολιτικές μας μνήμες τή διάρκεια του έφήμερου, αυτή λοιπόν ή ταχύρρυθμη άμνησία που έπιβάλλει στίς συνειδήσεις μας μόνον στιγμιαίες αντιδράσεις και μάς κάνει τόσο συχνά νά μοιάζουμε στίς σφυγμομετρήσεις με έφήμερα πειραματόζωα, ως μύγες δροσόφιλες, ίσως νά είναι, ίσως νά άποτελεϊ για καιρό ακόμη τήν άλλη όψη τής κοινωνίας τής πληροφόρησης. Τά τελευταία είκοσι χρόνια, στήν Εύρώπη τουλάχιστον, οι άθθεντίες περί τή σκέψη και τήν ιδεολογία, κατά κόρον προβάλλουν και καλλιεργούν, ως αντίδοτο τής δροσόφιλης άμνησίας μας, τή “λατρεία” ή τό “καθηκόν” τής μνήμης: όχι, βέβαια, για νά συναισθανθούμε, οι αιώνιοι πρωτόρηδες, αυτά που διαπράττουμε σήμερα ή νά αναλογιστούμε αυτά που κάναμε χθές –γι αυτήν τή δουλειά δυσκολευόμαστε, διότι συνεχώς οι λέξεις αλλάζουν– αλλά σάν παιδιά που παίζουν τά άγάλματα, για νά άκινήτοποιήσουμε τή σκέψη και νά “κοκκαλώσουμε” τή μνήμη, κάποτε διά νόμου, κάποτε έγείροντας φράσεις-μνημεία όπως τό “ποτέ πιά”.

μέ τίτλο “Πόλεμος στήν τρομοκρατία”. Παραθέτω τό σχετικό απόσπασμα: “Αρχίζουμε νά υποψιαζόμαστε τουτο: οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται [στό Κόσσοβο] συγγενεύουν με τίς μεθόδους των Έρυθρών Χμέρ και των γενοκτόνων τής Ρουάντα (νοσοκομεία που εκκενώνονται μέσα σε λίγα λεπτά, άρρωστοι και έγκνες γυναίκες πεταμένοι νά παίρνουν τους δρόμους χωρίς περιθάψη, χωρίς βοήθεια, μαζικές θανατώσεις νέων ενήλικων άνδρων με μιά σφαίρα στό σέβρο ή με κομμένο τό λαρύγγι)” (*Liberation*, 9.4.1999).

19. Notre héritage n'est précédé d'aucun testament. Δική μου, άτεχνη, μετάφραση τής περιφνημής φράσης του René Char από τά *Feuillets d'Hypnos*, Παρίσι 1945, που τόσο συχνά μνημόνευε ή Hannah Arendt.

20. Je veux n'oublier jamais que l'on m'a contraint á devenir - pour combien de temps? - un monstre de justice (...), του ίδιου, *Recherche de la base et du sommet*, Παρίσι 1971. Τό απόσπασμα αυτό, απόσπασμα πρότασης, προέρχεται από κείμενο του 1943.

21. Βλ. *Καθημερινή*, 2.8.2000, σ. 9, τό άρθρο των Ewen MacAskill και Brian Whitaker από τήν *Guardian*, “Δέκα χρόνια δεινών για τόν ιρακινό λαό”, όπου κανείς διαβάζει: “[...] Τήν περασμένη έβδομάδα, όμως, βρετανικά και άμερικανικά άεροσκάφη έπληξαν στόχους στό Βόρειο Ιράκ, όπως κάνουν εδώ και αρκετά χρόνια. Τό Ιράκ ισχυρίζεται ότι πάνω από 300 πολίτες έχουν χάσει τή ζωή τους ως αποτέλεσμα των συμμαχικών βομβαρδισμών”.

Ένδεικτικά αναφέρω ότι μόνον κατά τή διάρκεια του 1999 λέγεται ότι πραγματοποιήσαν 17.000 έξόδους. Άπό τόν πόλεμο του Κόλπου μέχρι σήμερα έχουν πεθάνει στό Ιράκ 500.000 παιδιά κάτω των πέντε ετών και πεθαίνουν 300 παιδιά κάθε μέρα από άιτία και έλλειψη υγειονομικής περιθάψης εξαιτίας του αποκλεισμού που έχει έπιβάλει ή “διεθνής κοινότητα” στή χώρα. Βλ. Alain Michel-Fabien Voyer, *Irak, la faute*, Les Éditions du Cerf, Παρίσι 1999.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

PAUL FAURE

Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΟΔΥΣΣΕΑΣ Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ

Νέα θεώρηση για τον Οδυσσέα

Μετάφραση
Σταύρου Βλοντάκη

382 σελίδες
με 16 εικόνες, 6 χάρτες
και 12 σχέδια εκτός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΠΕΡΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ, ΑΦΑΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

της Θ. Ν. Μιχαηλίδου

Οι ανθρωπιστικές σπουδές στά σχολεία και στά πανεπιστήμια της ύψηλίου διαρκώς απαξιώνονται. Τήν άδιαμφισβήτητη αυτήν πραγματικότητα πρέπει νά αντιμετώπισουν, όσοι τής υπηρετούν, μέ ψυχραιμία, χωρίς νά άφεθοϋν στην άυτολύπηση σάν τούς ποιητές του Καρυωτάκη, θρηνολογώντας γιατί έπέσανε *θύματα έξιλαστήρια / του «περιβάλλοντος», της «έποχής»*. Όλοένα και συχνότερα θά είναι ύποχρεωμένοι νά άντιστέκονται στίς έπιθέσεις, όχι της έπιστήμης που διερευνά τούς όρους και τής συνθήκης της ύπαρξής της, αλλά του ύπεροπτικού έπιστημονισμού που άφορμάται από τή βούληση για έξουσία στον γνωστικό/πολιτισμικό χώρο. Όλοένα και συχνότερα θά πρέπει νά δίνουν λόγο για τήν ύπαρξή τους, άντιτάσσοντας στο δογματισμό του έπιστημονισμού και στο τέλμα των θεβαιοτήτων που προβάλλει, τήν άμφιβολία, τήν περίσκεψη, τό εύρύτατο φάσμα κοσμοειδώλων, τήν άντιπαλότητα άνάμεσα στίς διάφορες έρμηνείες του κόσμου, τόν ίλιγγο των ήθικων και συναισθηματικών άμφιταλαντεύσεων. Όσο περισσότερο θά κυριαρχεί ο έπιστημονισμός εις βάρος της έπιστήμης,¹ τόσο μεγαλύτερη άκύρωση θά εισπράττουν, μέ δίκοπο τίμημα τήν ψυχολογία του «άντιστασιακού» ή του μειονοτικού «έκλεκτου», ψυχολογία που νοσηματοδοτεί περιθωριοποιώντας και περιθωριοποιεί νοσηματοδώντας. Και θά είναι θεβαιώς μεγάλη ή εύθύνη τους, άν μιá μέρα ισχυριστοϋν ότι «άνεπαισθήτως τούς έκλεισαν από τόν κόσμο έξω», γιατί και άνεπαισθήτως δέν γίνεται ο άποκλεισμός τους, και «κρότον κτιστών» άκούνε και μάλιστα έκκωφαντικό. Καλό θά ήταν λοιπόν νά άρχίσουν τόν προγραμματισμό της (άντί)δρασης τους, επανεξετάζοντας τήν έπιστημολογική ιδιαιτερότητα του άντικειμένου τους και τή θέση του στο εύρύτερο πεδίο της γνώσης και των θεσμών της φoρέων.

Περί λογοτεχνίας

Μετά τήν κατάρρευση των έπιστημολογικών αξιώσεων του στρουκτουραλισμού, που παρέσυραν πολλούς στή χίμαιρα μιáς άντικειμενικής έπιστήμης της λογοτεχνίας, συλλογίζομαι συχνά τό τρίεδρο του Φουκώ, ήτοι τής τρεις διαστάσεις του χώρου της έπιστήμης: (α) τής μαθηματικές και φυσικές έπιστήμες, (β) τή γλωσσολογία, τή βιολογία και τήν οικονομία, (γ) τή φιλοσοφία.

1. Η διάκριση μεταξύ έπιστήμης και έπιστημονισμού είναι θεβαιώς ιδεολογική και, ως εκ τούτου, διάπλατα άνοιχτή σε άμφισβητήσεις. Έξάλλου, οι άπόψεις που εκτίθενται εδώ δέν ύποδύονται τής «ουδέτερες» ή τής «άντικειμενικές», άφοϋ ή καλύτερη, ίσως, άμυνα εναντι των ιδεολογικών αναπαραστάσεων είναι ή έπισήμανση και παραδοχή τους. Ύπενθυμίζω πάντως ότι ο έλεγχος της έπιστήμης αυτής καθ' έαυτήν ως προνομιακού χώρου της άλήθειας, καθώς και ο επαναπροοδιορισμός των σχέσεων άνάμεσα στους διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους έχουν άπασχολήσει φιλόσοφους και έπιστήμονες, όπως ο Κούν και ο Φαγιεράμπαντ, ο Πριγκοζίν και ο Ντ' Έσπανιά, ο Πάτναμ και ο Ρόρτυ, ο Μπασελάρ και ο Σερές –για νά αναφέρω μόνον μερικούς. Όλοι άμφισβητοϋν, από διαφορετική σκοπιά ο καθένας, τή θετικιστική έννοια της έπιστήμης και τής κλασικές ιεραρχήσεις στο πεδίο της γνώσης. Και μονολότι απέχουμε άκόμη πολύ από τό νά έννοήσουμε τή λογοτεχνία ως «γενικευμένη φυσική», σύμφωνα μέ τόν ρηξικέλευθο χαρακτηρισμό του Σερές, οι άπροκατάληπτοι γνωρίζουν ότι τό μη-αποφασίσιμο δέν θεωρείται πλέον άποκλειστικότητα των λογοτεχνικών σπουδών. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τούς θεωρητικούς προσανατολισμούς της σύγχρονης έπιστημολογίας βλ. τό διαφωτιστικό άφιέρωμα του περιοδικού *The South Atlantic Quarterly* (94, 2, Spring 1995) μέ γενικό τίτλο «Mathematics, Science, and Postclassical Theory».

Σύμφωνα με τή θεώρηση του Γάλλου στοχαστή, οι νεωτερικές επιστήμες του ανθρώπου (ψυχολογία, κοινωνιολογία, ανάλυση των μύθων και των λογοτεχνιών) καταλαμβάνουν τά ενδιάμεσα πεδία που χωρίζουν, και συνάμα συνδέουν, τίς τρείς διαστάσεις του επιστημολογικού χώρου. Σέ αυτήν τήν άβέβαιη και άκαθόριστη θέση αποδίδονται έν μέρει τά άσαφη όρια των αντικειμένων τους, ή αίσθηση τής άοριστίας και τής ανακρίβειας που έκπέμπουν, ή προβληματική γειτνίασή τους με τή φιλοσοφία, τά μεθοδολογικά τους δάνεια από άλλους γνωστικούς τομείς, ό δευτερογενής χαρακτήρας τους. «Έτσι όλες οι επιστήμες του ανθρώπου άλληλοτέμνονται και μπορούν πάντα νά άλληλοερμηνευτούν, νά έξαφανιστούν τά σύνορά τους, νά πολλαπλασιαστούν άπροσδιόριστα οι ενδιάμεσοι και μεικτοί γνωστικοί κλάδοι και τό ιδιάζον αντικείμενό τους νά οδηγηθεί σέ διάλυση».² Αυτή άκριβώς ή επιστημολογική τους άσάφεια τίς εκθέτει στήν άμφοιδοήτηση, ταυτόχρονα όμως τίς καθιστά επικίνδυνες για άλλους γνωστικούς κλάδους —επικίνδυνες όχι μόνον διότι τούς άπειλούν με «άνθρωπολογισμούς» («ψυχολογισμούς», «κοινωνιολογισμούς» κλπ.), αλλά και διότι ύπονομεύουν τήν περί αλήθειας αντίληψή τους.

Η μελέτη τής λογοτεχνίας ειδικότερα, ως ανάλυση σημασιών και σημαινόντων συστημάτων, με τό νά προβαίνει σέ αξιολογικούς ισχυρισμούς, χωρίς νά υπόκειται στήν ήγεμονία τής έπαλήθευσης, καθιστώντας τό ύποκειμενικό πρόσφορο σέ έλλογη, διυποκειμενική έπιχειρηματολογία, έχει άπώτερες συνέπειες για τήν έννοια τής αλήθειας.³ Προϋποθέτει μίαν αλήθεια άρρηκτα συνδεδεμένη με τόν ευρύτερο συμβολικό κόσμο τής γλώσσας, με τήν έγγενή ρητορικότητά της, μίαν αλήθεια που δέν έλέγχεται άποκλειστικά με τή λογική. Αυτή ή «άλλη» αλήθεια είναι τό φάντασμα που στοιχειώνει τίς ύποταγμένες στήν άποδεικτική δεοντολογία επιστήμες τής άπαγωγής, των αίτιακών σχέσεων και των δομικών σταθερών. Πράγματι, ή λογοκρατούμενη γνώση φοβάται νά άναγνωρίσει ότι συχνά ή επιστημολογική της μακαριότητα είναι θεμελιωμένη πάνω σέ μία άνυπόληπτη μεταφορά, άποφεύγει νά παραδεχτεί ότι ή αλήθεια της προσδιορίζεται έν πολλοίς από τήν άναπόδραστη μεταφορικότητα τής γλώσσας.

Περί αφάνειας

Παρασύρθηκα, όμως. Τό κείμενό μου, εμπρόθετα μοιρασμένο ανάμεσα στους περί τήν λογοτεχνία προβληματισμούς και τήν παρουσίαση του άφανούς συγγραφέα Δ. 'Αναγνώστου, κινδυνεύει νά φανεί άνοργάνωτο και λογικά άσυνεχές. Σκοπός μου δέν ήταν νά συντάξω μία άκόμη άπολογία για τή μελέτη τής λογοτεχνίας είτε άνασκειάζοντας άπόψεις σχετικά με τή γνωσιοθεωρητική της ταυτότητα είτε εκθειάζοντας τή γνωστική αξία μυστικής ή δυσπρόσιτων πεδίων τής συνείδησης και τής έμπειρίας, που ή λογοτεχνία μπορεί νά άποκαλύψει. 'Αφεταιρία μου υπήρξε ή έπιθυμία

νά έπισημάνω μία από τίς επιπτώσεις που έχει ό ιδιάζων χαρακτήρας των σύγχρονων επιστημών του ανθρώπου πάνω στή λειτουργία τής λογοτεχνικής κριτικής, κυρίως, μέσα στο άκαδημαϊκό θεσμικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, έννοω τήν πρακτική πολλών πανεπιστημιακών νά έπικεντρώνουν συστηματικά τίς έρευνητικές τους δραστηριότητες στα μεγάλα όνόματα του λογοτεχνικού κανόνα πολύ συχνά προς ίδιον όφελος, ήτοι έπιδιώκοντας τήν έτερόφωτη «έπωνυμία», με όλα τά συμπαρομαρτούντα (προσκλησεις σέ περισσότερα συνέδρια, εύκολότερη πρόσβαση σέ έκδοτικούς οίκους, τηλεοπτικές εμφάνισεις, συμμετοχή σέ έρευνητικά προγράμματα, κλπ., κλπ.) —πρακτική που ένισχύει τήν έντύπωση του παράγωγου και δευτερογενούς χαρακτήρα που αποδίδεται στήν ανάλυση τής λογοτεχνίας. Ως αντίστάθμισμα σέ αυτήν τήν κατάσταση θά μπορούσε κανείς νά διατυπώσει μία πρόταση που δέν στερείται γνωσιολογικής και ήθικης έγκυρότητας: όσοι θεραπεύουν, όχι τήν προσωπική τους ματαιοδοξία, αλλά τή λογοτεχνία ως γνωστικό αντικείμενο αυτό καθ' έαυτό, νά ένδιατριψουν και στους άφανείς συγγραφείς, ειδικά τώρα που ή άσφυκτική όμηρία μας στον κόσμο τής πληροφορικής συσκοτίζει τά όρια μεταξύ σημαντικού και άσήμαντου. 'Ας μήν παρεξηγηθώ. Δέν προτείνω κανένα «κυνήγι θησαυρού», αλλά τόν έντοπισμό και τή μελέτη έρεθιστικών κειμένων, που πέρασαν άπαρατήρητα μέσα στον έκδοτικό κατακλυσμό των τελευταίων δεκαετιών. 'Αλλωστε, τό ότι παρέμειναν στήν αφάνεια σέ καιρούς όπως οι σημερινοί, δέν άποτελεί ένδειξη άπαξίας, άφου ή προβολή ενός βιβλίου είναι πλέον, σέ μεγάλο βαθμό, άποτέλεσμα προσβάσεων στο πλέγμα των έκδοτικο-οικονομικών συμφερόντων και των δημοσίων σχέσεων. Σημείωνα πρό καιρούς ότι στίς μέρες μας μόνον ή διασημότητα μπορεί νά άπομυθεύσει έαυτήν, χωρίς νά τής άποδοθούν ταπεινά κίνητρα. Και άναρωτιόμουν: Είναι πάντοτε ή αφάνεια ή φυσική κατάσταση των άτάλαντων ή μήπως σέ καιρούς συλλογικής έξαχρείωσης άποτελεί συνέπεια τής άυτοεξορίας στήν επικράτεια τής διαφοράς; Μήπως ή διασημότητα είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε ή φιλοδοξία των μετρίων;

Περί του άγνωστου 'Αναγνώστου

Μέ τους συλλογισμούς αυτούς σχετίζεται άμεσα ή παρουσίαση άποσπασμάτων από ένα όλιγοσέλιδο βιβλίο,

2. Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τά πράγματα*, Μετ. Κωστής Παπαγιώργης, Έκδόσεις «Γνώση», Άθήνα 1986, σ. 490. Βλ. άκόμη σσ. 471-528.

3. Τό ζήτημα αυτό, που, έδώ και τρείς δεκαετίες, άπασχολεί έπιμόνως τή θεωρία τής λογοτεχνίας, τή φιλοσοφία τής γλώσσας και τήν επιστημολογία γενικότερα, θίγει συνολτικά, αλλά με εύθυβολία, ό Michael Chaouli στο άρθρο του «A vast unravelling», *TLS*, 26/2/1999, σσ. 14-15.

μέ την οποία και θά κλείσω τούτη την πρόχειρη όμολογία πίστεων και αντίρρήσεων. Τό βιβλίό –τελευταίο άπομεινάρι, καθώς φαίνεται, από μιά έκδοση πού άριθμούσε μόλις 500 αντίτυπα– τό έντόπισα τυχαία, λίγους μήνες πριν, σέ ένα μικρό ήμινυπόγειο βιβλιοπωλείο τής Σόλωνος. Στή διτρίνα, θυμάμαι, είχε καλή συντροφιά: οί Λαθύρινθοι του Μπόρχες, *Η Συντεχνία του Βαγενά, Οί τελευταίες ήμέρες του Ίμμάνουελ Κάντ* του Ντέ Κούνσου... Αυτό, όμως, πού κυρίως τράβηξε τήν προσοχή μου, ήταν ό τίτλος: Δ. Άναγνώστου, *Κοινοτοπίες και Κρυπτομνησίες* (Έκδόσεις «Δορυφόρος», Θεσσαλονίκη 1988).⁴ Στο φαιό έξώφυλλο ένα καλαίσθητο κολάζ προσώπων. Ξεχώρισα, όχι χωρίς δυσκολία, τόν Μάρκο Αύρηλιο, τόν Λά Ροσφουκό, τόν Νίτσε, τόν Πασκάλ, τόν Μπένγιαμιν. Η εικόνα σχολίαζε ύπαινωτικά, αλλά σαφώς, τόν τίτλο, όπως άλλωστε και οί ήχηρές του παρηχήσεις: *Κοινοτοπίες και Κρυπτομνησίες*. «Νά και κάποιος πού δέν φοβάται νά τό παραδεχτεί!», σκέφτηκα.

Άγόρασα τό βιβλίό χωρίς δεύτερη σκέψη, γιά νά ανακαλύψω, μέ ίκανοποίηση, ότι τό περιεχόμενο ανταποκρινόταν απόλυτα στόν τίτλο: 156 στοχασμοί και άποφθέγματα, όλα κοινοτοπίες και κρυπτομνησίες. Τό άνεπιτήδευτο ύφος τους έδειχνε ότι πράγματι ό τίτλος δέν ήταν από εκείνους τούς συνήθεις άκκισμούς στους όποιους καταφεύγουν οί συγγραφείς, γιά νά αναστείλουν τήν κριτική διάθεση του κοινού τους. Τό μότο, μάλιστα, από τούς *Άφορισμούς* του Λίχτενμπεργκ, στή σελίδα 3, βεβαίωνε τήν αυτεπίγνωση του Άναγνώστου: «Όλη του ή δύναμη ήταν νά διατυπώνει ύποφερτά ό,τι είχαν σκεφτεί οί άλλοι». Στόν λακωνικό Πρόλογο έδινε τό στίγμα του μέ σαφήνεια, χωρίς έκζήτηση, αλλά μέ τήν υπερηφάνεια (ή, μήπως θά έπρεπε νά πώ, μέ τήν υπεροψία;) τής άυτογνωσίας του:

Στήν ιστορία του πολιτισμού, από τήν έποχή των Προσωκρατικών άκόμη, υπάρχουν περίοδοι όπου τά όρια άνάμεσα στό στοχασμό, τήν ποίηση και τό μύθο είναι ρευστά και συγκεχυμένα. Παρόμοια ρευστότητα και άνάλογη σύγχυση λανθάνουν κάτω από τό άφοριστικό ύφος του βιβλίου μου, πού θά ήθελα νά εκληφθει απλώς ως τό έργο κάποιου πού καταγίνεται μέ τήν τέχνη του λόγου και άνάλογα νά διαβαστεί. Όπως και ό Μπένγιαμιν, θεωρώ τή μεταφορά τό μεγαλύτερο δώρο τής γλώσσας. Όπως κι εκείνος, αποβλέπω στό νά κατασκευάσω κάποτε ένα ψηφιδωτό από τά θραύσματα τής σκέψης των άλλων, νά κάνω δηλαδή ένα έργο πού θά άποτελείται μόνον από παραθέματα τόσο άριστοτεχνικά συρραμμένα ώστε νά έπεξηγει τό ένα τό άλλο.⁵ Έν όλίγοις, δέν διεκδικώ καμμία πρωτοτυπία, ούτε καν όσον άφορά τή μέγιστη συγγραφική μου επίδιωξη.

«Γιατί λοιπόν, θά διαβάσαμε τό βιβλιαράκι του Άναγνώστου», ίσως ρωτήσουν μερικοί, «άφοϋ και ό ίδιος όμολογει ότι μάς τά έχουν πει άλλοι πριν από αυτόν». Μά άκριδώς γι' αυτό! Για τήν άνεξαγόραστη άυτογνω-

σία του. Γιατί ξέρει πώς όλη του ή δύναμη είναι νά διατυπώνει ύποφερτά ό,τι είχαν σκεφτεί οί άλλοι! Όντως, στήν πρόχειρη σταχυολόγηση πού ακολουθεί, πολλά θά μάς φανούν εύληπτα και οικεία, σάν νά τά έχουμε σκεφτεί οί ίδιοι, σάν νά τά έχουμε διαβάσει και ξαναδιαβάσει.⁶ Παρ' όλ' αυτά, τίποτε δέν μοιάζει τετριμμένο και περιττό. Πρόκειται γιά ένα είδος επανάληψης πού ανακαλεί αισθήματα άλληλεγγύης μέ ένα άόρατο συλλογικό σώμα και πνεύμα, αισθήματα ξερασμένα από καιρό στά δάθη του ψυχισμού μας.

Δ. Άναγνώστου, *Κοινοτοπίες και Κρυπτομνησίες* (Έκλογή)

5

«Οϋδείς άναντικατάστατος». Ίδοϋ τό άπόσταγμα τής πραγματοποιήσης του άνθρώπου. Και όμως ή άπάλεια δέν άκυρώνεται, απλώς επικαλύπτεται και λανθάνει, όπως ή άφανισμένη, άθέατη γραφή στο παλίμψηστο.

8

Η μόνη έλευθερία στήν όποία μπορεί νά έλπίσει ό σύγχρονος άνθρωπος είναι ή έλευθερία νά επιλέγει τά δεσμά του.

13

Δέν ύπάρχει πιό παραπλανητική γενίκευση από τόν άνθρωπο και πιό επικίνδυνη ιδεολογία από τήν ιδεολογία τής μη-ιδεολογίας.

4. Στο όπίσθιο έξώφυλλο τής έκδοσης ύπάρχει όλιγόλογο βιογραφικό σημείωμα πού μάς πληροφορεί τά έξής: «Ο Δ. Άναγνώστου γεννήθηκε τό 1957 στήν Κωνσταντινούπολη. Σπούδασε μαθηματικά στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο του Μονάχου και συγκριτική φιλολογία στο πανεπιστήμιο του Μπρίστολ. Από τό 1987 ζει και εργάζεται στή Σαμοθράκη. Τό *Κοινοτοπίες και Κρυπτομνησίες* είναι τό πρώτο του βιβλίό».

5. Στο σημείο αυτό ό Άναγνώστου παραπέμπει στήν πρώτη δημοσίευση τής γνωστής μελέτης τής Χάνα Άρεντ «Walter Benjamin: 1892-1940» στόν *New Yorker* τό 1968, όπου αναλύεται ή σημασία των παραθεμάτων στο έργο του Μπένγιαμιν. Έλληνική μετάφραση τής μελέτης περιλαμβάνεται στο βιβλίό: Χάνα Άρεντ, *Άνθρωποι σέ ζοφερούς καιρούς*, μετ. Βασίλης Τομανάς, Νηοίδες, Σκόπελος 1998 (βλ. κυρίως σσ. 91-107).

6. Η έκλογή από τό βιβλίό του Άναγνώστου δέν ύπακούει σέ άυστηρά κριτήρια. Επέλεξα νά παραθέσω άφορισμούς πού αναφέρονται, ως επί τό πλείστον, σέ πρωταρχικές εκφάνσεις τής ανθρωπίνης κατάστασης (όπως ή μνήμη, ό χρόνος, ή επιθυμία, ή αναγκαιότητα των εκλογικεύσεων, κ.ά.), έχοντας επίγνωση ότι ή διαδικασία τής άνθολόγησης άλλοιώνει αναπόφευκτα τό σώμα ενός έργου, χειραγωγεί τό άναγνωστικό κοινό και, συχνά, άποκαλύπτει περισσότερα γιά τούς άνθολόγους παρά γιά όσους άνθολογούνται.

15

Ὁ κίνδυνος τῆς ταυτολογίας ἀπειλεῖ διαρκῶς τὴ γνωσιακὴ διαδικασία, ἐφόσον ἡ κριτικὴ τῆς γλώσσας γίνεται μέσον τῆς γλώσσας, ἡ κριτικὴ τῆς γενίκευσης μέσον γενικεύσεων, κοκ. Ἀκόμη καὶ τὸ φαντασιακὸ «ἐμεῖς», πού ἀπαντᾷ συχνά σέ αὐτοὺς τοὺς ἀφορισμούς, ὀρίζεται ἀπαγωγικά ὡς πρὸς ἄλλα «ἐμεῖς», ἐξίσου φαντασιακά.

22

Αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε «πνεῦμα ἀντιλογίας» ἴσως τελικά νά εἶναι ἡ συνείδηση πού φέρει ἐντός της δύο λόγους χωρὶς νά μπορεῖ νά καταλήξει στή σύνθεσή τους, πού ταλανίζεται ἀνάμεσα σέ δύο «βλέμματα» χωρὶς νά μπορεῖ νά τὰ ἐνοποιήσει.

27

Σπανίως διαφεύγουμε, εἴτε ὡς πομποί, εἴτε ὡς δέκτες, τὴν ὑπερτίμηση ἢ τὴν ὑποτίμηση. Τί εἶναι χειρότερο; δύσκολο νά πει κανεὶς. Ὁ ὑποτιμήσας ἀπειλεῖται ἀπὸ ἐνοχές, ὁ ὑπερτιμήσας ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση. Ὁ ὑποτιμημένος στενοχωριέται, ὁ ὑπερτιμημένος ἀσφυκτιᾷ.

35

Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξη δέν εἶναι οὔτε μιά ἀνοδικὴ διαδρομὴ, οὔτε μιά πορεία πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀλλὰ κάθεδος στὸν πυθμένα μας, κατάδυση στό περιβάλλον μας.

44

Οἱ κοινοτοπίες παραμονεύουν κάθε μας σκέψη, κάθε μας αἶσθημα, κάθε μας πράξη. Ἡ ἐπίγνωση τοῦ κοινότοπου εἶναι ἀνασταλτικὴ, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ του μπορεῖ νά ἀποβεῖ λυτρωτικὴ. Κατ' ἀναλογίαν, ὁ μόνος τρόπος νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸν πόνου πού προκαλεῖ ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀτελοῦς νοημοσύνης μας εἶναι νά παραδοθοῦμε ἀνευ ὄρων στὴ μετριότητά μας.

58

«Ἐπιτυχημένοι» εἶναι μόνον αὐτοὶ πού γνωρίζουν νά διαχειρίζονται τὶς ἀντίρροπες δυνάμεις τῆς ψυχῆς τους ἔτσι ὥστε νά ζοῦν σέ κατάσταση διανοητικῆς/συναίσθηματικῆς ἐγρήγορης καὶ νηφαλιότητος.

63

Δύσκολο νά μιλήσεις γιὰ μεγάλες προσδοκίες ὅταν σέ πολιορκεῖ ἡ ἀπόγνωση, ἡ ἀποσύνθεση. Τὸ μόνον πού μένει εἶναι νά τὶς ἐπαναποθετήσεις: ἀπὸ τὴ δημόσια προβολὴ καὶ καταξίωση στὴ δημιουργικότητα (μέ ἢ χωρὶς ἀναγνώριση), ἀπὸ τὸν πλοῦτο στό θησαυρὸ τῶν ἐκλεκτῶν προσωπικῶν σχέσεων.

65

Ἡ ἐκλογίκευση τῶν ἐπιλογῶν μας ἀποτελεῖ πάγια τακτικὴ. Συχνά, ἐπιλέγουμε κάτι (ἢ κάποιον), ὄχι γιατί ἱκανοποιεῖ βαθύτερες διανοητικὲς ἢ συναισθηματικὲς μας ἀνάγκες, ἀλλὰ γιατί ἀπλῶς κολακεύει τὴ ματαιοδοξία μας. Κολακευόμαστε, μάλιστα, τόσο περισσότερο, ὅσο ὑψηλότερα στέκει αὐτὸ τὸ «κάτι» στὴν καθεστηκίαι κλίμακα ἀξιών. Μὲ ἄλλα λόγια, συχνά, οἱ ἐπιλογές μας δέν ἀφοροῦν τὴ διερεύνηση τῆς σχέσης μας μέ τὸν κόσμο, ὅπως ἰσχυρίζομαστε, ἀλλὰ τὴν ἀνάγκη μας νά καταξιωθοῦμε ἀπέναντι στοὺς ἑαυτούς μας

καὶ στοὺς ἄλλους, ἀποδεχόμενοι τὶς κυρίαρχες κοινωνικὲς/πολιτισμικὲς ἱεραρχήσεις. Ὡστόσο, ἡ κριτικὴ τῆς ἐκλογίκευσης φαίνεται νά διολισθαίνει ἀναπόδραστα στὴν αὐτοαναφορικότητα, ἀφοῦ κι αὐτὸ ἐδῶ τὸ ἀφοριστικὸ σχόλιο, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἴσως νά μὴν εἶναι παρὰ μίᾳ ἀκόμη ἐκλογίκευση: ἡ ἐκλογίκευση τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἀναχωρητισμοῦ.

72

Δέν μποροῦμε νά ἐλέγξουμε τὴ γέννηση τῶν ἐπιθυμιῶν μας. Δέν γίνεται νά προλάβουμε τὴ σύλληψή τους, πολὺ περισσότερο νά τὶς ἐνοχοποιήσουμε. Μποροῦμε ὅμως νά κρίνουμε τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο τὶς διαχειριζόμαστε.

73

Νά ἀντικρίζουμε τὶς πῶ κρυφές ἐπιθυμίες μας χωρὶς φόβο καὶ ἐνοχίη; Τότε μόνον θά μπορέσουμε νά τὶς διαχειριστοῦμε μέ φρόνηση.

74

Τὸ βλέπεις τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας σου, τὸ ἐπεξεργάξεσαι καὶ σοῦ φαίνεται περιεργο, ἔτσι κοντὰ πού εἶναι, ἔτσι συνηθισμένο, σοῦ φαίνεται περιεργο ὅτι, ἐν τῇ ἀπουσίᾳ του, λάμπει καὶ πληγώνει, μαγεύει καὶ παιδεύει.

Εἶναι ὅμως τὸ ἀντικείμενο πού προκαλεῖ τὴν ἐπιθυμία ἢ ἡ ἐπιθυμία πού ἐπινοεῖ τὸ ἀντικείμενό της; Μᾶλλον τὸ δεύτερο. Καιρὸς λοιπὸν ἡ ἐπιθυμία, ἰδίως ὅταν εἶναι γέννημα-θρέμμα τοῦ λυκόφωτος, νά ἐπινοήσει ἓνα καινούργιο ἀντικείμενο, κι ἔπειτα ἓνα ἄλλο, κι ἓνα ἄλλο, ὥσπου νά κουραστεῖ καὶ νά σβήσει καὶ αὐτὴ, καί, κάποτε (εἴθε!), καὶ ἡ ἀνάμνησή της.

83

Ἡ ἀπαξίωση εἶναι συχνά πράξη ἐκδίκησης. Απαξιῶνοντας ἰδέες, ἀρχές, πρόσωπα, πού ἀπλῶς μέ τὴν ὑπαρξή τους ἀμφισβητοῦν τὴν εἰκόνα τὴν ὁποία ἔχουμε γιὰ τὸν ἑαυτό μας καὶ τὸν κόσμο (ἢ ἀφυπνίζουν μύχιους φόβους μας), προσπαθοῦμε νά τιμωρήσουμε ὅτι τραυματίζει τὴ φιλαντία μας.

99

Εὐφύια πού καμαρώνει καὶ ταπεινώνει, αἰσθήματα πού τὰ θυθομετρῶς μέ μιά φουρκέτα, ἦθος πού βολεῦει καὶ βολεῦεται: «ἓνας ἥρωας τοῦ καιροῦ μας», οἱ καιροί.

116

Δέν γίνεται νά προσφέρεις ἐρήμην τοῦ ἄλλου. Ἀντίθετα, ἂν ἐπιμείνεις, τὸ ἀπλωμένο χέρι μεταβάλλεται ἀπὸ χέρι βοήθειας σέ χέρι ἐπαιτείας.

120

Τίποτε δέν ἀπεχθάνεται περισσότερο τὸ αἶσθημα ἀπὸ τὸν συναισθηματισμό, κι αὐτὸ γιατί ὁ συναισθηματισμός, μέ τὴν εὐκολία πού τὸν διακρίνει, εὐτελίζει τὸ αἶσθημα. Ἀντίθετα, ὁ κατὰ παράδοσιν «ἐχθρός», ὁ νοῦς, δοκιμάζει τὶς ἀντοχές τοῦ αἰσθήματος, μετρᾷ τὸ βάθος του καί, καμιά φορὰ, συνεισφέρει στὴν ποιότητά του.

129

Εὐχῆς ἔργον θά ἦταν νά μπορούσαμε ἐνίοτε νά ὀρίσομε τὶς τύχες τῆς εἰκόνας μας στὴ μνήμη τῶν ἄλλων,

ακόμη περισσότερο νά λογοκρίνουμε τίς ἀναμνήσεις πού μᾶς προσβάλλουν. Τό νά σέ λησμονήσει κάποιος πού δέν σ' ἔνωσε εἶναι εὐλογία.

130

Χωρίς τή μνήμη εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση τοῦ βάθους. Καί ὅμως, ἂν δέν ὑπῆρχε μνήμη, κάθε ἐμπειρία θά ἦταν ἀνεπανάληπτα ἐντατική στή χαρά καί στήν ὀδύνη της: ἡ πρώτη μέρα τῆς Δημιουργίας θά ἐπαναλαμβάνόταν ἔσασι!

142

Χρονογνωσία, ἡ γευσίγνωσία τοῦ χρόνου: νά γνωρίζεις τήν τέχνη τῆς διαστολῆς τοῦ χρόνου καί νά τόν ἀπολαμβάνεις μέ καντιανή ἀνιδιοτέλεια.

143

"Όταν ὁ χρόνος παύει νά μετᾶ ὡς πηγὴ διωμάτων καί ὀρίζεται ἀποκλειστικά ὡς συνάρτηση ταχύτητας καί κέρδους, τότε ἡ ἐπιλογή τῆς βραδύτητας γίνεται πράξη ἀντίστασης, ἡ ἐπιστροφή στό «σπεῦδε βραδέως» προσλαμβάνει τίς διαστάσεις πολιτικῆς στάσης.

148

Εὐκαιριακές σχέσεις, περιστασιακές γνωριμίες, συγκυ-

ριακές διασταυρώσεις —ἀμελητέα σημεῖα στίξης στό κείμενο τῆς ζωῆς. Συχνά τὰ παραβλέπουμε ἢ τὰ παρατοποθετοῦμε ἀστόχαστα: τί λογαριάζουν μερικά κόμματα, λίγες παρενθέσεις ἢ, ἔστω, κάποιες τελείες; Καί ὅμως, ἂν τὰ εἶχαμε σεβαστεῖ, ἴσως νά εἶχαν ἀλλάξει δραστικά τό νόημά μας.

151

Καί τώρα τί θά γένουμε χωρίς ἐμμονές; Ἡ κόλασις αὐτή ἦταν μιά κάποια λύσις.

Οἱ ἐμμονές προϋποθέτουν συνήθως κρίση νοήματος, ἀναφύονται στό χάσμα πού προκύπτει ἀπό τήν ἀδυναμία νά πιστέψουμε στούς παλαιούς μύθους ἢ νά ἐπινοήσουμε καινούργιους. Ἀποτελοῦν τό τίμημα γιά τήν ὕβρη τοῦ ἀδιάλλακτου σκεπτικισμοῦ μας. Τί ἄλλο εἶναι ὠστόσο οἱ ἐμμονές παρά ἰδιωτικοὶ μύθοι πού μπολιάζουν τήν καθημερινότητα μέ φαντασιακές ἐξάρσεις; Ἡ ἀνάγκη νά συντηρήσεις τίς ἐμμονές σου, ἡ ἀγωνία μήπως τίς χάσεις, ἴσως νά ὀφείλονται στόν τρόπο τοῦ κενοῦ πού συνοδεύει τίς ματαιωμένες πίστεις καί ἐπιθυμίες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ο Λ Ι Τ Ι Σ Μ Ι Κ Η Θ Ε Ω Ρ Ι Α • Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η

HANS MAGNUS ENZENSBERGER

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ανάμεσα στους σύγχρονους συγγραφείς πιθανώς αυτός που μοιάζει περισσότερο με μια μορφή της Αναγέννησης.

MICHAEL HOFMANN

Τα δοκίμιά του ανήκουν σ' εκείνα τα λαμπρά έργα του σύγχρονου πεζού λόγου, όπου με αφορμή τη φλύαρη, σχεδόν ανόητη πραγματικότητα οδηγούνται ξαφνικά σε εξαιρετικές σκέψεις.

FRANK SCHIRRMACHER

Frankfurter Allgemeine Zeitung

Ο Hans Magnus Enzensberger κατάφερε, όσο κανένας άλλος, ώστε η γνώμη του να έχει κύρος για ολόκληρη τη Γερμανία.

ALEXANDER SMOLTczyk

Der Spiegel

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΜΙΚΡΟ ΣΧΟΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΝΟΥΜΕΝΟΥΣ: 'Ο Α. Γκούλντνερ γιά τόν Ν. Τσόμσκυ καί τή Νέα Τάξη

τῆς Ἑλένης Δ. Ἀνδριάκαινα

«Σέ αντίθεση μέ τόν Ἐντουαρτ Σίλς (...), ὁ Νόαμ Τσόμσκυ, ἀρνούμενος νά δεχτεῖ ὅτι οἱ διανοούμενοι ἀντιτίθενται στήν κατεστημένη τάξη, δίνει ιδιαίτερη ἔμφαση στό ρόλο τῶν διανοουμένων στή στερέωση καί στή νομιμοποίηση τῆς ἐξουσίας. Ἄν καί γιά τελείως διαφορετικούς λόγους ὁ καθένας, καί οἱ δύο καταγγέλλουν ὁμόφωνα τή Νέα Τάξη.

Ὁ Τσόμσκυ μιλά ἐξ ὀνόματος μιᾶς ἀπόλυτης ἠθικῆς ἐξουσίας (σέ μεγάλο βαθμό δικαιωμένης) καί βρίθεται ἀπό ἠθική ἐνεργητικότητα (τίς περισσότερες φορές τήν ἐκτονώνει σέ πεδία πού δέν τοῦ ἀνταποδίδουν). Ξεκινᾷ τίς διαλέξεις του παραθέτοντας ἀποσπάσματα ἀπό τόν Μπακούνιν, ὅπου καταγγέλλεται ἡ βασιλεία τῆς Νέας Τάξης ὡς ἀριστοκρατική, δεσποτική, ἀλαζονική καί ἐλιτίστικη. Ὡστόσο, εἶναι ἀπορίας ἄξιον γιὰτί ὁ Τσόμσκυ παραθέτει τόν Μπακούνιν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος δέν πιστεύει ὅτι ἡ Νέα Τάξη διαθέτει κάποια ἐξουσία. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τίς ψευδαισθήσεις τῶν θεωρητικῶν τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας, ἐπιμένει ὁ Τσόμσκυ, ἡ ἐξουσία δέν περνᾷ στά χέρια τῶν διανοουμένων (...). Προφανῶς ἡ βασιλεία τῆς Νέας Τάξης ἦταν ἄμεση (καί ὀλέθρια) στήν περίπτωση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ἀλλά ἀποδείχθηκε μιᾶ χίμαιρα στήν ὑστερη καπιταλιστική κοινωνία. Μιᾶς ὁμως καί ἡ Νέα Τάξη ὑπῆρξε ἐδῶ τόσο ἀσυνεπής, γιὰτί ὁ Τσόμσκυ σπαταλᾷ τόση ἐνέργεια γιά νά τήν καταγγεῖλει; Γιατί δέν ἀδιαφορεῖ ἐκφράζοντας ἀπλά τήν περιφρόνησή του;

Βέβαια, ἡ ἀναφορά τοῦ Τσόμσκυ στή συχνά ἀναίσχυντη συμπεριφορά τῆς Νέας Τάξης εἶναι πειστική. Ἡ κολακεία της, προκειμένου νά κερδίσει εὐνοια, ἐπιχορηγήσεις, προαγωγές καί κύρος, ἡ προθυμία της νά παρέχει (ἐπ' ἀμοιβή) ὑπηρεσίες καί ἐπιχειρήματα στό κράτος καί στή βιομηχανία, ἡ ἐτοιμότητά της νά γίνει «ὁ ὑπῆρέτης τῆς ἐξουσίας», εἶναι μεταξύ ἄλλων ὀρισμένα ἀπό τά λιγότερο ἀξιαγάπητα γνωρίσματα τῆς Νέας Τάξης. Δέν μπορῶ νά σκεφτώ κανένα ἐπίθετο ἀπό ὅσα χρησιμοποιεῖ ὁ Τσόμσκυ πού νά εἶναι ὀλωσδιόλου ἄδικο.

Ὡστόσο, ἀπό μιάν ἄλλη ὀπτική γωνία, θά μπορούσε κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι αὐτά τά γνωρίσματα εἶναι ἀπλῶς κοινά χαρακτηριστικά ὄλων τῶν ἀνερχόμενων ὁμάδων, πρὶν πάρουν τήν ἐξουσία. Ἀναρωτιέται λοι-

Πολλά ἔχουν γραφεῖ γιά τοὺς διανοούμενους: ἄρθρα, δοκίμια, πολύτομες μελέτες, φιλοσοφικές πραγματείες, ἀφιερῶματα, ἐπικήδεια καί ἐπιμνημόσυνοι λόγοι. Ὅλοι ἔχουν νά κάτι νά πουν γιά τοὺς διανοούμενους: κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες, λογοτέχνες, δημοσιογράφοι, λόγοι τῆς ἐπαρχίας, πολιτικοὶ παράγοντες, καλλιτέχνες. Κάποιες φορές ὁ λόγος συντάσσεται ἐν εἶδει ἐγκωμίου, συχνότερα ὁμως παίρνει τή μορφή τῆς δημόσιας καταγγελίας. Ὡστόσο, ὁ ἔπαινος καί ὁ ψόγος δέν εἶναι μόνο ἐνδείξεις ἐνός ἀπόλυτου ναρκισσοῦ. Ὁ μελοδραματικός, ἀφοριστικός, ἠθικοπλαστικός τόνος συνοδεύει κάθε ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ κοινωνικοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἔλλειψη μιᾶς στοιχειώδους κοινωνιολογικῆς φαντασίας, τήν ἀπουσία κριτικῆς σκέψης καί τήν ἀπάλειψη τῆς διαφορᾶς, τῆς ἱστορικότητας τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τό δοκίμιο τοῦ Α. Γκούλντνερ «Τό μέλλον τῶν διανοουμένων καί ἡ ἄνοδος τῆς Νέας Τάξης» (Λονδίνο 1979). Ἡ ἐπιλογή του δέν ἀφορᾷ τόσο τά συμπεράσματα στά ὁποῖα καταλήγει ὅσο τόν προσδιορισμό τοῦ πλαισίου ἐντός τοῦ ὁποίου ἐπιχειρεῖ τήν «ἀνακλαστική» προσέγγιση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας. Ὁ Γκούλντνερ, στρέφοντας τό ἐνδιαφέρον του στό ὑποκείμενο τῆς γνώσης, ἀμφισβήτησε τήν ἀξιολογική οὐδετερότητα τῶν ἐπιστημῶν καί ἤλθε σέ σύγκρουση μέ τό ἀκαδημαϊκό κατεστημένο τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ Ἀμερικανός στοχαστής, σέ ὄλο του τό ἔργο, ἐπιχειρεῖ νά διασώσει τή μετα-θεωρητική διάσταση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας καί νά ἀναδείξει τόν ρόλο τῶν διανοουμένων στήν παραγωγή τῶν ἐννοιῶν καί τῶν κατηγοριῶν βάσει τῶν ὁποίων ἐπιχειροῦν τήν ἀνάληψη καί τήν κριτική τῆς κοινωνίας. Ὁ «ἀντίλογος» τοῦ Γκούλντνερ στόν Ν. Τσόμσκυ –ἐναν σημαντικό στοχαστή καί πολιτικά δραστήριο μέλος τῆς Νέας Τάξης– ἀναφέρεται στήν ἀνάγκη μετατόπισης ἀπό τήν «ἀγιογραφία» στήν κοινωνιολογία τῶν διανοουμένων.

πόν κανείς γιατί ο Τσόμσκυ θεωρεί ότι η Νέα Τάξη ὄφειλε νά ὀρίσει ἕνα ἱστορικά νέο ἐπίπεδο ἠθικότητας; Γιατί δέν θά ἔπρεπε ἡ Νέα Τάξη νά ὑπηρετήσῃ καί αὐτή, σέ μιά ἀρχική φάση, τήν κατεστημένη ἐξουσία; Ἡ ἀστική τάξη, γιά παράδειγμα, ἐτέθη ἀρχικῶς στήν ὑπηρεσία τῆς αὐτῆς καί τοῦ θρόνου, ἐνῶ ἡ ἐργατική τάξη σήμερα εἶναι παντοῦ στήν ὑπηρεσία κάποιας ἐξουσίας.

Ὁ Τσόμσκυ προφανῶς προσδοκᾷ ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ἠθικότητας ἀπό τή Νέα Τάξη ἐν συγκρίσει μέ τίς ἄλλες - ἀλλά γιατί; Τό γεγονός αὐτό ὑποδηλώνει ὅτι, γιά αὐτόν, τό ζήτημα μέ τή Νέα Τάξη δέν εἶναι ὅτι συνιστᾷ μιά ἐλίτ ἀλλά ὅτι δέν εἶναι μιά ἠθική ἐλίτ. Οὐσιαστικά αὐτό πού ἐπιχειρεῖ εἶναι νά τήν «κανονικοποιήσῃ», δηλαδή, νά τή μετατρέψῃ σέ μιά καλή ἐλίτ. Ἡ κριτική του στό μέλη τῆς νέας αὐτῆς ἐλίτ ἐπέχει θέση νοουθεσίας καί ἀφορᾷ (κατά τή γνωστή φράση τοῦ Ζυλιέν Μπεντά) τήν «προδοσία τῶν κληρικῶν». Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Τσόμσκυ ἀντιμετωπίζει τή Νέα Τάξη ὡς ἕνα εἶδος *priests manquees* (...).

Ἡ σκοπιὰ τοῦ Τσόμσκυ εἶναι αὐτή τοῦ ἠθικολόγου: ἀναφερόμενος, γιά παράδειγμα, στή μελέτη τοῦ Τσαρλς Καντούσιν (Charles Kadushin) σχετικά μέ τήν ἀντίθεση τῶν διανοουμένων στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, ὁ Τσόμσκυ ἐξηγεῖ γιατί οἱ λόγοι τῆς ἀντίθεσης δέν ἦσαν οἱ ἀρμόζοντες, οἱ σωστοί. Οἱ διανοούμενοι ἀντιτάχθηκαν στόν πόλεμο, γράφει ὁ Τσόμσκυ, ἐμφοροῦμενοι ὅμως ἀπό πραγματισμό, ἐξαιτίας τοῦ φόβου ὅτι θά χαθεῖ ὁ πόλεμος καί ὄχι ἐπειδή καθοδηγοῦνταν ἀπό ὑψηλές ἠθικές ἀρχές. Ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος γιά τόν Τσόμσκυ, ἐγκρίεται στό ὅτι «οἱ ΗΠΑ δέν εἶχαν κανένα νομικό καί ἠθικό δικαίωμα νά ἐπέμβουν μέ τή βία στίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις τοῦ Βιετνάμ». Συμφωνῶ ἀπολύτως. Ἀπό μιά ἠθική σκοπιὰ, ὡστόσο, δέν θά ἔπρεπε κανείς νά προσθέσῃ ὅτι καί οἱ Βιετναμέζοι δέν εἶχαν κανένα δικαίωμα νά ἐπέμβουν στήν Καμπότζη (οὔτε καί ἡ Καμπότζη στό Βιετνάμ); Ἀπό μιά ἱστορική σκοπιὰ, ὅμως, δέν θά ἔπρεπε κανείς νά ἀναρωτηθεῖ γιά τή διαφορετική στάση τῆς ἐλίτ τῶν διανοουμένων ἀπέναντι στόν πόλεμο σέ σχέση μέ τίς ἄλλες ἐλίτ τῆς Ἀμερικής; Φαίνεται ὅτι οἱ διανοούμενοι μᾶλλον ἀντιτάχθηκαν δυναμικά στόν πόλεμο καί μάλιστα ἀντιτάχθηκαν ἐπικαλούμενοι ἠθικούς λόγους, ἐν συγκρίσει πρὸς τίς ἄλλες πολιτικές, στρατιωτικές καί οικονομικές ἐλίτ. Αὐτή ὅμως εἶναι μιά κοσμική, μιά ἱστορική καί συγκριτική ἀνάλυση τῶν διανοουμένων καί ὄχι μιά προσέγγιση ἀπό τή σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητας.

Γιά τόν Τσόμσκυ ἀκόμα καί οἱ πλέον δραστήριοι ἀντίπαλοι τοῦ συστήματος, στήν πραγματικότητα, βοηθοῦν στήν ἀναπαραγωγή του (...). Ἡ ἀντίληψη αὐτή στηρίζεται στή θέση τοῦ Μαρκοῦζε γιά τή μονοδιάστατη κοινωνία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀκόμα καί ἡ ἀντίθεση πρὸς τό σύστημα δέν ὠφελεῖ παρά τήν ἐνδυνάμωσή του (...). Ἔτσι, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ συστήματος δέν μποροῦν νά φέρουν ἀλλαγές, οἱ δέ φίλοι δέν τίς ἐπι-

θυμοῦν. Ὅποτε, συμπεραίνεται λογικά ὅτι κανενός εἶδους ἀλλαγῆ δέν εἶναι δυνατή (...).

Καί ὅσον ἀφορᾷ τόν ἴδιο τόν Τσόμσκυ; Ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τό σύστημα ἢ πρὸς τή Νέα Τάξη εἶναι μόνο φαινομενική, εἶναι ἀπλῶς μιά σοφιστεία ἢ εἶναι ἐξορισμοῦ καταδικασμένη; Ἐάν ὄχι, τότε πῶς καταφέρει νά ἀποφύγῃ τή δουλοπρέπεια πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι κοινή μοῖρα γιά ὅλα τά μέλη τῆς Νέας Τάξης; Ἡ ὑπόθεση ὅτι αὐτός καταφέρει νά ξεφύγῃ, ἐξυπονῶν ὅτι ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ ἕνα μέλος μιᾶς ξεχωριστῆς ἐλίτ πού ὑπερέχει ὄχι μόνο τῆς Νέας Τάξης ἀλλά ὑπερβαίνει τά κοινά μέτρα τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ στάση τοῦ Τσόμσκυ εἶναι λοιπόν ἐλιτίστικη καί αὐτοαναριζόμενη. Δέν μπορεῖ νά κάνει λόγο γιά τόν ἑαυτό του, γιά τή δική του ἀυθεντική ἀντίσταση καί ἀποτελεσματικότητα.

Πιστεύω, λοιπόν, δίχως καθόλου νά προτίθεται νά ὑποτιμήσῃ τή συνεισφορά τοῦ Τσόμσκυ, ὅτι δέν εἶναι τόσο διαφορετικός ἀπό τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς Νέας Τάξης. Προηγεῖται ὅμως ὅσον ἀφορᾷ τίς ὑψηλές, ἱστορικές προσδοκίες πού τρέφει γιά αὐτή. Οὐσιαστικά, ἡ ἱκανότητά του νά ἐξαπολύει μύδρους κατά τοῦ συστήματος συναρτᾶται μέ τήν ἰδιαίτερη κουλτούρα πού χαρακτηρίζει τή Νέα Τάξη. Στήν ἰδιάζουσα συλλογική κουλτούρα τοῦ κριτικοῦ λόγου (C.C.D, Culture of Critical Discourse) θεμελιώνεται ὡστόσο ὄχι μόνο ἡ ἀσκηση κριτικῆς κατά τοῦ κατεστημένου ἀλλά καί ἡ ἀναστοχαστικότητα, ἡ αὐτοκριτική στήν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Τσόμσκυ, ὅπως εἶναι φανερό, υποβάλλει ἑαυτόν.

Συμπέρασμα: Ὁ Τσόμσκυ ἠθικολογεῖ ὑπερβολικά. Σάν νά ὑφαίνει ἕνα φανταστικό ὕφασμα πού ἔχει μόνο μιά ὄψη, ὁ Τσόμσκυ φτιάχνει τήν εἰκόνα μιᾶς ἀπόλυτα ὀρθολογικῆς κοινωνίας χωρίς ἀντιφάσεις, ἐνῶ ὁ ἠθικολόγος ἐνθουσιασμός του εἶναι ἐκφραση ἐνός λανθάνοντος ἐλιτισμοῦ. Ἡ κριτική πού ἀσκεῖ στό μέλη τῆς Νέας Τάξης συνιστᾷ ἐκδήλωση τοῦ οἰκείου ἐλιτισμοῦ πού τή διακρίνει στό σύνολό της. Ἡ ἀντίθεσή του ἀφορᾷ ἐπίσης τήν ἱκανότητα τῆς Νέας Τάξης νά ἀντιτίθεται στό σύστημα, τόσο δηλαδή ἡ ὑποστήριξη ὅσο καί ἡ κριτική τοῦ συστήματος ἀποτελοῦν τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς Νέας Τάξης. Ἡ Νέα Τάξη εἶναι μιά τάξη μέ ἀντιθέσεις, ἀλλά ὁ ρασιοναλισμός τοῦ Τσόμσκυ δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά τίς διακρίνει. Σέ τελική ἀνάλυση, ὁ Τσόμσκυ δέν εἶναι ὁ ἐχθρός τῆς Νέας Τάξης. Εἶναι ἡ ἐμπροσθοφυλακή της».

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ - 1946

Τά μοτίβα πού κυριάρχησαν κατά τή μετάβαση στήν τρίτη φάση τοῦ ρεμπέτικου, έντοπισμένα στά τραγούδια πού κυκλοφόρησαν μέ τό ὄνομά του ὡς συνθέτη μέσα στή χρονιά αὐτή.

Μέρος Β΄

τοῦ Μανόλη Ἀθανασάκη

Ἡ ἐμπειρία τοῦ σκληροῦ χειμῶνα.

Ἄν οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης πλήρωσαν στους δύο παγκόσμιους πολέμους βαρῦ φόρο αἵματος, μέσα στόν εἰκοστό αἰῶνα ἐφανίστηκαν καί πολλοί ὕμνητές τοῦ πολέμου μέ πῖο διακεκριμένους ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς φουτουριστές. Ἀπό τό λεπτό γούστο τοῦ Μαρινέτι καί τῶν συνοδοιπόρων του ξεπήδησε μιά αἰσθητική τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης. Τό θέαμα τοῦ παρατεταμένου πυροβολικοῦ, τῶν καπνῶν πάνω ἀπ' τά πυρπολημένα χωριά, κι οἱ ἀντιασφυξιγόνες μάσκες χρησιμοποιήθηκαν σάν πρωτογενές ὕλικό γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἐξυφάνθηκε μιά ποιητική πού ἀντλοῦσε τή δυναμική της ἀπό τή φαντασμαγορία τῆς πολεμικῆς μηχανῆς ἐν δράσει. Κι εἶναι ὁπωσδήποτε φαντασμαγορικό τό θέαμα τῆς ἐπιστρατευμένης αἰχμητικῆς τεχνολογίας καί τοῦ πολυάριθμου, κινητοποιημένου, βιαίως, ἀνθρώπινου δυναμικοῦ γιά ἕναν κοινό σκοπό. Τό τελικό ἀποτέλεσμα, πρὸς τό ὁποῖο συγκλίνουν οἱ προσπάθειες ἐντὸς αὐτῆς τῆς δραστηριότητας, δηλαδή ἡ καταστροφή, εἶναι πάντα ἐφικτό κι ἐτοῦτο παρουσιάζεται ἐπίσης σάν ἀξιοθαύμαστο.

Ὁ πόλεμος ὅμως δέν παύει νά εἶναι πάντα φρικαλέος καί στό βαθμό πού ἡ χθόνια ποιητική τοῦ ὀλέθρου μᾶς φαίνεται ἀκατανόητη ἢ τουλάχιστον μᾶς ξενίζει, ἄλλο τόσο θά πρέπει νά μᾶς ἀποθαρρύνει ἡ ἄρνηση ἐρμηνείας τοῦ πολεμικοῦ φαινομένου καί ἡ ἐγκατάλειψή της στό παράλογο, διότι ἡ ἀποδοχή τοῦ ἱρασιοναλιστικοῦ στοιχείου ὡς ρυθμιστικοῦ, ἱστορικοῦ ἢ πολιτικοῦ παράγοντα βρίσκεται στή βάση τῆς ἐπιχειρούμενης ἀπό τό φασισμό αἰσθητικῆς προσέγγισής του.

Ὁ Βάλτερ Μπένγιαμιν εἶδε στόν πόλεμο τό σημεῖο

στό ὁποῖο κορυφώνεται κάθε ἀπόπειρα αἰσθητικοποίησης τῆς πολιτικῆς: «Ὁ πόλεμος καί μόνον ὁ πόλεμος παρέχει τή δυνατότητα νά δοθεῖ σέ μαζικά κινήματα ἕνας σκοπός, χωρίς ταυτόχρονα νά θιγοῦν οἱ κατεστημένες σχέσεις ἰδιοκτησίας».¹ Καί πράγματι οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα δέν ἄλλαξαν. Αὐτό πού μεταβλήθηκε οὐσιαστικά ἦταν ὁ κρατικός μηχανισμός. Καί ὁ κρατικός μηχανισμός τῆς Κατοχῆς, ἐν μέσω τῆς ἀναδιάρθρωσης τῆς παραγωγῆς πού ἦταν ὑποχρεωμένη ἡ ναζιστική Γερμανία νά πραγματοποιήσει σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο, ἀποδείχτηκε τραγικά ἀνεπαρκής. Τό παραπάνω γεγονός, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας λόγω τοῦ πολέμου καί τῆς καθήλωσης τῶν ἐργατικῶν χειρῶν γιά ἕνα κρίσιμο παραγωγικά ἐξάμηνο στό μέτωπο, δημιούργησε τήν ἱστορική ρωγμή μέσα ἀπό τήν ὁποία, σέ μιά παράξενη διαλεκτική, ἡ πείνα μετασχηματίστηκε σέ ὀργή καί τροφοδότησε τήν κοινωνική ἀνταρσία.

Ἀπό τίς πρῶτες ἡμέρες τῆς Κατοχῆς, ἤδη ἀπό τό Μάιο-Ἰούνιο τοῦ '41, παρουσιάστηκαν οἱ πρῶτες ἐλ-

1. Βλ. Walter Benjamin, *Τό ἔργο τέχνης στήν ἐποχή τῆς τεχνικῆς ἀναπαραγωγιμότητάς του*, στό *Δοκίμια γιά τήν τέχνη*, ἐκδ. Κάλδος, Ἀθήνα, 1978, σελ. 37. Στήν ἴδια σελίδα ὑπάρχει καί ἕνα χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀπό τό μανιφέστο τοῦ Μαρινέτι γιά τόν ἀποικιακό πόλεμο τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας στήν Αἰθιοπία. Τό ἴδιο ἀπόσπασμα μεταφέρει ἡ Susan Buck - Morss στό ἄρθρο της *Αἰσθητική -ἀναισθητική*, Βλ. περιοδικό *Πλανόδιον*, τεῦχος 23, Ἰούνιος 1996, σελ. 349. Τά πρῶτα μανιφέστα τοῦ φουτουρισμοῦ (1909, 1912, 1913), καθώς καί ἀρκετά στοιχεία γιά τό Μαρινέτι, βρίσκονται συγκεντρωμένα στό Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα τοῦ φουτουρισμοῦ*, ἐκδ. Αἰγόκερως, Ἀθήνα 1987.

λείψεις τροφίμων στά μαγαζιά τῆς 'Αθήνας. Τό φθινόπωρο σημειώθηκαν οἱ πρῶτοι σποραδικοί *δημόσιοι θάνατοι* ἀπό πείνα. Ὁ αὐξανόμενος ἀριθμός τῶν κρουσμάτων, πού κορυφώθηκε μέσα στό χειμῶνα, γέμισε τρόμο τίς ψυχές τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Ὅσοι ἐξήσαν τή φοιχτή ἐμπειρία ἐκείνου τοῦ χειμῶνα δέν ξεπέρασαν ποτέ τό τραυματικό σόκ τῶν εἰκόνων πού κατέγραψαν.

Ποιοί ἦταν ὅμως ἐκεῖνοι πού ἡ μοῖρα τοὺς στέρησε ἀκόμα καί τήν «πολυτέλεια» ἐνός ιδιωτικοῦ θανάτου; Ἡ ὑπηρεσία πού ἀνέλαβε τήν ἀποκομιδή τῶν πτωμάτων ἀπό τοὺς δρόμους, «συνάντησε δυό κατηγορίες στόν δρόμο τῆς. Τους φτωχοὺς, τοὺς τόσο ἐξαθλιωμένους, ὥστε οἱ δικοὶ τους νά μὴν ἔχουν τά μέσα ἢ τή δύναμη νά τοὺς θάψουν κανονικά ἢ ἔστω νά τοὺς παραδώσουν σέ κάποιο νεκροταφεῖο, καί τοὺς ἀζήτητους. Οἱ τελευταῖοι εἴτε ἦταν ἀπόκληροι, περιθωριακοί, πρόσφυγες, ἀποκομμένοι νησιῶτες, πού κανέναν δικό τους δέν εἶχαν στήν πόλη, εἴτε ἦταν μέλη ἐξαθλιωμένων οἰκογενειῶν πού οἱ δικοὶ τοὺς προσπαθοῦσαν νά κρατήσουν τό θάνατο τοὺς κρυφά, ὥστε νά συνεχίσουν νά χρησιμοποιοῦν τό δελτίο τους».²

Ἡ 'Αθήνα τοῦ '41 δέν εἶχε τόν πληθυσμό καί τίς διαστάσεις μιᾶς πόλης πού θά μπορούσε νά σκεπάσει μέ τή βουή τῆς δραστηριότητάς τῆς τέτοιες σκηνές. Πολύ περισσότερο οἱ κάτοικοί τῆς δέν εἶχαν παρόμοια νοοτροπία. Ἐκτός ἀπό τόν σχετικά περιορισμένο κεντρικό τομέα αὐτῆς τῆς πόλης, τό ὑπόλοιπο ἦταν ἕνας μεγάλος ντενεκεδομαχαλάς, μιᾶ ἀναρχη παραγωγούπολη. Οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν στίς, κατά κανόνα προσφυγικές, συνοικίες διέμεναν συνήθως στίς κατοικίες μέ τίς μεσοτοιχίες καί τίς κοινές ἐσωτερικές αὐλές. Ὁ σχεδόν κοινοτικός τρόπος ζωῆς ἐκεῖ ἐπούλωσε στό παρελθόν τίς μύριες ὄσες πληγές σημάδεψαν τίς ζωές τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη, πού ἀναπτύχθηκε τά χρόνια μετά τή μικρασιατική συμφορά, στό τοπίο τῶν λασπωμένων προαστίων, ἦταν ιδιαίτερα ἀνεπτυγμένη καί ἀρκετές φορές στό παρελθόν εἶχε ἀποτρέψει κινδύνους μαζικῶν καταστροφῶν ὀπωδῆποτε λιγότερο ἀπειλητικούς ἀπό ἐτοῦτον.

Αὐτήν τή φορά δέν ἐπρόκειτο γιά μιᾶ συνηθισμένη, πρόσκαιρη, δυσπραγία. Τό φαινόμενο ἔπαιρνε διαστάσεις ἐπιδημίας καί ὁ κρατικός μηχανισμός, στήν ἀδυναμία του νά τό ἀντιμετωπίσει οὐσιωδῶς, ξεκίνησε ἀπό τά ἀπλά: Τό μάζεμα τῶν πτωμάτων ἀπό τοὺς δρόμους, πού ὡς τότε γινόταν μέ ἀπορριμματοφόρα καρότσια, ἀναβαθμίστηκε ποιοτικά. Τό μακάβριο ἔργο ἀνέλαβε ὑπηρεσία πού στή διάθεση τῆς εἶχε πέντε ἀντοκίνητα καί λίγα γαλόνια βενζίνης³ πού κατάφεραν νά ἐξασφαλίσουν οἱ ἰταλικές ἀρχές γιά τόν συγκεκριμένο σκοπό.

Ὁ Ζητιάνος, ἕνα ἀπό τά δημοφιλή ζεϊμπέκικα τῆς δισκογραφίας τοῦ '46, εἶναι τραγούδι ἐρωτικό. Τό κλισέ *ζητιάνος τῆς ἀγάπης* συναντάται σέ ἀναγνώσματα (δημοσιευμένα συνήθως σέ συνέχειες) λαϊκῶν φυλλαδίων καί περιοδικῶν. Αὐτήν τήν κοινοτοπία ἐπέλεξε ὁ

Τσιτσάνης, γιά νά σταμπάει τό τραγουδάκι του, πού ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἀρκετά μελαγχολική διάθεση, τέτοια πού νά συνδέεται μέ τό θάνατο. Χωρίς ἴσως νά τό συνειδητοποιεῖ ὁ ἀκροατής, ἡ αἴσθησις πού ἀποκομίζει ταλαντώνεται μεταξύ τοῦ ἐρωτικοῦ καί τοῦ μακάβριου. Τό τελευταῖο στοιχεῖο ἐπιβάλλεται κυρίως στήν τρίτη στροφή:

*Κι ἕνα πρωί στήν πόρτα σου
θά μ' εὕρει ὁ σκουπιτιάδης,
δέ θά σοῦ ζητιανεύω πιά,
στό κάρο θά μέ βάλεις.*

Στούς στίχους αὐτούς εἶναι φανερό ὅτι ἀνακαλεῖται ἡ ἐμπειρία τῆς κατοχικῆς λιμοκτονίας καί παρεμβάλλεται ἐμφατικά στήν ἀφήγησις ἐνός ἔρωτα σέ ἀλόγωση. Αὐτή εἶναι ἡ πραγματική σφραγίδα τοῦ τραγουδιοῦ καί σ' αὐτήν ὀφείλει τή δημοτικότητά του. Ὅπως καί στή *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης*, ὁ Τσιτσάνης μετέφερε καί ἐδῶ τά ψήγματα τῆς συλλογικῆς περιπέτειας καί τά ἐνέθεσε στήν ἐρωτική ἱστοριούλα. Ἐκμεταλλεύτηκε μ' αὐτόν τόν τρόπο –καί ἐδῶ σαφέστατα δέν πρόκειται γιά ἀλληγορία– ταυτόχρονα τή συγκίνηση, πού ξεπηδᾷ ἀπ' τήν πρώτη, καί τή διάρκεια στό χρόνο, πού τοῦ χάρισε ἡ δεύτερη.

Τό αἰνίγμα τοῦ ἀνατολίτικου ρυθμοῦ (- ὀριεντάλ).

Οἱ Ἀραβίνες γνώρισαν τόσο μεγάλη ἐπιτυχία τραγουδιμένες ἀπό τόν Φῶτη Πολυμέρη, ὥστε ξαναχογραφήθηκαν λίγο ἀργότερα –ὅπως καί ἀρκετά τραγούδια αὐτῆς τῆς χρονιάς– μέ τή Γεωργακοπούλου καί τό Στελλάκη. Μέ τό τραγούδι αὐτό ξεκινᾷ μιᾶ μεγάλη σειρά τραγουδιῶν, ὁ ρυθμός τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται στίς ἐτικέτες τῶν δίσκων σάν *ἀνατολίτικος ἢ ὀριεντάλ*. Τόν Τσιτσάνη ἀκολούθησαν στή συγγραφή τέτοιων τραγουδιῶν πολλοί συνθέτες, ἀνάμεσα τους ὁ Χιώτης, ὁ Μητσάκης, ὁ Χατζηχρίστος⁴ καί ἄλλοι. Ὁ ρυθμός αὐτός, πού συγγενεῖ ἀλλά δέν ταυτίζεται μέ τό τσιφτετέλι, φαίνεται σάν νά ἐμφανίστηκε ἀπό τό πουθενά.

Κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπό τοὺς Σμυρنيοὺς τραγουδοποιούς, τό τσιφτετέλι εἶναι ὁ συνηθέστερος ἴσως ρυθμός. Ἐξαφανίζεται ὅμως σχεδόν κατά τήν ἐπόμενη περίοδο, ὅταν ἐπικρατεῖ ὁ βαρὺς, περιθωριακός χαρακτήρας ὁ ὁποῖος φαίνεται νά ἐκφράζει κάποιου εἶδους ἀντίδραση στήν ἀνατολίτικη ἠδυσπάθεια. Στή φάση αὐτή ἐρχεται στό

2. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ἀπό τήν ἦττα στήν ἐξέγερση*, σελ. 84.

3. Ὁ.π..

4. Ὁ *Καϊξής* τοῦ Ἀπόστολου Χατζηχρίστου, σέ στίχους τοῦ Γιώργου Φωτίδα, εἶναι ἐπίσης σύνθεση τῆς Κατοχῆς –πιθανά τοῦ 1943– καί, ὡς ἐκ τούτου, θέτει κι αὐτό ὑποψηφιότητα γιά τόν τίτλο τοῦ πρώτου ἀνατολίτικου.

προσκήνιο ένας άσκητισμός, σφραγισμένος απ' τή φιγούρα του Μάρκου, πού εκτοπίζει κάθε περιπαθές έρωτικό στοιχείο μέ παρελόμενο τόν έμφανή περιορισμό των γυναικείων ή τουλάχιστον των μή άνδροπρεπών χορών.

Έτσι στή δεκαετία του σαράντα και ένωρίτερα ελάχιστα τσιφτετέλια ήχογραφήθηκαν από κομπανίες μουζουκίων. Οί χορευτικές διαθέσεις, στήν πιά λάγνα τους μορφή, έξυπηρετούντο κυρίως από τούς καρσιλαμάδες ή λίγο άργότερα (μετά τό '46) από τά λάζικα πού εισήγαγε ο Μητοάκης (Παλαμάκια, *Τό δικό μου πάπλωμα, Καταβέλα κ.ά.*). Ο άνατολίτικος ρυθμός όμως δέν ήλθε νά συνδράμει σ' αυτόν τόν σκοπό. Τά τραγούδια πού τόν ενδύθηκαν διαθέτουν καλοδοουλεμένες μελωδίες, πλούσιες ένορχηστρώσεις⁵ και τό περιεχόμενο των στίχων τους είναι ανάλαφρο και παραμυθένιο, αλλά ο ρυθμός αυτός δέν προσφέρεται ιδιαίτερα για χορό.⁶

Η όνειρική άτμόσφαιρα στο χώρο του ρεμπέτικου δέν ήταν άσφαλώς κάποιος νεωτερισμός πού εισήχθη στή δεκαετία του '40. Τό 1935, ο Παναγιώτης Τούντας εξέδωσε τό *Εγώ θέλω πριγκιπέσσα* μέ τό Στελλάκη Περπιτιάδη και τήν όρχήστρα του Γιολάν Τσαούς, ένα τραγούδι πού μās ταξιδεύει στο Μαρόκο προς αναζήτηση παραμυθένιων άπολαύσεων. Λίγο πριν από τόν πόλεμο ο Μάρκος ήχογράφησε τό *Μαρόκο* αλλά και μιά παρωδία του *Αντόνιο Βάρκας Χερέδια* διασκευασμένο ως *Ο Αντώνης, ο βαρκάρης, ο σερέτης*, πού περιλαμβάνει φλογερούς έρωτες, ταυρομαχίες και θανάτους. Ο Σπύρος Περιστέρης άπάντησε χιουμοριστικά στο τελευταίο μέ τό *Η Κάθμεν στήν Αθήνα*.⁷ Αλλά και ο ίδιος ο Τσιτσάνης είχε γράψει προπολεμικά αρκετά τραγούδια έξωτικού περιεχομένου. Η φαντασία του περιπλανήθηκε στα λαμπερά σαλόνια μέ τίς ρουλέτες και τίς διασημότητες (*Ο Τσιτσάνης στο Μόντε Κάρλο*, 1937), στή Νότιο Αμερική (*Σέ φίνο άκρογάλι ή Η Παραγονάη*, 1939), στις άφρικανικές ζούγκλες (*Ο Τσιτσάνης στή ζούγκλα*, 1939), στή λεγόμενη *Αραπιά ή Μπαρμπαραιά*, δηλαδή τίς βορειοαφρικανικές άκτές (*Η μάγισσα της Αραπιάς*, 1939 ή *Θά πάω εκεί στήν Αραπιά*) και στή μαγευτική Χαβάη. (*Έλα μικρό νά φύγουμε*, 1939). Κανένα όμως από αυτά τά τραγούδια δέν είναι όριεντάλ —είναι όλα τους χασάπικα.

Από ρυθμολογικής άποψης τό προπολεμικό ρεμπέτικο, άφου άπεξαρτήθηκε απ' τίς μικρασιατικές επιρροές του, διέθετε κυρίως δύο ρυθμούς: Τό ζειμπέκικο μέ τίς παραλλαγές του («παλιό» και «καινούργιο», άπτάλικο, καμηλιέριο κ.α.) και τό χασάπικο μέ τίς δικές του έπίσης (κουλουριώτικο, χασαποσέρβικο κ.α.). Τό ζειμπέκικο μέ τίς ιδιοτροπίες του φαντάζει πιά έλληνοπρεπές σε σχέση μέ τό χασάπικο πού είναι πιά ουδέτερο και συναντάται σάν ρυθμική βάση τραγουδιών μέ πολύ διαφορετική καταγωγή. Έτσι προπολεμικά οί τραγουδοποιοί προτιμούσαν τό χασάπικο για

τήν επένδυση τής θεματολογίας εκείνης πού γλιστρούσε προς στο χώρο του φανταστικού.

Η λύση πού προσέφερε ο άνατολίτικος ρυθμός άνακούφισε ρυθμολογικά τό ρεμπέτικο και τό εμπλούτισε προσφέροντας επιπλέον μιά διέξοδο προς τό έλαφρό και τό έντεχνο τραγούδι. Σέ άντιστάθμισμα,⁸ ώστε νά μήν φανεί ότι υπερβαίνει τά έσκαμμένα, στηρίχθηκε σε μιά θεματολογία ή όποία εκ πρώτης άποψης φαίνεται αινιγματική. Τό έρώτημα ποιού είδους άνάγκη καλύφθηκε από τή θεματολογία αυτή παρουσιάζεται κάθε φορά πού άγγίζουμε τό μουσικό αυτό ιδίωμα και, ακόμα περισσότερο, κάθε φορά πού διαπιστώνουμε τή μεγάλη δημοτικότητα του στις δεκαετίες του σαράντα και του πενήντα. Πώς γίνεται ένα είδος τραγουδιού μέ σαφή χαρακτηριστικά νά γεννηθεί ξαφνικά τό 1946 μέ τίς *Αραπίνες* και τήν *Αθηναίισσα* — εγώ τουλάχιστον δέ γνωρίζω κάποιον παλιότερο— και νά εξαφανιστεί ούσιαστικά στα μέσα τής δεκαετίας του '50 μέ τήν έμφάνιση των λεγόμενων ίνδοπρεπών; Στο παράδοξο έτούτο θά πρέπει νά υπάρχει κάποια έρμηνεία.

5. Είναι άξιοπρόσεκτο ότι και στις δύο εκτελέσεις του *Αραπίνες* υπάρχει έντονη ένορχηστρωτική επιτήδευση. Η όρχήστρα είναι πλήρης και προμηνύει τή μορφή πού θά επικρατήσει στα έπόμενα δέκα-είκοσι χρόνια. Περιλαμβάνονται, εκτός των μουζουκίων και τής κιθάρας, άκορνετόν και βιολί.

6. Ο Τσιτσάνης ισχυρίστηκε πώς οί *Αραπίνες* προέρχονται κατ' ένθειαν από τήν περιοχή του όνειρου: «Στήν Κατοχή, μέσα στα άλλα, έγραφα και τίς *Αραπίνες* [...]. Και τίς *Αραπίνες* νά ξέρετε τίς συνέθεσα κατ' ύπνο. Κοιμόμουν, όταν συνέλαβα τή μουσική μιά βραδιά πού έβλεπα κάποιον όνειρο. Διότι εγώ πάντα όταν κοιμάμαι όνειρεύομαι και συλλαμβάνω νότες άπίστευτες, μελωδίες φανταστικές». Βλ. Κώστας Χατζηδουλής, *Βασίλης Τσιτσάνης: ή ζωή μου, τό έργο μου*, σελ. 96.

7. Η στροφή του ενδιαφέροντος προς τήν Ίθρηκή, λίγο πριν από τόν πόλεμο, σχετίζεται πιθανά μέ τήν επικαιρότητα του Ίσπανικού Έμφυλιου. Από τό ενδιαφέρον προέκυψε κάποια μόδα πού τροφοδοτήθηκε μέ μυθιστορήματα, κινηματογραφικές ταινίες και δίσκους. *Τά σπανόλικα μύτια* ήταν ήδη ένα κλισέ, όταν τά περιέλαβε ο Τσιτσάνης στήν *Αθηναίισσα*.

8. Μιά τέτοια «άντισταθμιστική» λογική φαίνεται νά υπαγορεύτηκε από τό γερά έδραιωμένο και εύρέως διαδεδομένο ιδεολόγημα πού προσδιορίζει τήν έλληνική ταυτότητα σάν τό ουδέτερο έδαφος ή τό συνοριακό φυλάκιο μεταξύ του δυτικού πολιτισμού και τής κουλτούρας τής άνατολής. Η επίδραση τής ιδεολογίας αυτής είναι φανερή σ' όλη τή συζήτηση πού διεξάγεται στους κύκλους τής άριστερης διάνοησης παράλληλα μέ τήν καθιέρωση του ρεμπέτικου ως νόμιμου πολιτισμικού στοιχείου στις δεκαετίες του '40 του '50 και του '60. Τόν έντοπισμό τής σταθεράς αυτής στον παραπάνω διάλογο οφείλουμε στήν Έλένη Ανδριάκαινα και στο κείμενο της *Η διαμάχη για τό ρεμπέτικο: ή ελληνικότητα ως ίσορροπία Λόγου - Πάθους*, από τό συλλογικό τόμο *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*.

Ἡ Ἀνατολή ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο γεωγραφικούς πόλους γύρω ἀπ' τοὺς ὁποίους περιελίχθηκαν τὰ ἰδεολογήματα πού ἀπαιτοῦσε ἡ κατασκευή καὶ ἡ περιχαράκωση τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ὁ ἄλλος πόλος ἦταν πάντοτε ἡ Εὐρώπη. Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 1922 καὶ τὸ πάγωμα τοῦ μεγαλοϊδεατικοῦ ὄνειρου γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν «τριῶν ἡπείρων καὶ τῶν πέντε θαλασσῶν», ἡ ἐθνικιστικὴ προπαγάνδα, ὡς κυρίαρχη ἰδεολογία, συντηροῦσε στοὺς Ἕλληνες τὴν προσδοκία τῆς ἐδαφικῆς διεύρυνσης πρὸς τὰ ἀσιατικά καὶ (γιατὶ ὄχι;) τὰ βορειοαφρικανικά παράλια ἢ τὶς περιοχὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Οἱ Ἕλληνες πού ζοῦσαν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν ὑπόλοιπη Μέση Ἀνατολή (Λίβανο, Παλαιστίνη ἀλλὰ κυρίως τὴν Αἴγυπτο) ἦταν ἰδιαίτερα προνομιῦχοι σὲ σχέση μὲ τὸν ντόπιο πληθυσμό. Ἀσχολούμενοι κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριο ἀπολάμβαναν τόσο ἀνετη ζωὴ καὶ τέτοια χλιδὴ πού σὲ σύγκριση μὲ τὶς συνθήκες διαβίωσης στὴν «παλιὰ Ἑλλάδα» ἀπέπνεε μιά παραδείσια αἴσθηση, ἐμπλουτισμένη μὲ πινελιὲς μεθυστικῆς λαγνείας στὰ χρώματα τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἴττα τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας καὶ ὁ συνακόλουθος ξεριζωμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν ἀσιατικὴ ἐνδοχώρα καὶ τὰ παράλια ἀκούστηκε σάν ἡχηρὸ χαστούκι τὸ ὁποῖο συνέφερε καὶ συνειδητοποίησε τοὺς ναρκωμένους ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγο ἀνθρώπους. Οἱ ἀνατολίτικες ὄνειρώξεις φάνταζαν πλέον σάν ἐκεῖνα τὰ ὄνειρα πού τὰ βλέπει κανεὶς μόνο στὴν παραζάλη τοῦ πυρετοῦ. Ἡ νέα πραγματικότητα ἦταν ἄκρως ὀδυνηρὴ καὶ πολὺ περισσότερο γι' αὐτοὺς πού ἄργησαν νὰ ξεθολώσουν ἀπ' τὸ ἱμπεριαλιστικὸ μεθύσι. Ἐνάμιση ἑκατομμύριο ἄνθρωποι προσπαθοῦσαν, ἀπὸ τὴ μιά στιγμή στὴν ἄλλη, νὰ προσαρμοστοῦν στὶς ἄθλιες συνθήκες πού τοὺς προσέφερε μιά πατρίδα στὰ ὄρια τῆς ἀπελπισίας. Ἡ ἐπαφὴ τῶν παλιοελλαδιτῶν μὲ τοὺς ἐξαθλιωμένους πρῶην κατοίκους τῆς Ἀνατολίας δὲν πραγματοποιήθηκε ὑπὸ συνθήκες πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐπανατροφοδοτήσουν τὴ μυθοπλασία τῆς Ἀνατολῆς.

Μὲ τὴν εἴσοδο τῶν Γερμανῶν καὶ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ ὁ βασιλιάς – μὲ τραγελαφικὸ τρόπο⁹– ἐγκατέλειψαν ἀσύνταχτα τὴν Ἀθήνα καὶ μὲσω τῆς Κρήτης πέρασαν στὴ Μέση Ἀνατολή. Λίγα καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ στρατοῦ¹⁰ καὶ μεμονωμένοι φαντᾶροι πού κατάφεραν νὰ βρεθοῦν ἐκεῖ ἀποτέλεσαν τὸν πυρήνα ἑνὸς στρατιωτικοῦ σώματος. Στὶς τάξεις του περιελήφθησαν πολλοὶ (ἐπίστρατοι καὶ ἐθελοντές) Ἕλληνες τῆς Αἴγυπτου καθὼς καὶ ἀρκετοὶ πού ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιά, περνώντας στὶς τουρκικὲς ἀκτὲς, συνέχιζαν νὰ φτάνουν στὶς περιοχὲς πού ἔλεγχαν οἱ σύμμαχοι.

Ὁ στρατὸς αὐτός, ἐκπαιδευμένος καὶ ἐξοπλισμένος ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, συγκρότησε τελικὰ δύο ἀξιόμαχες ταξιαρχίες, πού διακρίθηκαν στὴ μάχη τοῦ Ἑλ Ἀλαμείν, καὶ μιά ναυτικὴ δύναμη πού διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὶς συμμαχικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο.¹¹ Τὸ μεγα-

λύτερο τμήμα τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησις ἐγκαταστάθηκε στὸ Κάιρο, ὅπου καὶ ἀπομονώθηκε στὸν μικρόκοσμο πού ἐξασφάλιζαν τὰ προνόμιά της, σὲ τέλεια ἀποξένωση δηλαδὴ ἀπὸ τὰ τεκταινόμενα στὴν Ἑλλάδα. Ὁ βασιλιάς μὲ ἓνα μικρότερο κυβερνητικὸ κλιμάκιο παρέμεινε ὡς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ '43 στὸ Λονδίνο ἐπιδιδόμενος στὰ καθήκοντά του, δηλαδὴ στὴν κοσμικὴ ζωὴ, περιμένοντας τὸ μήνυμα τοῦ Τσώρτσιλ, γιὰ νὰ ἐπιστρέφει στὴ «χώρα του» ἐπικεφαλῆς τοῦ «στρατοῦ του».

Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς ἡ ζωὴ στὸ Κάιρο γι' αὐτοὺς τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικούς, ἀλλὰ καὶ ἓναν σωρὸ ἄλλους Εὐρωπαίους, Ἀραβες ἢ Ἀφρικανούς διπλωμάτες, διατηροῦσε, ἐν μέσῳ τοῦ πολέμου, ἀρκετὴ ἀπὸ τὴν ἀνατολίτικη γοητεία.¹² *Οἱ ἀκυβέρνητες πολιτείες* –ὅπως τὶς ὀνόμασε ὁ Στρατῆς

9. «...Μετὰ ἀπὸ δύο ἡμέρες, στὶς 23 τοῦ Ἀπριλίου, ὁ βασιλιάς καὶ ὁ Τσουδερός ἐφυγαν γιὰ τὴν Κρήτη. Οἱ πριγκίπισσες, οἱ πριγκίπισσες καὶ οἱ αὐλικὸι ἐφυγαν πρῶτοι, στὶς 17 μὲ 18 τοῦ Ἀπριλίου. Ὅταν ἔφτασαν στὴν Αἴγυπτο τὰ πρῶτα πολεμικὰ καράβια, μαθαίναμε ἀπ' τοὺς ναῦτες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες: Ὅτι τὰ πληρώματα δύο ἀντιτορπιλικῶν [...] ἀρνήθηκαν νὰ παραλάβουν τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ τὴν κυβέρνησις. Μὲ δυσκολία κατορθώθηκε νὰ βροῦν πλήρωμα γιὰ ἓνα ἀντιτορπιλικό, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ φύγουν. Μά καὶ στὴ Σούδα ἐκδηλώθηκε στάση στὸ ἀντιτορπιλικό «Βασίλισσα Ὀλγα» ἀπὸ τὰ πληρώματα πού ἔβλεπαν μὲ ἀγανάκτηση ὅτι πριγκίπισσες καὶ ὑπουργοὶ μετέφεραν τὶς πλούσιες ἀποσκευές τους καὶ ἐνδιαφέρονταν μόνο νὰ σώσουν τὸν ἑαυτό τους καὶ τὰ πλοῦτη τους. Ἡ οἰκογένεια τοῦ πρωθυπουργοῦ μετέφερε καὶ τὸ σκυλάκι της!

Τὸ ἀποχαιρετιστήριό διάγγελμα τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ Τσουδεροῦ πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαό (στὶς 23 τοῦ Ἀπριλίου), ἔλεγε ὅτι φεύγουν, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα στὸ πλευρὸ τῶν συμμάχων καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν μὲ τὴν συμμαχικὴ νίκη μιά «μεγάλῃ Ἑλλάδα!». Βλ. Γιώργης Ἀθανασιάδης, *Ἡ πρώτη πράξις τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας – Μέση Ἀνατολή 1941 -1944*, ἐκδ. Πιπλητῆς, Ἀθήνα 1975, σελ. 41 κ.ε.

10. Ὅπως ἡ ταξιαρχία τοῦ Ἑβρου πού πέρασε στὴν Τουρκία καὶ ὕστερα ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες ἔφτασε στὴ Μ. Ἀνατολή καὶ ἀποτέλεσε τὸν πυρήνα τῆς 1ης ταξιαρχίας. Ἐπίσης ἀεροπόροι μὲ 10 παλιὰ ἐκπαιδευτικὰ ἀεροπλάνα μὲ δικὴ τὸν πρωτοβουλία πέταξαν ὡς ἐκεῖ καὶ στὴ συνέχεια συγκρότησαν ἓνα ἀξιόλογο μαχητικὸ σμήνος.

11. Οἱ πολιτικὲς ζυμώσεις, γιὰ νὰ ἀπεκδυθεῖ ἡ ἱεραρχία τοῦ στρατεύματος τὸ φασιστικὸ χαρακτῆρα πού κληρονόμησε ἀπὸ τὸ δικτατορικὸ καθεστῶς, καθὼς καὶ γιὰ νὰ συντονιστεῖ ἡ δράσις τοῦ στρατοῦ μὲ τὰ τεκταινόμενα ἐν Ἑλλάδι, ὀδήγησαν σὲ σοβαρὲς συγκρούσεις μὲ τὸ κυβερνητικὸ - βασιλικὸ στρατόπεδο. Τὴν κρίσιμη διαχειρίστηκαν γιὰ ἄλλη μιά φορὰ οἱ Βρετανοὶ πού, ἀρχικὰ μὲ τὴν καταστολὴ καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὴν διάλυση καὶ ἀνασύστασις τῶν ταξιαρχιῶν, κατάφεραν νὰ θέσουν στὸ περιθώριο τοὺς δημοκράτες στρατιῶτες καὶ ἀξιωματικούς.

Τσίρκας- τῆς Μέσης Ἀνατολῆς μετατράπηκαν τὸν καιρὸ αὐτὸ σὲ κοσμοπολίτικα κέντρα, στὰ ὁποῖα δροῦσαν ἐπιπλέον ὄλων τῶν κρατῶν οἱ μυστικές ὑπηρεσίες μὲ τούς πράκτορες καὶ τούς κατασκόπους τους.

Ἡ κοσμοπολίτικη καὶ μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀνατολῆς ἦταν λογικὸ νὰ διεγείρει τὴ φαντασία τῶν λογοτεχνῶν, κινηματογραφιστῶν καὶ τραγουδοποιῶν, οὕτως ὥστε, ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο, νὰ παρατηρηθεῖ παγκοσμίως μιά τάση ὀριενταλισμοῦ¹³ στὴ μαζικὴ, ἐμπορευματοποιημένη κουλτούρα. Ἡ κινηματογραφικὴ ταινία *Καζαμπλάνκα* ἀποτελεῖ τὴ χολλυγουντιανὴ ἐκδοχὴ καὶ ἀπόδοση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀτμόσφαιρας. Ἡ ἐμφάνιση καὶ εὐδοκίμηση τοῦ ὀριεντάλ στὸ ἑλληνικὸ τραγούδι ἀσφαλῶς σχετίζεται μ' αὐτὴν τὴν τάση,¹⁴ ὄχι βέβαια σὰν ἐπιρροή κάποιου διεθνούς ρεύματος ἀλλὰ περισσότερο σὰν τὴν ἑλληνικὴ συνιστώσα του. Χωρὶς νὰ ὑπάρχουν σταθεροὶ διάυλοι ἐπικοινωνίας, ὥστε νὰ εἶναι γνωστὲς λεπτομερῶς οἱ ἐξελίξεις στὴ Μέση Ἀνατολή, στὴν περίοδο '41-'44, τὰ βλέμματα τῶν Ἑλλήνων εἶχαν, μὲ διαφορετικὲς ἴσως προσδοκίες, στραφεῖ πρὸς τὰ κεῖ.

Ἡ διαφήμιση τῶν τραγουδιῶν καὶ τὰ τραγούδια - διαφημίσεις.

Τὸ τραγούδι *Ἀθηναίσα* εἶναι στὴν πρώτη του αὐτὴ ἐκτέλεση ἀπὸ τὸν θρυλικὸ Στελλάκη Περπινιάδη καὶ τὸν ἴδιο τὸν συνθέτη, καθαρόαιμο ἀνατολίτικο, καὶ ὡς πρὸς τὸ ρυθμὸ, καὶ ὡς πρὸς τὸ ὕφος. Ἡ δευτέρη στροφή εἶναι πράγματι παραμυθένια:

*Δυὸ χρυστάλλινα παλάτια, χρυσοστόλιστα
θὰ σοῦ χτίσω γιὰ τὰ μάτια τὰ σπανιόλικα.*

Ἡ ἐξαιρετικὴ ἐκτέλεση αὐτῆ, πού λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ὀ Τσιτσάνης ξεδιπλώνει μιά ὑπέροχη μελωδία στὸ μπουζούκι, ἀποδεικνύοντας τὸν πλοῦτο τῶν μουσικῶν θεμάτων πού ἐπινοοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, εἶναι σήμερα σχετικὰ ἀγνωστὴ. Ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη (ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60) μὲ τὸν Γρηγόρη Μπιθικιώτη. Σ' αὐτὴν τὴν τελευταία λείπουν καὶ τὰ δυὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὀριεντάλ. Ὁ ρυθμὸς μετατράπηκε σὲ τσιφτετέλι καὶ ἡ ἐπίμαχη, δευτέρη στροφή ἐξαφανίστηκε. Ἔτσι τὸ μελωδικότατο, καλοδουλεμένο καὶ ἀνάλαφρο τραγουδάκι μετατράπηκε σὲ νευρικό καὶ γλεντζεδικό τσιφτετέλι, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ πρόσφατα ἦθη τῶν νεοελλήνων.

Ἡ *Ἀθηναίσα* εἶναι ἀκόμα ἓνα ἀπὸ τὰ τραγούδια πού ἔγιναν πολὺ δημοφιλῆ, πρὶν ἀκόμα ἠχογραφεθῶν. Θὰ ἦταν λάθος ὅμως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ εὐρεία διάδοσή τους ἐπιτεύχθηκε ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν προφορικὴ τους μετάδοση. Σὲ ἐφημερίδα τῆς Σαλονίκης, ἐν μέσῳ τῆς Κατοχῆς, ὑπάρχει μιά πληρωμένη καταχώρηση πού διαφημίζει τὸ «Οὐζερί Τσιτσάνη»:

**ΟΥΖΕΡΙ
ΤΣΙΤΣΑΝΗ
ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ 22
Σήμερον Σάββατο:**

Ὁ «Τσιτσάνης» ἐπιστρέψας ἀπὸ τουρνέ ἀνά τὰς ἐπαρχίας θὰ παρουσιάσει νεώτερα τραγούδια μὲ τὸ μεγαλύτερο σουξέ, «*ΑΘΗΝΑΙΗΣΑ*», τὸ ὠραιότερο τραγούδι τῆς ἐποχῆς. Ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ Τσιτσάνη ἀπόψε στίς νέες ἐκτελέσεις.

Σημείωσις:

«*ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ*» θὰ πεῖ ὁ μόνος καὶ ὁ πρῶτος ἐργάτης τῆς «Κολούδια» καὶ ὁ καλλίτερος συνθέτης καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Λαϊκοῦ τραγουδοῦ...

Τὰ ἐργοστάσια δίσκων εἶχαν βεβαίως κλείσει ἀλλὰ οἱ ἐφημερίδες ἐκδίδονταν σχεδὸν κανονικὰ καὶ προσέφεραν, ὅπως φαίνεται, στὸν Τρικαλινὸ συνθέτη μιά διόλου εὐκαταφρόνητη δυνατὸτητα δημοσιοποίησης τοῦ ὕλικου καὶ τῆς δουλειᾶς του.¹⁵ Ἀπὸ τὸ παραπάνω δημοσίευμα παρατηροῦμε ἀφ' ἑνός ὅτι ἡ *Ἀθηναίσα* βρισκόταν στὴν αἴχμη τοῦ δόρατός του σ' αὐτὴν τὴ διαφημιστικὴ καμπάνια καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι μόνιμη ἔγνοια του εἶναι νὰ ξεχωρίσει ἀπὸ τούς ἀνταγωνιστές

12. Ὁ Βρετανὸς ταξίαρχος E.C.W. Myers ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς πρώτης συμμαχικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος καὶ γιὰ περίπου ἓνα χρόνον ὁ ἀξιωματικὸς - σύνδεσμος τοῦ στρατηγεῖου τῆς Μ. Ἀνατολῆς μὲ τίς ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις. Νὰ πῶς περιγράφει στὸ βιβλίο του *Ἡ ἑλληνικὴ περιπλοκὴ* μιά ἀπ' τίς μέρες τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1942, λίγο πρὶν ἀναλάβῃ τὴν ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα: «Ἐκείνη τὴ μέρα δέν εἶχα πολλὴ δουλειὰ καὶ κάποιος φίλος μου πρότεινε νὰ πάμε μιά βόλτα στὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τ' ἀεροπλάνο του. Καθὼς εἶχα νὰ κάνω μιά μικρὴ δουλειὰ ἐκεῖ, ἀποφάσισα νὰ πάω. Τελείωσα τὴ δουλειὰ μου γρήγορα, πῆρα ἓνα πλοῦσιο γεῦμα στὸ ξενοδοχεῖο Σέσιλ καὶ μετὰ, καθὼς εἶχα διαθέσιμο χρόνον, ἀποφάσισα νὰ κάνω ἓναν μακρὸν περίπατον στὴν παραλία...». Βλ. E. C.W. Myers, *Ἡ ἑλληνικὴ περιπλοκὴ*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, σελ. 14.

13. Ὁ ὀριενταλισμὸς ἔρχεται καὶ ἐπανέρχεται σὰν μόδα στὴ δυτικὴ κουλτούρα. Ἀποτελέσει σημαντικὴ συνιστώσα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ μπαρόκ καὶ συγκεκριμένα τοῦ γερμανικοῦ δράματος τοῦ 17ου αἰῶνα. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα, νομίζω, ἡ παρατήρηση πὼς κύριο ἐκφραστικὸ μέσον τοῦ μπαρόκ ὑπῆρξε, ὅπως καὶ σ' αὐτὴν τὴ φάση τοῦ ρεμπέτικου, ἡ ἀλληγορία.

14. Ἦδη στὸ πρῶτο (πιθανῶς) ὀριεντάλ, στίς *Ἀραπίνες*, καταγράφεται αὐτὸ τὸ κοσμοπολίτικο κλίμα στοὺς στίχους:

*... ..με οὐίσκι, μὲ γλυκὲς κιθάρες,
γλέντι καὶ πιτό...*

Εἶναι βεβαίως ἀμφίβολο τὸ κατά πόσον ἡ ἀναφορά στὸ ἀγγλοσαξωνικὴ προέλευσης οἶνοπνευματώδες γίνεται σὲ

του. Τά μοτίβα πού ἐντοπίζουμε στά τραγούδια τοῦ '46 –δηλαδή τό ἀντικείμενο τῆς ἀνά χεῖρας ἐργασίας– εἶναι ἀκριβῶς τά χαρακτηριστικά στερεότυπα μέ τά ὅποια προσπάθησε νά καθιερωθεῖ στήν ἀγορά καί νά κάνει τό ἔργο του νά ξεχωρίζει μέ τήν πρώτη ἀκρόαση ἀπό αὐτό τῶν ὑπολοίπων δημιουργῶν.

Ὁ Τσιτσάνης εἶχε –σέ ἀντίθεση μέ τούς περισσότερους ρεμπέτες τῆς δεύτερης περιόδου– πλήρη συνείδηση τοῦ γεγονότος πῶς τά τραγούδια πού κατασκεύαζε ἦταν ἐμπορεύματα πρὸς πώλησιν καί πῶς, γιά νά διατεθοῦν στήν ἀγορά καί νά διεκδικήσουν μερίδιο, θά ἔπρεπε νά διαθέτουν κάτι ξεχωριστό. Ταυτόχρονα ἦταν ἀρκετά προσαρμοσμένος στό κοινωνικό περιβάλλον, ὥστε νά ἀντιλαμβάνεται τούς νόμους τῆς ἀγορᾶς καί τῆς μεταβολῆς τους καί νά προετοιμάζει τῆς κινήσεις του. Σέ φανερό ἀντίθεση μέ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ Μάρκου πρὸς τήν τέχνη του,¹⁶ πού θυμίζει περισσότερο ἕναν ἐπιτηδευματία πού παλεύει γιά τό ψωμάκι του, ὁ Τσιτσάνης ἔβλεπε ξεκάθαρα πῶς ἡ τεχνική, τό ταλέντο καί ἡ ἐμπνευσή του βρισκόνταν στήν ὑπηρεσία μιᾶς βιομηχανίας.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας τῶν δίσκων, πού ἀκολούθησε τή διάδοση τοῦ γραμμοφώνου καί τοῦ ραδιοφώνου πῆρε μεγάλες διαστάσεις στήν Ἑλλάδα μόνο πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Ἡ ἐξελικτική πορεία διακόπηκε ἀναγκαστικά ἀπό τόν πόλεμο, ἐνῶ οἱ δυνατότητες πού προσφέρονταν ἀπό τίς ἐφαρμογές τῆς νέας τεχνολογίας δέν ἀξιολογήθηκαν ἐπαρκῶς, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπό τούς δημιουργοὺς προπολεμικά. Ὁ Τσιτσάνης, λοιπόν, βρέθηκε στό σημείο τομῆς τοῦ παλιοῦ μέ τό καινούριο. Ἀπό τή μιὰ εἶχε κιόλας συσσωρεύσει μεγάλη ἐμπειρία ἀπό τήν ἐπαφή του μέ τή μουσική βιομηχανία¹⁷ καί ἀπ' τήν ἄλλη ἦταν μπροστάρῃς μιᾶς γενιᾶς νέων ἀνθρώπων πού μπορούσαν νά διακρίνουν τίς καινοτομίες πού ἐπέφερε αὐτή ἡ ἀνάπτυξη. Ἔτσι, μέ τό νέο ξεκίνημα τῆς δισκογραφικῆς βιομηχανίας τό 1946, ἕνα ὀρμητικό ποτάμι ἀνανέωσε ριζικά τό ἑλληνικό τραγούδι. Ὁ Μανώλης Χιώτης, ὁ Γιώργος Μητσάκης, ὁ Ἀπόστολος Καλδάρης, ὁ Μπάμπης Μπακάλης, καί ὁ Κώστας Καπλάνης εἶναι μερικοί μόνο ἀπό τούς συνθέτες πού ξεπετάχτηκαν μέ τή νέα ἐκκίνηση.

Κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου οἱ συνθέτες, οἱ τραγουδιστές καί οἱ μουσικοί τοῦ εἴδους ἦταν πραγματικοί ἐπαγγελματίες.¹⁸ Ὁ Παναγιώτης Τούντας, ὁ Σπύρος Περιστέρης, ὁ Μῆτσος Σέμης, ὁ Κώστας Σκαρβέλης, ὁ Ἀντώνης Νταλγκᾶς, ὁ Κώστας Νούρος καί τόσο ἄλλοι, στή συντριπτική τους πλειοψηφία μικρασιάτες, ἀντιμετώπιζαν τό τραγούδι ὡς εὐγενές ἐπάγγελμα καί, μέ βάση τά δεδομένα τῆς δεκαετίας τοῦ εἴκοσι, προσπαθοῦσαν νά τό κάνουν ἐπικερδέστερο. Ἡ ἄμιλλα καί ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τους ἦταν κάτι τό αὐτονόητο, τό ἴδιο καί ἡ διαφήμιση τοῦ ἔργου τους.

Ἡ τελευταία γινόταν μέσω τοῦ Τύπου καί ἀργότερα τοῦ ραδιοφώνου, ἀλλά κυρίως μέσω τοῦ ἴδιου τοῦ

δίσκου μέ τή βοήθεια διαφόρων εὐρημάτων.¹⁹ Σέ πολλές ἠχογραφήσεις τῆς περιόδου θά ἀκούσουμε ἀνταλλαγές χαιρετισμῶν στίς ὁποῖες ὀνοματίζονταν οἱ ἐκτελεστές. Ἡ πρακτική αὐτή εἶχε σκοπό νά συνδέσει ἄμεσα καί δια τῆς ἀκοῆς τό τραγούδι μέ τό δημιουργό ἢ τόν ἐκτελεστή του.²⁰ Σέ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ἀκούμε τόν τραγουδιστή ἢ τήν τραγουδίστρια νά ἐπαινοῦν τόν ἑαυτό τους: π.χ. ὁ Κώστας Ρούκουνας (ἢ Σαμιωτάκης) ἀνάμεσα στίς στροφές τῶν τραγουδιῶν φώναζε μέ ἐπιτηδευμένο κέφι: *Γεῖά σου Σαμιωτάκη μου, ποτέ νά μὴν πεθάνεις!* Κάτι τέτοιο ἦταν ἐπιβεβλημένο ἀπό τό γεγονός ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς ἀκροατῶν δέν ἔξερε γράμματα, ὥστε νά διαβάσει τά ὀνόματα στήν ἐτικέτα τοῦ δίσκου.

Στή δεύτερη περίοδο ἡ πρακτική αὐτή συνεχίστηκε

συνάρτηση μέ τή συμμαχική παρουσία στή Βόρεια Ἀφρική, μιὰ καί ἡ φαντασία τοῦ Τσιτσάνη ἦταν ἀπελευθερωμένη ἀπό τέτοιες δεσμεύσεις. Γιά παράδειγμα, στήν (ἠπειρωτική) *Παραγωγή* προτίμησε νά συνδυάσει τά (θαλάσσια) μπάνια μέ τή σαμπάνια:

... ..θα πίνουμε σαμπάνια
πρὶν πάμε γιά τά μπάνια
μέ μουζουκάκι ἔξυπνο τρελό...

15. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι στήν ὑπηρεσία του ὁ Τσιτσάνης θά ἔθεσε καί ἄλλα μέσα πού σχετίζονται μέ τήν τυπογραφία: διαφημιστικές ἀφίσες, φέιγ-βολάν κ.τ.λ.

16. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι τῆς Κολούμπια πρωτοπλησίασαν τόν Μάρκο, γιά νά τοῦ ἀποσπάσουν τίς πρώτες ἠχογραφήσεις, ἐκεῖνος δέν εἶχε ἰδέα γιά τά οικονομικά μεγέθη τῆς βιομηχανίας τοῦ τραγουδιοῦ. Ἔτσι τά ἠχογράφησε, χωρὶς νά πάρει δραχμή. Βλ. *Μάρκος Βαμβακάρης, Ἀυτοβιογραφία*, σελ. 158-159. Ἀντιθέτως, ὁ Τσιτσάνης γνώριζε ἀπό τήν πρώτη στιγμή τά ὀφέλη πού δικαιούταν νά διεκδικήσει.

17. Ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ «κατάλογοι - Μανιάτη», προπολεμικά, δηλαδή ἀπό τό 1936 ὡς τό '40, εἶχε ἠχογραφήσει περισσότερα ἀπό ἑκατό δικά του τραγούδια καί συμμετεῖχε σάν μουσικός στήν ἠχογράφηση πολλῶν ἄλλων.

18. Αὐτό ἀποδεικνύεται καί ἀπ' τό γεγονός ὅτι μετά τή μικρασιατική καταστροφή οἱ πρώτοι μουσικοί πού ἔφτασαν ἀνέλαβαν ἀμέσως δράση: Ὁργανώθηκαν σέ συλλόγους καί σωματεῖα, κάτι πού γιά τούς ντόπιους δέν ἦταν καθόλου συνηθισμένο. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ συνδικαλισμός τῶν μουσικῶν καθιερώθηκε κυρίως μέσα ἀπό τίς προσπάθειες τῶν μικρασιατῶν. Μάλιστα, γύρω στό 1936, οἱ Τούντας, Σ. Περπινιάδης καί Ι. Μοντανάρης κινήθηκαν γιά τήν ἴδρυση μιᾶς ἐταιρείας γιά τήν προστασία τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας, στόν ἀντίποδα τῆς Α.Ε.Π.Ι. Βλ. Κώστας Χατζηδουλῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωὴ μου, τό ἔργο μου*, σελ. 228.

19. Ἐνα τέτοιο τέχνασμα χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Παναγιώτη Τούντα στό δίσκο του, Odeon G.A.1543, μέ τίτλο *Συλλογὴ Τούντα*, τοῦ 1931, ὅπου τραγουδιστές τῆς ἐταιρείας Odeon τραγουδοῦν ἀποσπάσματα ἀπό ἐπιτυχίες τοῦ συνθέτη - αὐτό πού σήμερα χαρακτηρίζεται ποτ-πουρι. Ἡ ἠχογράφηση ἀρχίζει μέ ἕνα διάλογο μεταξύ τῆς ὑποτιθέμενης κυρίας Ὀντεόν καί τοῦ συνθέτη:

καί καθιερώθηκε. Στίς ήχογραφήσεις του Μάρκου έγινε κανόνας. Ο Μάρκος όμως εισήγαγε και ένα νέο τέχνασμα. Έφτιαξε τραγούδια που αναφέρονται στον εαυτό του. Στο *Ο Μάρκος πολυτεχνίτης* απαριθμεί τις δουλειές που έκανε από παιδάκι, με τα διάφορα ευντράπελα που συνέβαιναν στην κάθε μιά. Στο *Μάρκος ο Συριανός* περιέγραψε την ένθουσιώδη υποδοχή που του επιφύλασσαν οι θαμώνες της ταβέρνας κατά την είσοδο ή, σωστότερα, την κάθοδο του εκεί. Στο τραγούδι Σύρος μιλά για την επιστροφή του στο νησί, ως διάσημος τραγουδοποιός πλέον, και τη συγκίνηση που ένιωσε.²¹ Τα τερτίπια αυτού του καλοκάγαθου ανθρώπου ικανοποιούσαν πρώτιστα την ανυστερόβουλη αυταρέσειά του, αλλά χωρίς ίσως ο ίδιος να τό αντιλαμβάνεται και να τό επιδιώκει, κατασκεύαζαν και τή δημόσια εικόνα του. Ήταν πιά έντελως ξεχωριστός με τό στακάτο παίξιμο, τή βαρειά, βραχνή φωνή, τό άκακο παρουσιαστικό, τή θεματολογία του περιθωρίου – όλ' αυτά κάτω από τήν ταμπέλα «ο Μάρκος».

Η φιγούρα του, που έγινε σταδιακά δεκτή από τό ακροατήριο του γραμμοφώνου στίς αρχές τής δεκαετίας του '30, κατέθεσε ένα νέο πρότυπο καλλιτέχνη, ανάδειξε όμως ταυτόχρονα και τό χαρακτήρα του μάγκα σέ μιά ζωντανή τής έκδοχή. Έτσι πιστοποιούσε, ένώπιον των ακροατών, πώς ή αντικοινωνική συμπεριφορά και οι παράνομες δραστηριότητες δέν ήταν τά αποκλειστικά τεκμήρια τής μαγκιάς. Σ' αυτά έρχόταν να προστεθεί τό χιούμορ,²² τό μπεσαλίκι, ή ανιδιοτέλεια και μιά αναπάντεχη αγνότητα. Όλα αυτά τά στοιχεία που συνυπήρχαν στά τραγούδια και στο έρμηνευτικό ύφος του Μάρκου, καθώς προωθούνταν από τήν νέες και παλιότερες τεχνικές επικοινωνίας και διασκέδασης –τό ραδιόφωνο, τόν φωνόγραφο, αλλά και τήν επιθεώρηση, και τό θέατρο σκιών, στά όποια εμφανίστηκαν καρικατοῦρες τής μαγκιάς– έκαναν τόν μάγκα πίο οικείο, όχι όμως απόλυτα αποδεκτό, όσο ακόμα κυριαρχούσαν τά χαρακτηριστικά του περιθωρίου. Αυτό τό κενό ανέλαβε να τό χειριστεί ο Τσιτσάνης.

Η προσωπικότητα του Μάρκου πρέπει να έκανε μεγάλη έντύπωση στον νεαρό Τσιτσάνη ακόμα από τόν καιρό που ζούσε στά Τρίκαλα.²³ Μελέτησε τήν τεχνική του στο μπουζούκι, άντέγραψε κάποιο στυλ τραγουδιών του –ανάμεσά τους και τό *Στόν Άγιο Κωνσταντίνω*²⁴– και όταν, κατέβηκε στην Αθήνα, προσδέθηκε στο βασικό του συνεργάτη, τόν Στράτο. Μέσα από τήν πολύ πετυχημένη συνεργασία του ντουέτου Στράτος-Τσιτσάνης, ο δεύτερος ένιωθε τόσο άνετα στο χώρο του ρεμπέτικου, ώστε να χρησιμοποιεί αυθοδικαίως τίσ διαφημιστικές μεθόδους του Συριανού.²⁵ Σέ πρώτη φάση τοποθέτησε τ' όνομά του σέ τίτλους τραγουδιών: *Ο Τσιτσάνης στή ζούγκλα*, *Ο Τσιτσάνης στο Μόντε Κάρλο*, *Ο γάμος του Τσιτσάνη*.²⁶ Άλλά στά τραγούδια του '46 τό όνομά του εισέρχεται στους τίτλους:

...ν' ακούσεις τόν Τσιτσάνη

νά σου παίξει φινό μπαλαμά
(Χατζημπαξές)

...μ' όλόγλυκες διπλοπενιές
του Μάρκου του Τσιτσάνη
(Βράσε τή ρούμπα τά σουίγ)

Στό μέλλον οι αναφορές του όνόματός του στά τραγούδια γίνονται συχνότερες,²⁷ μετατρέποντας τό ίδιο τό διαφημιστικό εύρημα σέ χαρακτηριστικό του στερεότυπο.

Τό τραγούδι *Χατζημπαξές* (τό πασίγνωστο *Μπαξέ Τσιφλίκι*) έχει τήν ιδιαιτερότητα να αποτελεί αυτούσιο ένα διαφημιστικό σπότ. Γράφτηκε ακριβώς για να διαφημίσει τά στέκια και τόν τρόπο διασκέδασης που πρότεινε ο κύκλος του Τσιτσάνη. Ο Κώστας Χατζη-

- Δέν μου λέτε παρακαλώ, έσείς είστε ο κύριος Τούττας;

- Μάλιστα μαντάμ κι εσύ ποιά είσαι;

- Εγώ είμαι ή μισ Όντεόν. Ήρθα από τό Βερολίνο, για να άκούσω τά νέα τραγουδάκια που θά μου δώσετε.

- Για σās μισ έχω πάντα τά καλύτερα. Άκούστε...

Η ύπαρξη του δίσκου μās έγινε γνωστή από τόν Παναγιώτη Κουνάδη που έχει τήν επιμέλεια έκδοσης τής σειράς δίσκων άκτίνας (C.D.) *Άρχειο ελληνικής δισκογραφίας -Συνθέτες του ρεμπέτικου*. Τό υλικό των δίσκων ανήκει στην (πολύτιμη για όλους μας) προσωπική συλλογή του Π. Κουνάδη.

20. Ο όνοματισμός μέσω χαιρετισμών των εκτελεστών στο γλέντι ή στο πανηγύρι είχε φυσικά τόν ίδιο σκοπό: να γίνουν γνωστά τά όνόματα των καλλιτεχνών, ώστε να ανανεώσουν τή συμμετοχή τους και να κλειστούν καινούργιες εμφανίσεις. Η άτιμόφαιρα που μās μεταφέρουν οι ήχογραφήσεις τής περιόδου είναι αρκετά θεατρική. Οι μουσικοί ύποκρίνονται πώς βρίσκονται στο πανηγύρι.

21. Για να μαστε ακριβείς δέ μένει στή συγκίνηση, παρά προπαγανδίζει και τίσ εμφανίσεις του στο νησί (ίσως εκ των ύστερων):

...ν' ακούσουν όλοι οι Συριανοί
τραγούδια με μεράκια,
να θυμηθούμε τά παλιά,
να σήσουν τά φαρμάκια.

Τουλάχιστον τρία ακόμη τραγούδια του έχουν στον τίτλο τό όνομα του: *Ο Μάρκος μαθητής*, *Ο Μάρκος κάνει σαρμάκο* και *Ο Μάρκος ο ντεβίσης*. Βλ. Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη άνθολογία*, τόμος Α', σελ. 202.

22. Όχι πώς ο Μάρκος αυτοπροσώπως ήταν ιδιαίτερα χιουμορίστας. Ήταν όμως αρκετοί προικισμένοι καλαμπουρτζήδες στο συνάφι, του όποιου ήγειτο, και πρώτα - πρώτα ο Γιώργος Μπάτης και ο Στράτος (Παγιουμτζής).

23. Ο Τρικαλινός Γιώργος Ταμβακάς, συνομήλικος του Τσιτσάνη και ένας από τούς καθαρίστες του τόν καιρό που πάσχιζε να φτιάξει τό πρώτο του συγκρότημα, άνέφερε στον Σάτο Άλεξίου ότι, όταν τό 1936 ήρθαν στά Τρίκαλα, για να παίξουν, ο Μάρκος, ο Στράτος και ο Μπάτης, ο Τσιτσάνης θριακόταν στο ακροατήριο και μάλιστα ήταν ή πρώτη φορά που άκουγε ρεμπέτικα «από έπαγγελματι

δουλής μās πληροφοροει: «'Η Μαριγούλα καί ὁ Νικάκης εἶναι φανταστικά πρόσωπα. Τό Καραμπουρνάκι, τό Μπεξινάρι, ἡ Βάρνα καί ἡ 'Ακρόπολη, εἶναι λαϊκοὶ συνοικισμοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τό δέ Μπαξέ-Τσιφλίκι ὠραιότατο θέρετρο. Τό Καλαμάκι ἦταν ταβέρνα. 'Ο Δαλαμάγκας ἦταν ιδιοκτήτης τῆς ταβέρνας «Τά κούτσουρα» καί 'κει δούλευε ὁ Τσιτσάνης, ὅταν ἔγραψε τό τραγούδι».²⁸

Ἡ ἀντιστροφή πού πραγματοποιεῖται ἐδῶ εἶναι ὀρατή. 'Ο στίχος, πού μαζί μέ ὄλο τό τραγούδι ἀναζητοῦσε προηγούμενα τήν ὠθηση τῆς διαφήμισης, γιά νά φτάσει στό εὐρύ κοινό, διαμορφώνεται ἔτσι ὥστε νά κομίζει ὁ ἴδιος τό διαφημιστικό μήνυμα. 'Ο στίχος, λοιπόν, καταλήγει νά προβάλλει τό τραγούδι τοῦ ὁποῦ μέρους ἀποτελεῖ καί συνακόλουθα μαζί μ' αὐτό διαφημίζει καί τόν ἑαυτό του. 'Ετσι ἐμπλέκεται σέ μιά κυκλικότητα ἐντός τῆς ὁποίας αὐτοπροβάλλεται, παρουσιάζοντας τήν ἴδια στιγμή τόν πλασιέ καί τό ἐμπόρευμα.²⁹ Γιά τό στάδιο πού βρίσκεται σήμερα ἡ βιομηχανία τοῦ θεάματος μπορεῖ ἡ παραπάνω κυκλικότητα νά μὴ ἐκπλήρῃ, γιά τή δεκαετία τοῦ σαράντα ὅμως εἶναι ὀπωδῆποτε ἐντυπωσιακή.

'Ο Τσιτσάνης δέν ἦταν ἀπλά καί μόνο προσανατολισμένος πρὸς τήν ἀγορά, περιμένοντας παθητικά ἀπ' αὐτήν νά ἀπορροφήσει τά τραγούδια του. 'Ο δημόσιος χῶρος, στό σύνολό του, ἦταν ζωτικός παράγοντας γιά τή δημιουργικότητά του, γι' αὐτό, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων του, προσπαθοῦσε πάντα νά τόν διαμορφῶνει. Τά μέγιστα ἀποτελέσματα σ' αὐτήν τήν κατεύθυνση τά πέτυχε στήν κατοικήσι Θεσσαλονίκη, ὅταν ἡ συγκυρία τοῦ ἐπέτρεψε νά ἐπιστρατεύσει ὄλα του τά στρατηγήματα. Στά πλαίσια μιάς συνολικότερης τέτοιας προσπάθειας μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε καί τά διαφημιστικά του τεχνάσματα, διότι ἡ κορύφωση αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς πού προωθεῖ τό ἔργο του μέσα ἀπ' τό ἴδιο τό ἔργο δέν γίνεται κάποια τυχαία χρονική στιγμή, ἀλλά ὅταν τό κατεστημένο ἐμπορικό δίκτυο βρίσκεται σέ ἀποσύνθεση. Τότε ἀκριβῶς, στό κενό πού παρουσιάζεται, ὁ Τσιτσάνης ἀναλαμβάνει νά ὑποκαταστήσει τόν ἀνενεργό μηχανισμό μέ τή δική του ἐναλλακτική πρόταση, πού εἶναι, γιά τά δεδομένα τῆς συγκυρίας, ἐπαρκής. Διαθέτει καταξιωμένους μουσικούς, μέ ἀποψη γιά τό τραγούδι πού ὑπηρετοῦν (τή γνωστή μας «σχολή τῆς Θεσσαλονίκης»), ὀλόκληρη σειρά καταστημάτων πού στεγάζουν καί προστατεύουν τόν ἐναγκαλισμό τῶν δημιουργῶν μέ τό κοινό, ἀνοχή καί κάλυψη ἀπό πλευρᾶς τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν (μέσω τοῦ Μουσχοῦντή) καί δίκτυο προπαγάνδης τῶν ἐμφανίσεων πού προγραμματίζονται. Τό σύμπαν εἶναι τώρα κατασκευασμένο στά μέτρα του καί λειτουργεῖ γιά λογαριασμό του. Τή στιγμή πού οἱ ἀνταγωνιστές του ἔχουν λουφάξει ζαλισμένοι ἀπ' τίς ἀπότομες ἀλλαγές καί περιμένουν τήν ὀμαλότητα, γιά νά ἐπιστρέψουν,³⁰ ἐκεῖνος αἰφνιδιαστικά περνᾶ στήν ἐπίθεση καί μέ μιά κίνηση πού θυμίζει πραξικόπημα καταλαμβάνει τήν ἐξουσία.

Τέτοιου εἶδους κινήσεις ἦταν ἄγνωστες προηγούμενως. Εἰδικά γιά τό χῶρο τοῦ ρεμπέτικου ἢ ἐπιθετικῆς τακτικῆς του ἦταν ἀπολύτως ἀδιανόητη. Οὐδείς στόν χῶρο αὐτό εἶχε ποτέ ἐπιχειρήσει νά κατασκευάσει τό περιβάλλον του, ἐκτός φυσικά ἀπό τούς Σμυρνίους, πού τό 'πραξαν συλλογικά ἀλλά εἶχαν πιά χάσει ἀπό καιρό τήν πρωτοκαθεδρία. Τό «παράδειγμα» τοῦ λαϊκοῦ καλλιτέχνη στά χρόνια τοῦ Μάρκου ἔσπεκε, ὅπως εἶδαμε, μέ ἀδιαφορία, πού πολλές φορές ἔκρυβε μιά ἀφέλεια, ἀπέναντι στήν διακίνηση τοῦ ἔργου του στό ἐμπόριο. Ἡ στάση τους δέν ὑπαγορευόταν, κατ' ἀρχήν τουλάχιστον, ἀπό κάποιο ἠθικό κώδικα, μά περισσότερο ἀπέρρεε ἀπό τό φόβο τῆς ἐμπλοκῆς στίς ἀνταλλακτικές σχέσεις μιάς κοινωνίας στήν ὁποία δέν εἶχαν καμιά ἐκτίμηση καί ἐμπιστοσύνη. 'Ο Τσιτσάνης ἀντίθετα ἔφυγε ἀπ' τά Τρίκαλα σέ ἀναζήτηση μιάς τέτοιας ἐμπλοκῆς.

'Οπως κάθε καινοτόμος, ἔτσι καί ὁ Τσιτσάνης συνάντησε στήν πορεία του πάμπολλους ἔνθερους ὑποστηρικτές, ἀλλά καί ἐπικρίθηκε σφοδρά ἀπό ἀρκετοῦς γιά

κή κομπανία, πού ἦταν γνωστή ἀπό τούς δίσκους πού εἶχε κάνει». Βλ. Σῶτος 'Αλεξίου, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ παιδική ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ*, σελ. 94-95.

24. Τό *Στόν 'Αγιο Κωνσταντῖνο* τοῦ Τσιτσάνη εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἀντιγραφή τοῦ *Μ' ἔκανες καί χάρισα* τοῦ Μάρκου.

25. 'Ας σημειώσουμε ὅτι τό *'Ο Μάρκος πολυτεχνίτης* κυκλοφόρησε στόν ἴδιο δίσκο μέ ἕνα ἀπ' τά πρῶτα τραγούδια τοῦ Τσιτσάνη, τό *Νά γιατί περνῶ* (1937), ὅπου τραγουδᾷ ὁ Μάρκος καί ἡ Σοφία Καρίβαλη. 'Αρα ὁ νεαρός Τρικαλινός παρακολούθησε ἀπό πολύ κοντά τά τεχνάσματα καί τίς τεχνικές τοῦ Μάρκου.

26. Στούς τίτλους αὐτούς διακρίνουμε τήν ἐπίδραση τῆς παράδοσης τοῦ καραγκιόζη. 'Ακολουθοῦν γνωστά του κλισέ, ὅπως «'Ο Καραγκιόζης φούρναρης», «'Ο γάμος τοῦ Καραγκιόζη» κ.τ.λ.

27. 'Οπως στά μεταγενέστερα τραγούδια του, *'Η Μαρίτσα* - 1947, *Κι ἂν πάθεις καί καμιά ζημιᾶ* (*Τσιτσάνη μου*) - 1950, *'Απόψε κάνεις μπάμ* - 1952 κ.ά.

28. Βλ. Κώστας Χατζηδουλῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωῆ μου, τό ἔργο μου*, σελ. 132.

29. Ἡ ἀρχέτυπη ιδιότητα, πού μ' αὐτήν ἐγκαινιάζεται ἡ ταύτιση τοῦ πωλητῆ μέ τό προϊόν εἶναι, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Μπένγιαμιν, αὐτή τῆς πόρνης. Στήν ἴδια κυκλικότητα ἐμπλέκεται, ἀναπόφευκτα, καί ὁ δημιουργός. 'Ετσι ἡ ἐκπόρνευση, στήν ὁποία ὑποβάλλεται ὁ καλλιτέχνης ἀπό τήν ἀγορά, εἶναι, οἰονεῖ, κυριολεκτική.

30. Μὴν δημιουργηθεῖ ἐδῶ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ Κατοχή ἦταν γιά ὄλους τούς ἄλλους νεκρή περίοδος. 'Αντιθέτως, στή Θεσσαλονίκη μετά τό '42 καταγράφεται ἕνας πολλαπλασιασμός τῶν ταβερνῶν πού διαθέτουν ὀρχήστρες μέ ἐπακόλουθο καί μιά κινητικότητα στό χῶρο τῶν δημιουργῶν (βλ. Κώστας Τομανᾶς, *Οἱ ταβέρνες τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. *Ἐξάντας*, 1991, σελ. 50-53). Δέν παύει ὡστόσο ἡ τακτική πού ἀκολουθεῖται ἀπ' ὄλους νά εἶναι ἀμυντική.

τήν ασυνήθιστη εξοικείωση του με τούς κανόνες τῆς ἀγορᾶς.³¹ Ὅμως ἡ προσαρμοστικότητα στοὺς ἐμπορικoὺς κανόνες εἶναι μιά μόνο ἀπὸ τὶς πλευρῆς τοῦ πολυδιάστατου τσιτσάνικου ἐγχειρήματος.

Τὰ χασικλίδικα τοῦ '46.

Εἶναι τεράστιος ὁ ἀριθμὸς τῶν προπολεμικῶν ἠχογραφημένων τραγουδιῶν πού ἀναφέρονται στὸ χασίσι. Ἡ πολὺ μεγάλη ἀναλογία τους στὸ σύνολο τῶν ἠχογραφῆσεων πού πραγματοποιήθηκαν στὶς δεκαετίες τοῦ '20 καὶ τοῦ '30 δὲν μπορεῖ παρά νά ὀφείλεται στὸ γεγονός τῆς εὐρείας διάδοσης καὶ τῆς ἐπακόλουθης κοινωνικῆς ἀποδοχῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρήση τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν, διότι δὲν καταγράφεται μόνο ἡ χρήση τοῦ ἀργιλέ καὶ τοῦ τσιγαρλικοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡρωίνης, τῆς κοκαίνης τοῦ ὀπίου κ.τ.λ. Ὁδηγούμεστε λοιπὸν ἀπ' αὐτῆς τὶς ἀναφορῆς καὶ τὴ δημοτικότητα τῶν τραγουδιῶν πού τὶς περιέχουν, στὴ διαμόρφωση μιᾶς εἰκόνας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ μεσοπολέμου στὴν ὁποία ἡ χρήση τῶν ναρκωτικῶν ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος μόδας.³² Τὰ ναρκωτικὰ φαίνεται νά λειτουργοῦν σάν κράχτες γιὰ τούς ἀκροατῆς δίσκων γραμμοφῶνων. Τραγουδία μὲ τίτλους ὅπως *Ἡρωίνη καὶ μαυράκι*, *Σάν φουμάρω τὸ τσιγαρλίκι*, *Ὁ κοκαϊνοπότης*, *Φέρτε πρέζα νά πρεζάρω*, κ.ο.κ. ἐλκύουν τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ καὶ γνωρίζουν μεγάλη ἐπιτυχία, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου.

Στὴ συνέχεια, κὶ ἐνῶ οἱ ἀναφορῆς στὸ χασίσι φαίνεται νά παραγκωνίζονται σταδιακὰ τὶς ἀντίστοιχες στὰ σκληρὰ ναρκωτικὰ, ἡ μόδα αὐτὴ συμβαδίζει μὲ τὴν προβολὴ τῆς περιθωριακῆς κουλτοῦρας πού ἐκφράζεται κυρίως ἀπὸ τὴν παρέα τοῦ Μάρκου. Κὶ ἐδῶ φυσικὰ δὲν λείπουν οἱ ἀναφορῆς στὴν ἡρωίνη, ὅμως ὁ κώδικας τῆς μαγκιᾶς πού κατατίθεται ἀπ' τὴ «ρεμπέτικη τετράδα τοῦ Πειραιῶς» γρήγορα τὴ θέτει στὸ περιθώριο τοῦ περιθωρίου. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀνέστου Δελιᾶ, μέλους τῆς θρυλικῆς τετράδας, ἀπὸ τὴν πρέζα, συμβάλλει στὴ διαμόρφωση μιᾶς μανιχαϊστικῆς στάσης τῆς ρεμπέτικης παρέας ἀπέναντι στὰ ναρκωτικὰ. Στὸν ἀντίποδα τῆς ὀριστικῆς καὶ ἀπόλυτης ἀπόρριψης τῆς ἡρωίνης, τὸ χασίσι ἀγιοποιεῖται καὶ ἡ χρήση του κατοχυρώνεται, ἐφεξῆς, ὡς ἀναπόσπαστο συστατικὸ τῆς ρεμπέτικης παράδοσης.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἡ ἀπαγόρευση τῆς καλλιέργειας καὶ χρήσης τῆς κάνναβης, σέ συνδυασμὸ μὲ τὴν λογοκρισία τῶν στίχων στὰ πρὸς ἠχογράφηση τραγουδία πού ἐπέβαλλε ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου, ἔθεσαν συνολικὰ τὸ ρεμπέτικο γιὰ λίγες ἐβδομάδες³³ ἐκτὸς νόμου. Στὴ συνέχεια, καὶ μέχρι τὸν πόλεμο, ἡ δισκογραφικὴ τουλάχιστον διάσταση τοῦ ρεμπέτικου τέθηκε ὑπὸ κάποιον, σχετικὸ, περιορισμὸ. Ἀπαγορεύτηκε ἡ ἠχογράφηση καὶ ἡ μετάδοση χασικλίδικων, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἄσμενων τραγουδιῶν³⁴ –γιὰ νά μὴν μιλήσουμε γι' αὐτὰ πού εἶχαν πολιτικὸ περιεχόμενον ἢ αἰχμές γιὰ τὴν ἐπικαιρότητα.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ, πού κήρυξε τὴν κεντρικὴ θεματολογία τοῦ Μάρκου παράνομη, λειτούργησε πρὸς ὄφελος τοῦ Τσιτσάνη,³⁵ ὁ ὁποῖος εἶχε βέβαια ἠχογραφῆσει χασικλίδικα³⁶ τραγουδία, ἀλλὰ δὲν εἶχε συνδέσει τὴν εἰκόνα του μ' αὐτὰ. Τὸ καλλιτεχνικὸ του προφίλ, στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, καθοριζόταν ἀπὸ μελωδικότερες ρεμπέτικες καντάδες σάν τὴν *Ἀρχόντισσα*, ἐπιδείξεις δεξιότητις σάν τὸ *Ἀτελείωτο* καὶ τραγουδία μὲ ἀναφορῆς στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, σάν τὴν *Καλαμπακιώτισσα*, ἢ τὸ *Στὰ Τρίκαλα στὰ δυὸ*

31. Ὁ Τσιτσάνης ἐπίσης ἐπικρίθηκε καὶ γιὰ τὶς προστριβές μὲ συναδέλφους του. Αὐτῆς ὅμως δὲν ὀφείλονταν στὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀλλὰ περισσότερο στὸν ἐπαγγελματισμὸ του, πού τὸν ὠθοῦσε νά περιχαρᾶσθαι τὰ συμφέροντά του. Ἴσως ἀρκετῆς φορῆς τὸ ἐπραξε μὲ ὑπερβάλλοντα ζήλο, δίνοντας τὴν εἰκόνα στυγροῦ συμφεροντολόγου. Ἄλλες τόσες πάντως, παραμέρισε τὸ συμφέρον του ἐπιδεικνύοντας μιὰ σπάνια συναδελφικὴ ἀλληλεγγύη. Χάρισε δεκάδες τραγουδία σέ συνεργάτες του, τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ στὴν Ἰωάννα Γεωργακοπούλου (*Ὁ τρελὸς τσιγγᾶνος*, *Φυσαεὶ ὁ μπάτης* κ.ἄ.), στὸν Στράτο Παγιουμιτζή (*Προξενεῦουν τὸ Σταμάτη*, *Μιά κι ἡ ζωὴ θά σῆσει* κ.ἄ.) καὶ στὸν Πρόδρομο Τσαουσάκη (*Τὸ πικραμένο ἀγόρι*, *Τὰ νανάγια* κ.ἄ.).

Στὰ χρόνια πού βασιλεύαν οἱ μικρασιατῆς οἱ ἀντιζηλιῆς, καὶ οἱ ἀμφισβητήσιες πατρότητας τραγουδιῶν ἦταν τόσο διαδεδομένες ὅσο καὶ σέ ὅποιονδήποτε ἐπαγγελματικὸ χῶρο. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ Γιώργος Ροβερτάκης πού ἰσχυριζόταν ὅτι ὁ Τούντας καὶ ὁ Σκαρβέλης τοῦ ἔκλεψαν τραγουδία πού ἔγιναν πολὺ μεγάλες ἐπιτυχίες, ὅπως τὸ *Τί σοῦ λέει ἡ μάνα σου γιὰ μένα*, τὸ *Χαρικόλακι* καὶ ἄλλα. Βλ. Τάσος Σχορέλης – Μίμης Οἰκονομίδης, *Γιώργος Ροβερτάκης, ἓνας ρεμπέτης*, Ἀθήνα 1973, σελ. 20-22, καὶ Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη ἀνθολογία*, τόμος Γ', ἐκδ. Πλέθρον, Ἀθήνα 1978, σελ. 190. Στὴ μεταβατικὴ περίοδο τοῦ Μάρκου τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἐξαφανίστηκαν γιὰ νά ξαναπαρουσιαστοῦν μεταπολεμικὰ.

32. Εἶναι φανερὸ τὸ κενὸ πού παρουσιάζει, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ἱστορικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ μεσοπολέμου παραμένει οὐσιαστικὰ ἓνας μεγάλος ἄγνωστος. Σ' αὐτὸ τὸ εὐμετάβλητο ρευστό, πού δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις δημιουργίας τοῦ τεράστιου κινήματος τῆς δεκαετίας τοῦ '40, παρουσιάστηκαν ἀρκετῆς παρόμοιες παραδοξότητες, πού ἀναμένουν τὴν ἀνάλυση καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο πού θά τὶς διασαφηνίσει.

33. Ὁ Γιάννης Παπαϊωάννου λέει ὅτι ἡ «ἀπαγόρευση τῶν μουζουκίων» κράτησε «κάνα μῆνα». Βλ. Γ. Παπαϊωάννου, *Ντόμπρα καὶ σταράτα*, σελ. 75.

34. Ὅπως τὸ *Ἡ Βαρβάρη* τοῦ Παναγιώτη Τούντα πού καταδικάστηκε, πρὶν τὴν ἐπιβολὴ τῆς λογοκρισίας, ἀπὸ ἀθηναϊκὸ δικαστήριον, ἀπὸ τὸ 1936, ὡς «ἄσμενο καὶ προκλητικὸ ἄσμα». Βλ. Κώστα Χατζηδουλιῆ (ἐπιμ.), *Ρεμπέτικη ἱστορία Νο 1*, ἐκδ. Νεφέλη, σελ. 28-29. Ἐπίσης στὸ *Ντόμπρα καὶ σταράτα* τοῦ Γιάννη Παπαϊωάννου, σελ. 85-87.

35. Στὴ συνέντευξη στὸν Στ. Γκῶντλετ δὲν κρύβει τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς λογοκρισίας:

στενά (Ὁ Σακαφλιάς), πού δικαιολογοῦσαν (ἐπιπροσθέτως πρὸς τὴν «δαρεία» τους προφορά) τὸ παρταούκλι «ὁ Βλάχος».

Ὅσοσο τὸ 1946, κι ἐνῶ τὰ χασικλίδικα ἔμοιαζαν νὰ ἀνήκουν ὀριστικά στοὺς παρελθόν γιὰ τὴν δισκογραφία, παρουσιάστηκε μιὰ μικρὴ ρωγμὴ, πού ὁ Τσιτσάνης ἔσπευσε νὰ τὴν ἐκμεταλλευτεῖ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο. Γιὰ κάποιους λόγους, στὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ γιὰ ἐνάμιση περίπου μῆνα,³⁷ ἡ λογοκρισία χαλάρωσε. Ἴσως καὶ νὰ μὴ λειτούργησε καθόλου μὲ τὴν ἐπανεναρξὴ τῆς δισκογραφικῆς βιομηχανίας, ἀπὸ κάποια διοικητικὴ δυσλειτουργία. Στὸ κενὸ αὐτὸ, πού ὁ Μητσάκης ἐξέδωσε τὸ πασίγνωστο ζεῖμπέκικο Ὁ λουλάς, ὁ Τσιτσάνης ἠχογράφησε βιαστικά τρία χασικλίδικα πού ἄφησαν ἐποχὴ. Ἡ ξακουστὴ Δροσοῦλα (πού ἠχογραφήθηκε ἀκόμα μιὰ φορά μέσα στοὺς καλοκαίρι μετὰ τὸ *Τὸ πρῶνί μετὰ τὴν δροσοῦλα*) καὶ τὸ *Τῆς μαστούρας ὁ σκοπός* (γνωστότερο σὰν *Τὰ πέριξ*), εἶναι δυὸ ἀπὸ τίς καλύτερες καὶ διασημότερες συνθέσεις του. Τὸ *Μάγκας βγήκε γιὰ συργιάνι* (πού ἐπίσης ἠχογραφήθηκε ξανά ὡς *Ὁ συριάνης*) ἦταν τὸ πρῶτο τραγούδι τοῦ, ἀγνωστοῦ φυσικά, ἀκόμα, Ἀπόστολου Καλδάρα, τὸ ὁποῖο βρῆκε τὸ δρόμο γιὰ τὴν δισκογραφία. Ὁ Τσιτσάνης τὸ ἠχογράφησε σὲ δυὸ ἐκτελέσεις ἀπ' τίς ὁποῖες ὁ συνθέτης του ἀπουσίαζε. Τὸ *Κάτσε ν' ἀκούσεις μιὰ πενιά* (ἢ *Ὁ Χρήστος*) ἦταν κι αὐτὸ, στὴν αὐθεντικὴ του μορφή, χασικλίδικο. Ἐντούτοις, πιθανότατα δὲν πρόλαβε τὸ λογοκριτικὸ κενὸ καί, γιὰ νὰ ἠχογραφηθεῖ, οἱ στίχοι του ὑπέστησαν μικρὴ ἀλλαγὴ.³⁸ Γιὰ διάφορα ἄλλα χασικλίδικα, πού προορίζονταν γιὰ ἐκδοσὴ, ἡ εὐκαιρία χάθηκε, καθὼς στὰ μέσα τοῦ Αὐγούστου ἡ λογοκρισία – ἢ ἡ ἐκλιπούσα αὐστηρότητά της – ἐπανῆλθε, καὶ ἔτσι, ἀναγκαστικά, περιμέναν ἀρκετὲς δεκαετίες στοὺς συρτάρι τοῦ Τσιτσάνη ἀδημοσίευτα. Κάποια ἀπ' αὐτὰ κατάφεραν κι «εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας» τριάντα χρόνια ἀργότερα, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

Γιατί ὅμως τόση ἔγνοια, τόση βιασύνη, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ χασικλίδικων,³⁹ τὴ στιγμὴ πού, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ ὁ Τσιτσάνης ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι συνάδελφοι του εἶχαν συσσωρεύσει ἄφθονο ὑλικὸ γιὰ ἠχογράφηση; Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀναθέρευσή του ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ συγκεκριμένον εἶδος, τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ;

Πρέπει, κατ' ἀρχὴν, νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅτι οἱ δημιουργοὶ δὲν ἐνεργοῦσαν ἐντελῶς αὐτόνομα. Στὶς ἀποφάσεις γιὰ τὸ ποιά τραγούδια θὰ κυκλοφορήσουν τὸν τελικὸ λόγο τὸν εἶχαν φυσικά οἱ ὑπεύθυνοι τῶν ἐταιρειῶν δίσκων.⁴⁰ Ἡ σύντομη ἐπιστροφὴ στὴ θεματολογία τοῦ χασισιοῦ ἦταν κομμάτι τῆς δικῆς τους πολιτικῆς, μιὰ καὶ μόνο αὐτοὶ ἦταν σὲ θέση νὰ γνωρίζουν τὴν ὑπαρξὴ ἢ ὄχι τοῦ ἀπαγορευτικοῦ-λογοκριτικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὰ στενά χρονικά περιθώρια στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ γίνουν οἱ σχετικὲς κινήσεις. Θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ συνθέτες ἦταν ἄβουλα πόνια στὰ χέρια τῶν ἐταιρειῶν. Ἄλλοι εἶχαν τέτοιο ὑλικὸ, καὶ ὅταν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν ἐταιρειῶν τὸ ζήτη-

σαν τοὺς τὸ διέθεσαν, κι ἄλλοι (ὅπως π.χ. ὁ Μανώλης Χιώτης) προτίμησαν νὰ μὴν συνδέσουν τὴν καριέρα τους μετὰ τὸ περιθωριακὸ παρελθόν τοῦ ρεμπέτικου.

Βρισκόμαστε στοὺς καλοκαίρι τοῦ '46. Στὶς 31 Μάρτη εἶχαν διεξαχθεῖ ἐπιτέλους οἱ πρῶτες, μετὰ τὸ 1936, ἐκλογές καὶ τὸ Κ.Κ.Ε. εἶχε ἐπιλέξει τὴν ἀποχὴ. Τὴν παραμονὴ τῶν ἐκλογῶν καταγράφηκε ἡ πρώτη ἐνοπλὴ σύγκρουση, πού σηματοδότησε τὴν ἐναρξὴ τοῦ αἱματηροῦ ἐμφυλίου, στοὺς Λιτόχωρο. Οἱ ἐκλογές ὅμως πραγματοποιήθηκαν καὶ ἀνέδειξαν νικητὴ τὸν συνασπισμὸ τῆς Δεξιᾶς, πού συγκρότησε τὸ Λαϊκὸ Κόμμα. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία – τοῦ 54,50% καὶ τῶν 205 ἐπὶ τῶν 354 ἐδρῶν – ὁδήγησε στοὺς σχηματισμὸ κυβέρνησης

«(Ἐρ.): Μὲ τὴν λογοκρισία, πού λειτούργησε κατὰ καιροὺς στὴν Ἑλλάδα, πῶς τὰ πῆγατε;

(Ἀπ.): Ἐπὶ Μεταξᾶ ἡ λογοκρισία ἔκοψε ὅλα τὰ χασικλίδικα. Κατὰ τὰ ἄλλα μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἤσκησεν εὐεργετικὴν ἐπίδραση, διότι μουσικὲς ἀμανοειδεῖς καὶ νότες κλαυθμηρίζουσες ἀπορρίπτοντο. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τακτικῆς ἦταν τὸ λαϊκὸ μας τραγούδι νὰ εἶναι ἐλληνοπρεπὲς καὶ καλόγουστο...». Βλ. Ἡλίας Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 274. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴ συνέντευξη, πού ἐκδόθηκε στοὺς περιοδικὸ *Ἀντίποδες* τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπολιτιστικοῦ Συνδέσμου Μελβούρης, τὸ 1975, ὁ Τσιτσάνης παρουσιάζει ἕνα ἀσυνήθιστο ἀντιδραστικὸ πρόσωπο. Ἀντιμετωπίζει ἐξ ἀρχῆς τὸ συνομιλητὴ του πολὺ ἐπιφυλακτικά: Καθυστερεῖ τὴ συνέντευξη προβάλλοντας διάφορες δικαιολογίες καὶ ἀπαιτεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς ἐρωτήσεις του γραπτά!

36. Τὸ πρῶτο τραγούδι πού ἠχογραφεῖ, τὸ *Σ' ἕνα τεκέ σκαρώσανε*, τοῦ 1936, εἶναι χασικλίδικο:

*Σ' ἕνα τεκέ μπουκάρανε
τρεῖς μάγκες φιλαράκοι
τὸ ναργιλέ σκαρώσανε
μὲ προσιανὸ μαυράκι.*

Ἦστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ τραγούδι, πού φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τίς ἐπιταγές τῆς μόδας πού ἐντοπίσαμε προηγουμένως, ὁ Τσιτσάνης δὲν ἠχογραφεῖ κανένα τραγούδι (μέχρι τὸν πόλεμο πάντα) μετὰ ἀναφορὴς στοὺς χασίσι – ἐκτός ἴσως ἀπὸ τὸ *Τὰ νησιά τοῦ Παραδείσου*, πού κάνει κάποιο ὑπαινυγμὸ γιὰ τὸ «μαγικὸ βοτάνι».

Ὁ Τσιτσάνης, πολλές φορές στὰ ἐπόμενα χρόνια, ἀρνήθηκε μετὰ διπλωματία ὅποιαδήποτε σχέση του μετὰ τοὺς τεκέδες καὶ τὸ χασίσι, ἀποσιωπώντας αὐτὴν τὴν πρώτη του ἠχογράφηση. Χαρακτηριστικὴ αὐτῆς τῆς στάσης του εἶναι ἡ ἀπάντησή πού ἔδωσε τὸν Στάθη Γκῶντλετ, ὅταν ἐρωτήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑλληνοαυστραλὸ ἐρευνητὴ γιὰ τὴ μαθητεία του στοὺς τεκέδες. Μὲ ἀπολαυστικὸ τρόπο ὑπεκφεύγει, γυρνώντας τὴν κουβέντα στὴν «φλυκ(τ)αινῶδη ἐπιπεφυκίτιδα», πού τὸν βασάνιζε καὶ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ παίξει στοὺς τεκέδες, καὶ τὸν σωτήρα του «...κ. Νικολάου Δημήτριου(ς) καὶ νῦν ὑψηγῆ(ς) Πανεπιστημίου, ὁδὸς Ἀκαδημίας ἀρ. 32 (ἢ διεύθυνσίς του)». Βλ. Ἡλίας Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 274.

37. Β. Τσιτσάνης: «...Ἡ ἀπουσία τῆς λογοκρισίας κράτησε 40 μετὰ 45 μέρες κι ὄχι παραπάνω», βλ. Κ. Χατζηδουλῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωὴ μου, τὸ ἔργο μου*, σελ. 23.

στις 18 'Απρίλη με πρωθυπουργό τόν Κωνσταντίνου Τσαλδάρη. Η κυβέρνηση αυτή, στις 18 'Ιουνίου, έφερε στη Βουλή για ψήφιση ένα νομοθέτημα τό όποιο όριζε τή σύσταση έκτάκτων στρατοδικείων πού εξέδιδαν τελεσίδικες αποφάσεις, ακόμα και έκτελέσεων, χωρίς τή δυνατότητα προσφυγής σέ άλλο ένδικο μέσον. Οί έκτελέσεις γίνονταν ύποχρεωτικά έντός τριών 24ώρων, έκτός άν δινόταν χάρη. Έτσι στις 21 'Ιουνίου συγκροτούνται τά πρώτα έντεκα στρατοδικεία και στις επόμενες μέρες ξεκινούν οι έκτελέσεις κομμουνιστών. Όπως ήταν επόμενο, οι ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τών άνταρτών και τού στρατού κλιμακώνονται μέσα στό καλοκαίρι και τό φθινόπωρο δημιουργείται στό Χάσια ή πρώτη νηίδα εδάφους πού ελέγχεται σταθερά απ' τούς άντάρτες. Στις 22 'Ιουνίου καταφτάνει ό στρατόρχης Μοντγκόμερυ, προκειμένου νά ενημερωθεί, ως άρχηγός τού Αυτόκρατορικού Έπιτελείου, από τούς ουσιαστικά ύφισταμένους του Έλληνες στρατηγούς, για τήν πορεία τών επχειρήσεων.

Τό νά ήχογραφεί κανείς χασικλίδικα μέσα σ' αυτήν τή θελλώδη ατμόσφαιρα ήταν —όσο παράδοξο και νά μοιάζει στό πρώτο άκουσμα— σάν νά διεκδικεί κάποιο πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης. Δέν υπήρχε, στήν πραγματικά πού γύρω του φούντωνε, ασφαλέςτερο κατάλυμα από αυτό πού μπορούσε νά προσφέρει στό νεαρό και φιλόδοξο συνθέτη ή παλιά και θολή σχέση του μέ τό χώρο τών κουτσαβάκηδων και τής παρανομίας. Γιατί αυτή ή χτεσινή παρανομία τού πολιτισμού τών τεκέδων ήταν τώρα ή μόνη περιοχή πού ή δραματική πολιτική σύγκρουση είχε αφήσει αλώβητη. Ό Τσιτσάνης είχε τούς λόγους του νά αναζητήσει καταφύγιο εκεί, γιατί είχε κάπως έκτεθει κατά τήν Κατοχή ως συμπαθών τήν ΕΑΜική παράταξη και στό πολωμένο κλίμα τού '46 μιά σχετική κατηγορία θά μπορούσε νά του στοιχίσει ακριβά.⁴¹ Ήταν ή εποχή πού ξεκαθάριζαν οι νομιμόφρονες απ' αυτούς πού χρειάζονταν αναμόρφωση. Ήταν προτιμότερο λοιπόν, νά αφήσει νά συνδεθεί ή δημόσια εικόνα του μέ μιά νοσταλγία για τήν άπαγορευμένη απόλαυση παρά νά περάσει άμεσως στήν έκδοση τραγουδιών μέ κοινωνικές αναφορές.

Όχι πώς ό τρόπος ζωής του ήταν άπολύτως ξένος μέ τίς ύποθέσεις τού άργιλέ. Στήν κατοχική Θεσσαλονίκη, μάλιστα, θά πρέπει νά σχετίστηκε αρκετά μέ τούς τεκέδες, μιās και παρατηρούμε μιά έντονη στροφή στή σχετική θεματολογία, πού δέν μπορεί νά δικαιολογηθεί εύκολα μέ κάποιο —ύποτιθέμενο— τακτικό έλιγμό. Όμως τό νά προβάλλει τό '46 τόσο έντονα τήν πλευρά τού έργου του, πού άφορά τίς «κακές του συνήθειες», δέν είναι κάτι έντελώς άναμενόμενο.⁴² Άρα πιθανότατα ήταν κι αυτή μιά κίνηση από 'κείνες πού τού υπαγόρευε τό άλάνθαστο ένστικτο τής νιότης του.

Αισθανόταν ακόμα, ότι υίοθετώντας τά κλισέ τού πειραιώτικου ύποκόσμου (τεκές, άργιλέ, μαστούρα κ.ο.κ.) και τοποθετώντας τα στους στίχους τών τραγουδιών του, κατάφευγε συνάμα νά παρουσιαστεί ως

ό κύριος συνεχιστής τής παράδοσης τού κλασικού ρεμπέτικου, πού παίρνει τή σκυτάλη απ' τό Μάρκο. Η παράδοση αυτή είχε, όπως άποδείχτηκε στή συνέχεια και όπως σωστά διέκρινε ό Τσιτσάνης απ' τήν άμεση έπαφή του μέ τούς θαμώνες τών κατοχικών ταβερνών, ισχυρότατες ρίζες στό λαϊκά στρώματα κι όχι μόνο στους κύκλους τού περιθωρίου. Γι' αυτό, νιώθοντας ίσως ένστικτωδώς, ότι πρέπει νά τονίσει μέ κάποιο τρόπο τήν καταγωγή τής νέας δουλειάς του από τό προπολεμικό ρεμπέτικο και νά ένισχύσει τήν εικόνα του ως γνήσιου κληρονόμου τού Μάρκου, εκδίδει όσα χασικλίδικα προλαβαίνει στό «κενό» τού '46 και στις ήχογραφήσεις τους επιστρατεύει γνωστές ρεμπέτικες φωνές, για νά τά έκτελέσουν.

Η παρουσία και δημοτικότητα τών τραγουδιών πού

38. Και στις δύο έκτελέσεις «...ή φράση (τής πρώτης στροφής) κι άν θές νά πιεις και άργιλέ, έγινε: κι άν θές ζειμπέμικο γλυκό. Η φράση (τής δεύτερης στροφής) σέ δλέπω είσαι χαρμάνης, έγινε: και τή σειρά σου χάνεις. Και ή φράση (τής τρίτης στροφής) ό άργιλές είν' έτομος, έγινε: τό ζειμπεκάκι είν' έτομος», ό.π. σελ. 212.

39. Ό Τσιτσάνης πρέπει νά άπασχόλησε τό στούντιο τού Περισσού για ήχογράφιση τραγουδιών του γύρω στις δέκα-δώδεκα φορές, σ' αυτόν τόν έναμιση μήνα. Οί πέντε απ' αυτές άφορούσαν τή φωνοληψία χασικλίδικων. Άν θυμηθούμε ότι προπολεμικά ήχογράφησε γύρω στις εκατόν δέκα φορές και σ' αυτές περιλαμβάνεται μόνο ένα χασικλίδικο, συμπεραίνουμε ότι τό ποσοστό είναι όπωσδήποτε ιδιαίτερα ύψηλό.

40. Για παράδειγμα, ό Μίνως Μάτσας, διευθυντής τής Οdeon και τής θυγατρικής τής Parlophone επέμεινε στήν προβολή τών χασικλίδικων. Παρ' ότι δέν συνηθίζταν ή κυκλοφορία δύο ζειμπέμικων στόν ίδιο δίσκο, ή Δροσούλα και τό Μάγκας δγήκε για συργιάνι έκτυπήθηκαν μαζί και ή κοινή θεματολογία εξασφάλισε τήν έμπορικότητα τού έγχειρήματος. Ό.π. σελ. 23.

41. Άν και οι συνθήκες είχαν λίγο αλλάξει από τήν εποχή τών Δεκεμβριανών, τό κλίμα τρομοκρατίας ήταν ίδιο και χειρότερο. Μιά άπλή καταγγελία μπορούσε νά βάλλει τόν όποιοδήποτε σέ μεγάλους μελάνδες. Η μαρτυρία τού Μίμη Φωτόπουλου για τίς συνθήκες κάτω απ' τίς όποιες στάλθηκε στήν Έλ Ντάμπα είναι άποκαλυπτική τού κλίματος αυτού: «...Κάθε τόσο άκουγα γύρω μου: "Πιάστε τον, πιάστε τον", κι ένα έξαλλο πλήθος όρμούσε πάνω σ' έναν άνθρωπο.

- Τί 'ναι, βρέ παιδιά;
- Κουκουές.
- Πιάστε τόν!

Έφτανε κάποιος νά πετάξει τή λευκή «Κουκουές» και ριχνόντουσαν οι «άγανακτισμένοι πολίτες» νά σέ λυντσάρουνε. Ωραίες, άξέχαστες έποχές!» Βλ. Μίμη Φωτόπουλου, Έλ Ντάμπα, σελ. 13.

42. Ό Τσιτσάνης ήταν πάντα πολύ προσεκτικός μέ τήν εικόνα πού εξέπεμπε προς τά έξω και όλες οι μαρτυρίες συμφωνούν πώς ήταν «έξαιρετος οικογενειάρχης», σέ φανερή αντίθεση μέ τούς υπόλοιπους ρεμπέτες.

αναπολούν την ειδική συνθήκη του τεκέ μοιάζει να εμφανίζει μία σχετική περιοδικότητα, από εκείνη τη μακρινή χαραυγή του ρεμπέτικου στο μεσοπόλεμο, ως σήμερα. Και η περιοδική επαναφορά της μορφής, όταν άφορα έμπορικά προϊόντα –και τό ρεμπέτικο είναι τέτοιο– αποκρυσταλλώνεται ακριβώς στο μηχανισμό που ονομάζουμε «μόδα». 'Αλλά ή μόδα δέν κατασκευάζει στους καταναλωτές πλαστές ανάγκες –αυτό τό κάνει, ένιστε, ή διαφήμιση. 'Η μόδα άπαντά στίς πραγματικές ανάγκες τους μέ παλιές, δοκιμασμένες στον έμπορικό στίβο, λύσεις, πού άποσπούν τήν προτίμηση μέ τίς τεχνικές τής νοσταλγίας.⁴³ 'Η μόδα των χασικλιδικών άπαντά στήν προαιώνια και διαπολιτισμική ανάγκη τής μέθης, πού στο νεωτερικό περιβάλλον έχει έπιτακτικό χαρακτήρα, αλλά και στήν ιδιαιτερότητα πού παρουσιάζει ή χρήση του χασίς σέ σχέση μέ τό λόγο. «'Είναι νόμος: επίδραση του χασίς υπάρχει, μόνο όταν μιλάς για τό χασίς».⁴⁴ 'Αρα τό χασικλιδικό τραγούδι μετέχει ένεργά στήν παραγωγή των άποτελεσμάτων του χασίς.

'Η έκταση τής διάδοσης των ναρκωτικών στο σύγχρονο, μοντερνικό περιβάλλον γνώρισε πολλές έρμηνείες από διαφορετικές όπτικές γωνίες, μέ κυρίαρχη σ' αυτές τήν κοινωνιολογική. 'Ομως ό Βάλτερ Μπένγιαμιν επέμεινε σέ μία έρμηνεία πού κυριαρχούνταν από τό μοντέλο τής νευροφυσιολογίας. 'Επικέντρωσε τό ένδιαφέρον του στή φροϋδική προσέγγιση τής λειτουργίας τής συνείδησης και τήν συνδύασε μέ μία δική του θεωρία για τή μνήμη, πού κορυφώνεται στο ψυχολογικό σόκ. 'Ο Φρόνυτ είδε τή συνείδηση σαν ένα άναχωμα πού προστατεύει από τά έξωτερικά έρεθίσματα: «Για τόν ζώντα οργανισμό ή προστασία άπ' τά έρεθίσματα είναι ένα καθήκον σχεδόν σημαντικότερο από τήν πρόσληψή τους: είναι έφοδιασμένη (ένν. ή συνείδηση) μέ δικό της ένεργειακό απόθεμα και πρέπει προπάντων νά έπιχειρεί νά προφυλάξει τίς ειδικές μορφές μετασχηματισμού τής ένέργειας πού λαμβάνουν χώρα στο έσωτερικό της από τήν ίσοπεδωτική και άρα καταστροφική εισροή των ύπερμετρων ποσών ένέργειας πού δουλεύουν στο έξωτερικό».⁴⁵ 'Οι δυσμενέστερες επιδράσεις πού μπορούν νά προκληθούν, αν δέν υπάρχει αυτή ή (φυσική) προφύλαξη είναι τά τραυματικά σόκ.

Στίς σύγχρονες συνθήκες ζωής, ό σωτήριος μηχανισμός τής συνείδησης καθίσταται άνενεργός ή άνεπαρκής. 'Ο ρυθμός τής βιομηχανικής παραγωγής, ή νευρωτική μετακίνηση στίς άστικές διαδρομές, οι καθημερινοί ανταγωνισμοί, έντέλει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, άπαιτούν χειρισμούς πού βασίζονται σέ άνταντακλαστικές κινήσεις. 'Η μεσολάβηση τής συνείδησης άπαιτεί πάντα χρόνο και αυτό, σ' αυτές τίς νέες συνθήκες, είναι άνέφικτο. 'Ετσι αυτή άδρανοποιείται και κάθε έξωτερική ένταση βρίσκει εύκολότερα τό δρόμο προς τό έσωτερικό, όπου και καταλήγει νά καταγραφεί σαν βίωμα– σόκ (Chokerlebnis). 'Η σύγχρονη, καθημερινή, λοιπόν, έμπειρία άπαρτίζεται από μικρά ή μεγάλα τέτοια σόκ. 'Οπως χαρακτηριστικά γράφει ή

Susan Buck - Morss: «'Η ανταπόκριση στα έρεθίσματα δίχως σκέψη έχει γίνει άπαραίτητη για τήν επιβίωση»⁴⁶ και αυτό έχει σαν άποτέλεσμα «τό τεχνολογικά άλλοιωμένο περιβάλλον (νά) έκθέτει τό ανθρώπινο αισθητήριο σέ φυσικά σόκ τά όποια άντιστοιχοούν σέ ψυχικά σόκ».⁴⁷

Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ανακαλύφθηκαν νέες τεχνικές άναισθησίας, πού έκαναν τίς άβέβαιες ως τότε χειρουργικές μεθόδους έξαιρετικά άποτελεσματικότερες. 'Οι άναισθητικές τεχνικές γνώρισαν μεγάλη διάδοση, άρχικά στους άστους (κυρίως στους ιατρικούς κύκλους), αλλά στή συνέχεια και στα λαϊκά στρώματα πού ήρθαν σ' έπαφή μαζί τους κυρίως μέσω των στρατιωτικών χειρουργείων. Τά καινούρια⁴⁸ ναρκωτικά (αιθέρας, κοκαΐνη, ήρωΐνη, όποιοΰχα), πού γρήγορα ξεπέρασαν τό άρχικό στάδιο τής ιατρικής τους χρήσης, προσέφεραν τεχνητές μεθόδους για τόν άπαραίτητο για τήν ψυχική υγεία του ανθρώπου άποκλεισμό τής πραγματικότητας.

Στήν 'Ελλάδα οι νέες αυτές μέθοδοι άναισθησίας άργισαν λίγες δεκαετίες σέ σχέση μέ τήν Εϋρώπη. Χρειάστηκαν οι βαλκανικοί πόλεμοι, αλλά κυρίως ή μικρασιατική έκστρατεία, για νά καθιερωθούν στα χειρουργεία και από 'κει νά περάσουν στήν κοινωνία. 'Όταν τό πέραςμα ολοκληρώθηκε, είχαμε για λίγα χρόνια ένα ανταγωνισμό μεταξύ των καινούργιων και των παλιών ούσιων, δηλαδή των οίνοπνευματωδών και του χασίς, ό όποιος έληξε μέ τήν κοινωνική καθέρωση των τελευταίων. Αυτή ή νίκη δέν όφείλεται σέ κάποιον ύποτιθέμενο, ήπιότερο χαρακτήρα –του άλκοόλ, λ.χ., σέ σύγκριση μέ τήν ήρωΐνη– αλλά σαφέστατα στον τρόπο ένταξης του κάθε ναρκωτικού στίς δραστηριότητες τής κοινωνίας.

43. «...'Η μόδα μυρίζεται τό επίκαιρο όσοδήποτε βαθιά κι αν σαλεύει στίς συστάδες του άλλοτε. Είναι ένα άλλα τίγρης προς τό παρελθόν. Αυτό τό άλλα, ώστόσο, πραγματοποιείται σέ μίαν άρένα πού τελεί υπό τίς διαταγές τής άρχουσας τάξης», από τή ΙΔ' θέση του κειμένου *Για τήν έννοια τής ιστορίας*, του Βάλτερ Μπένγιαμιν, σέ μετάφραση Γ. Φαράκλα και Α. Μπαλλά, δημοσιευμένο στο περιοδικό *ό Πολίτης*, τεΰχος 43, τής 21.11.1997.

44. Βλ. Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Για τό χασίς*, έκδ. Πλέθρον, 'Αθήνα 1992, σελ. 103.

45. Τό απόσπασμα είναι από τό *Πέρα από τήν άρχή τής ήδονής* του Σίγκμουντ Φρόνυτ. 'Ο Μπένγιαμιν τό παραθέτει στο *Όρισμένα μοτίβα στον Μπωντλαίρ*. Βλ. Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ: Ένας λυρικός στήν άκμή του καπιταλισμού*, έκδ. 'Αλεξάνδρεια, 'Αθήνα 1994, σελ. 130.

46. 'Από τό κείμενο τής Susan Buck - Morss, *Αισθητική - 'Αναισθητική*. Βλ. τό τεΰχος 23 του περιοδικού *Πλανόδιον*, σελ. 359.

47. 'Ο.π., σελ. 358.

48. Πού προσέθηκαν στα ήδη γνωστά στήν Εϋρώπη: τόν καφέ, τόν καπνό, τό χασίς, τό άλκοόλ, τό τσίαι, κ.ά.

Η σημαντικότερη μοντέρνα δραστηριότητα, πού χαρακτηρίζει τό σύγχρονο ρυθμό, είναι ή εργασία στή γραμμή παραγωγής τής βιομηχανίας. Αν υποθέσουμε ότι τά σφαγεία στήν Ελλάδα του μεσοπολέμου είχαν τή μορφή εργοστασίου, ως πρός τή λειτουργία και τή παραγωγή τους, τότε έχουμε στά χέρια μας μιά μοναδική μαρτυρία: Στήν αυτοβιογραφία του Μάρκου υπάρχει ένα καταπληκτικό χωρίο, στο οποίο περιγράφει τίς άντανακλαστικές κινήσεις πού έπρεπε νά μάθει, για νά σκοτώνει και νά γδέρνει τά ζώα στά σφαγεία του Πειραιά, όπου δούλευε, καθώς και τό τραυματικό σόκ πού τόν ανάγκασε νά εγκαταλείψει τή δουλειά αυτή. Η δουλειά μέσω κινήσεων, αποκλειστικά άδιαμεσολάβητων άπ' τή συνείδηση, του δημιουργούσε τέτοια ψυχολογική πίεση πού μπορούσε ν' άντισταθμιστεί μόνο από ένα άπότομο τράδηγμα, πίσω, στήν έσωτερική του γαλήνη. "Όσο λοιπόν περισσότερο ή άγνή καρδιά και οι άκατέργαστες αισθήσεις του τραυματίζονταν, όχι από τό περιβάλλον αλλά μάλλον από τό ρυθμό του σφαγείου, τόσο αυτός έπιθυμούσε τήν άπομόνωση πού του χάριζε ή έπίδραση του χασίσι. Έτσι τό άναμενόμενο ξέσπασμα συμπληρώνει τήν περιγραφή: «Μετά άπ' αυτό τό μακελειό, καταλαβαίνεις μέ τί λαχτάρα έπαιρνα τό δρόμο για τόν τεκέ».⁴⁹

Έπίλογος.

Άς ξαναγυρίσουμε στόν Φρόντ: «Η άτομική έλευθερία δέν είναι πολιτιστικό αγαθό. [...] Αυτό πού άνακινείται μέσα σέ μιά ανθρώπινη κοινότητα σάν τάση για έλευθερία, μπορεί νά είναι έξέγερση ενάντια σέ μιά υπάρχουσα άδικία και νά εύνοει έτσι τήν παρατέρα εξέλιξη του πολιτισμού, νά συμβιβάζεται μέ τόν πολιτισμό. Μπορεί όμως και νά προέρχεται από τήν άρχική, τήν πριν από τόν πολιτισμό άδάμαστη προσωπικότητα, και νά γίνεται έτσι βάση τής εχθρότητας άπέναντι στόν πολιτισμό».⁵⁰ Οι δύο αυτές τάσεις έκφράστηκαν στήν έλληνική κοινωνία του μεσοπολέμου μέ τήν πολιτική στράτευση και τήν κουλτούρα του ρεμπέτικου, αντίστοιχα. Τό συνδικαλιστικό κίνημα, γαλουχημένο μέ τίς ιδέες του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, πάλευε οργανωμένα ενάντια στήν κοινωνική άδικία. Από τήν άλλη, τό ρεμπέτικο ήταν τό μουσικό ιδίωμα πού εξέφρασε τήν αντίσταση του προλεταριάτου στήν πολιτισμική του εξημέρωση,⁵¹ και τό χασίσι μαζί μέ τό αλκοόλ, οι συνηθέστερες έπιλογές του για νά άπομονωθεί από τή θύελλα του νέου τρόπου ζωής.

Σ' αυτό τό προπολεμικό σκηνικό ή γνήσια λαϊκή, καλλιτεχνική δημιουργία και τό όραμα μιάς δικαιότερης κοινωνίας δέν ευτύχισαν νά άλληλοαναγνωριστούν. Έμοιαζαν σάν δύο έφηβοι πού δέν ήταν σέ θέση νά διακρίνουν πόσο άνάγκη είχαν ό ένας τόν άλλον. Κινοούνταν σέ έντελώς ασύμπτωτες κατευθύνσεις. Έπίσημα ή σύμπτωση συνέβη τό 1959 - '60 μέ τήν παρουσίαση από τό Μίκη Θεοδωράκη του Έπιτάφιου σάν έμπροσθοφυλακής ενός συνολικότερου προγράμματος,

πού έθετε τή λαϊκή μουσική και τήν «ύψηλή» ποίηση σ' ένα κοινό πλαίσιο έκφρασης, στήν υπηρεσία του λαϊκού πολιτισμού. Χρειάστηκε όμως νά μεσολαβήσει μιά πραγματική κοσμογονία αλλά και μιά βιβλική καταστροφή, για νά φτάσουμε σ' αυτήν τήν έπίσημη άναγγελία. Μέσα στίς δύο γεωλογικές περιόδους οι νέοι άνθρωποι έμαθαν ότι είχαν τίς δυνάμεις και τό δικαίωμα νά παίρνουν άποφάσεις (και τίς ευθύνες πού τους άναλογοούν), νά δημιουργούν και νά άντιστέκονται.

Τό έργο του Τσιτσάνη στέκει μέσα εκεί σάν τό νοητό κέντρο των διεργασιών πού άποσκοπούσαν στήν πολιτιστική χειραφέτηση τής λαϊκής δημιουργίας. Κάθε πού έπανερχόταν, στά χρόνια αυτά, τό ζήτημα «τί έννοούμε, τέλος πάντων, όταν λέμε λαϊκό τραγούδι ή λαϊκός πολιτισμός;» ήταν βέβαιο ότι ή άπάντηση θά είχε ένα σταθερό σημείο, μιά άδιαμφισβήτητη, άκλόνητη άφετηρία, για νά ξετυλίξει γύρω της τόν ιστό τής όποιας έπιχειρηματολογίας. Κι αυτό τό σταθερό σημείο μας τό έξασφάλισε, κόντρα στήν τρικυμία των καιρών, τό ταλέντο, τό πείσμα και ή άνοιχτή κοινωνική αντίληψη ενός ευαίσθητου και φιλόδοξου νεαρού άπ' τά Τρίκαλα.

49. Βλ. Μάρκος Βαμβακάρης, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 101, αλλά και από 96 ως 105.

50. Βλ. Σίγκμουντ Φρόντ, *Ό πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, έκδ. *Επίκουρος*, Αθήνα 1974, σελ. 32-33.

51. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση τής Susan Buck - Morss: «Οι αισθήσεις διατηρούν ένα τραχύ και μη δυνάμενο νά έκπολιτιστεί στοιχείο, έναν πυρήνα αντίστασης στήν πολιτισμική εξημέρωση». Βλ. Susan Buck - Morss, *Αισθητική - Άναισθητική*, στο περιοδικό *Πλανόδιον*, τεύχος 23, σελ. 351. Παραδόξως(;) τό «τραχύ», άρχέγονο στρώμα των αισθήσεων είναι, όπως φαίνεται, ικανό, ενώ παρουσιάζεται ριζικά αντίθετο στόν πολιτισμό, νά παράγει τά δικά του έναλλακτικά, πολιτισμικά στοιχεία.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΦΟΥΡΤΟΥΝΑ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΓΙΑΝΝΟΥΣ

της Ρένας Ζαμάρου

Α' ΜΕΡΟΣ

Ο τρόπος με τον οποίο τελειώνει *Η Φόνισσα*,¹ έχει, ως γνωστόν, απασχολήσει τους μελετητές του Παπαδιαμάντη και οι έρμηνείες που έχουν δοθεί είναι πολλές και ποικίλες. Υπάρχουν κατ' αρχήν εκείνοι που έρμηνεύουν το τέλος του έργου από θεολογική σκοπιά. Έτσι ο Γ. Θέμελης υποστηρίζει ότι ο συγγραφέας δέν καταδικάζει την ήρωίδα ούτε την παραδίνει στην ανθρώπινη δικαιοσύνη. Η περίπτωση της, γράφει, δέν εμπίπτει «στα ανθρώπινα. Τό έγκλημά της έχει τόσο βαθιές προεκτάσεις στή γή και στον ούρανό, στή ζωή και στό θάνατο, πού τοποθετείται σέ άλλο επίπεδο. Ο Θεός και ή ψυχή της. Τελειώνει τό βίο της ανάμεσα στην ανθρώπινη και θεία Δικαιοσύνη. Αφήνεται νά ύπονοηθεί, ότι ή θεία Δικαιοσύνη θά συγχωρήσει ένα τέτοιο έξωθητικό, νά πει κανείς, ως προς τά κλητήρά του, έγκλημα. Ο θάνατος τής Φραγκογιαννούς, έτσι πού έγινε, σάν μετέωρος, σάν έξω από τον κόσμο τούτο, είναι τό σωστό και θαυμάσιο έπιστέγασμα τού έργου». Σύμφωνα με τόν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, τά νερά πού σκεπάζουν τή Φραγκογιαννού «είναι ή καταδίκη, όχι τής ίδιας— αυτή “εύρίσκεται εις τό άπειρον έλεος τού Θεού”, όπως άλλου λέει για όλους τούς νεκρούς ο Παπαδιαμάντης—, αλλά τού έργου της πού είναι έργο τού Αντίχριστου». «Αμφίσημο» θεωρεί τό τέλος τής *Φόνισσας* ή Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. Η Φαρίνου πιστεύει ότι, εάν διαβάσει κανείς τό τέλος ως τή μόνη άληθοφανή κατάληξη τής πολυτάραχης ζωής τής Φραγκογιαννούς, ικανοποιεί τή γενικότερη απαίτηση για τιμωρία... Τό πέραςμα τής Φραγκογιαννούς από τό λαμό πού ένώνει τήν ξηρά και τό έρημητήριο, όπου και τελικά πνίγεται, μπορεί νά σημαίνει ένα είδος θανάτου παρόμοιο μ' αυτό πού επέβαλλε στα θύματά της». Όμως, ή ίδια υποστηρίζει ότι υπάρχει ή δυνατότητα νά διαβαστεί τό τέλος και ως «διαδικασία κάθαρσης-βαπτίσματος πού εξαφανίζει τό άτομο (έλλειψη πρόσκαιρης σωτηρίας), για νά προετοιμάσει τό πρόσωπο για μιά αναγέννηση». Τήν αντίστοιχία ανάμεσα στον θάνατο και στα έγκλήματα τής Φραγκογιαννούς έπισημαίνει και ο Κ. Κολυβάς. Τό τέλος τής ήρωίδας γράφει «είναι συνέπεια τού άδιεξόδου, όπου ή ίδια οδηγεί τόν εαυτό της. Πράγματι ή θεία Δικαιοσύνη εμφανίζεται στό τέλος θριαμβευτική για νά αποκαλύψει τήν παρουσία τής μέριμνας, πού συνέχει τήν κοσμική τάξη πραγμάτων». Αντίθετα

ο Δ. Μαυρόπουλος υποστηρίζει ότι ή Φραγκογιαννού οδηγείται στή σωτηρία χάρη στή μετάνοια. «Η τελευταία σκηνή τής “Φόνισσας” έστιάζεται στην πορεία της προς τή σωτηρία, πού ύποδεικνύεται διά τής καταθυθίσεως της σέ ένα είδος κολυμβήθρας». Πιθανή θεωρεί τή σωτηρία τής Φραγκογιαννούς και ο Φ. Δημητρακόπουλος, ο οποίος πιστεύει ότι ή φόνισσα «άποδέχθηκε στό τέλος της τήν μετάνοια».²

Άλλοι μελετητές συνδυάζουν τίς θεολογικές με κοινωνιολογικές απόψεις. Ο Γ. Βαλέτας π.χ. υποστηρίζει ότι ο Παπαδιαμάντης ως χριστιανός καταδικάζει τό έγκλημα, αλλά ως άνθρωπος δέν παραβλέπει και τούς κοινωνικούς παράγοντες πού καθορίζουν τή δράση τής ήρωίδας. «Παρουσιάζοντας δηλαδή και χτυπώντας τό έγκλημα, θέλει νά καταργήσει τήν αίτια πού τό γέννησε, γι' αυτό τή σώζει στην ανάκριση, τήν κρύβει, τήν αφήνει νά πνιγί άπιαστη κι άτιμώρητη άπ' τήν ανθρώπινη δικαιοσύνη μέσα στή δραματική της προσπάθεια νά βρή έλεος και δικαίωση στην άγκαλιά τής θείας δικαιοσύνης. Και τό πιστεύει πως θά τή βρή, γιατί τό έγκλημά της τό βλέπει σά θεόπνευστη ένεργεια,

1. Ίαν. - Ίούν. 1903. “Όλες οι παραπομπές στα έργα τού Παπαδιαμάντη προέρχονται από τήν κριτική έκδοση τού Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Άπαντα 1-5 («Δόμος», Άθήνα 1981-1988).

2. Βλ. Γ. Θέμελης, *Ο Παπαδιαμάντης και ο Κόσμος του* (Θεσσαλονίκη 1961) 34, Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Πάνω σ' έναν παρά-ξενο τίτλο», *Δαιμόνιο Μεσημβρινό. Έντεκα κείμενα για τόν Παπαδιαμάντη* («Έκδόσεις Γρηγόρη», Άθήνα 1978) 143-4, Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές δομές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910* («Κέδρος», Άθήνα 1987) 66-7, Κ. Κολυβάς, «Η όρθόδοξη προοπτική στό έργο τού Παπαδιαμάντη (Η ανθρωπολογία και τό πρόβλημα τού κακού)», *Λογική τής Αφήγησης και Ηθική τού Λόγου* («Νεφέλη», Άθήνα 1991) 77-8, Δ. Μαυρόπουλος, «Άμαρτία και μετάνοια στό έργο τού Παπαδιαμάντη», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη* («Δόμος», Άθήνα 1996) 586, Φ. Δημητρακόπουλος, «Άνθος τής Έδέμ». *Παπαδιαμαντικά κείμενα και μελέτες* («Φιλιλπότης», Άθήνα 1999) 35. Αντιστοιχία ανάμεσα στον θάνατο, στα φονικά αλλά και στην ψυχική διαταραχή πού οδηγεί τή Φραγκογιαννού στό έγκληματικό της έργο (πνίξ φυσική άσφυξία αλλά και ύστερική πνιγμονή κατά τόν Διοσκοουρίδη) έπισημαίνει και ο Γ. Άνδρεάδης, «Η Φόνισσα. Μιά δομική ανάλυση», *Διαβάξω* 165 (1987) 110.

σά θεάρεστο έργο». Ο Mario Vitti θεωρεί ότι τό τελικό έπεισόδιο εκφράζει τήν άμμηχανία του Παπαδιαμάντη για τό άν ή φόνισσα πρέπει νά τιμωρηθεί ή άν αντίθετα τά βάσανα τής ζωής της άποτελούν ικανή έξιλέωση. Η Γ. Σαράντη γράφει ότι «ό θάνατος δέν έρχεται ούτε σάν τιμωρία, ούτε σάν έξιλέωση. Δέν είπε τό λόγο της ούτε ή ανθρώπινη ούτε ή θεία δικαιοσύνη, λές και ούτε ή μία ούτε ή άλλη νά θέλουν νά άγγίξουν αυτή τήν έπαναστατημένη ψυχή».³

Άμφισβημία διακρίνει στό τέλος τής Φραγκογιαννούς και ό Ν. Καλταμπάνος: «ή σωτηρία και ό χαμός της, τό όραμα μιάς νέας ζωής και ή ματαιώσή της, ή έλπίδα του έξίλασμού και ή τιμωρία, σμίγουν σέ μιά άδιαχώριστη ένότητα ύπακούοντας στην άμφιστομη δικαιοσύνη πού διέπει τόν κόσμο του μυθιστορήματος».⁴

Μία τρίτη ομάδα έρμηνευτών δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στή δικαιοσύνη τής ίδιας τής φύσεως, στή φυσική νομοτέλεια. Ο Βαλέτας παρατηρεί, εκτός των άλλων, ότι τά «κύματα γίνονται εκδικητικές Έρινύες». Ο Β. Άθανασόπουλος ύποστηρίζει ότι ή τιμωρία τής Φραγκογιαννούς συνίσταται στην «άφομοίωσή της μέσα στή φύση - πού... τήν πνίγει μέ τή μορφή του νερού». Η Ε. Constantinides πιστεύει ότι ή άπόφαση τής Φραγκογιαννούς νά καταφύγει στον Άγιο Σώστη και νά έξομολογηθεί δέν βασίζεται σέ άληθινή πρόθεση μετάνοιας αλλά άποτελεί έναν έσχατο τρόπο διαφυγής από τή δίωξη των χωροφυλάκων. Έπομένως δέν μπορεί νά γίνει λόγος για σωτηρία. Τελικά ή κρίση του Θεού παραμένει άγνωστη και μόνο ή άγριεμένη θάλασσα άπονέμει δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τόν παμπάλαιο νόμο τής άντεκδίκησης: οφθαλμόν άντί οφθαλμού ή πνιγμό άντί πνιγμού. Ο Ξ. Κοκόλης παρατηρεί ότι, όπως φαίνεται και από τή σκηνή του πνιγμού, ή ίδια ή φύση «θέλει τήν τιμωρία τής Χαδούλας». Τό τέλος της σημαίνει «έπιστροφή στην πριν από τή γέννηση άνυπαρξία». Δέν έχουμε θάνατο αλλά έξαφάνιση. «Γι αυτό και ή δικαιοσύνη... δέν είναι ούτε θεία, ούτε ανθρώπινη δέν είναι καν δικαιοσύνη είναι νομοτέλεια τής φύσης». Για «νόμο τής φύσης» πού καταλαμβάνει τόν ένδιάμεσο χώρο «μεταξύ» θείου και ανθρώπινου νόμου κάνει λόγο και ή Τζ. Πολίτη. Η Φραγκογιαννούς στό τέλος «ένσωματώνεται στην Φύση, έπιστρέφει, δηλαδή, στό κατεξοχήν άρχέγονο στοιχείο της, τή θάλασσα, άπ' όπου -κατά τή δαρβινική θεωρία- ξεκίνησε και ή γένεση των ειδών. Ο μύθος καταλήγει όπως άρχισε, μέ ένα φόνο-πνιγμό, τόν όποιο έπιτελεί ή φόνισσα Φύση, και ό όποιος λειτουργεί ως τό μέγα ύδάτινο κάτοπτρο μέσα στό όποιο άντανακλώνται και οι επί μέρους φόνοι του άφηγηματικού της ύποκατάστατου, τής Φραγκογιαννούς». Έπειδή όμως ή φύση είναι πέραν τής ήθικης, κατ' έπέκταση και ή Φραγκογιαννούς, ή όποια συμβάλλει «στην άρχή τής φυσικής έπιλογής και στον άφανισμό των άσθενεστέρων», δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ένοχη. Τό στοιχείο αυτό έξηγεί και γιατί ό θάνατός της «έπέρχεται στό σημείο εκείνο, τό μεταξύ, πού κείται εκ τός ήθικης». Τέ-

λος ό Λ. Παπαλεοντίου άναφερόμενος στα παλλροϊκά ρεύματα τής θάλασσας, πού έμποδίζουν τή Φραγκογιαννούς νά καταφύγει στό «έλεος του Θεού», χρησιμοποιεί τόν χαρακτηρισμό «όργισμένη φύση». Ταυτόχρονα, όμως, έπισημαίνει πως «δέν μπορεί νά είπωθεί μέ δεβαιότητα ότι ό πνιγμός τής Φραγκογιαννούς όφείλεται σέ θείκη τιμωρία ή σέ άτύχημα και όχι σέ ένδεχόμενη άυτόκτονια, πού θά λειτουργούσε ως άυτοτιμωρία».⁵

Όπως παρατηρούμε, εκείνο πού κυρίως ύπογραμμίζεται από τους περισσότερους μελετητές είναι ή αντίστοιχία ανάμεσα στην έγκληματική δράση και στον τρόπο θανάτου τής Φραγκογιαννούς. Αντίθετα, κανένας δέν έχει έπισημάνει ότι ή παγίδευση και ό πνιγμός τής Φραγκογιαννούς είναι ή κορυφή μιας σειράς γεγονότων πού τήν φέρνουν συνεχώς σέ κατάσταση κινδύνου και άδιεξόδου. Αυτό τό άδιέξοδο και ή

3. Βλ. Γ. Βαλέτας, Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Άπαντα 6 («Βίβλος» 1955) 608-9, Μ. Vitti, *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* («Όδυσσέας», 1978) 266, Γ. Σαράντη, «Είχε ψηλώσει ό νοός της», *Φώτα Όλόφωτα. Ένα άφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τόν κόσμο του* (έπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ε.Λ.Ι.Α», Άθήνα 1981) 349. Κοινωνιολογική είναι και ή άνάλυση του Ζ. Οικονόμου, «Η "Φόνισσα", και τό άλλο φύλο και ή εποχή μας», *Ο Παπαδιαμάντης και τό Νησί του Μικρογραφία τής άνθρωπότητας* («Κέδρος», Άθήνα 1979) 24-33. Για μία κριτική παρουσίαση των άπόψεων πού έχουν διατυπωθεί τόσο για τή μορφή τής Φραγκογιαννούς γενικότερα όσο και για τό τέλος του έργου ειδικότερα, βλ. Λ. Παπαλεοντίου, «Η παπαδιαμαντική μορφή τής Φόνισσας και ό άφηγητής», *Έλληνικά* 47 (1997) 339-40, 344-6.

4. Τή διδακτορική διατριβή του Ν. Καλταμπάνου, *Ύφολογική Προσέγγιση στή Φόνισσα του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη* (Άθήνα 1983) δέν είχα τή δυνατότητα νά διαβάσω και έτσι παραθέτω τήν άποψη του από τό άρθρο του Παπαλεοντίου, ό.π. 344.

5. Βλ. Βαλέτας, ό.π. 611, Β. Άθανασόπουλος, «Ο Παπαδιαμάντης και τό Κακό», *Διαβάζω* 165 (1987) 75 σημ. 14, Constantinides, «Love and death: the sea in the work of Alexandros Papadiamantis», *Modern Greek Studies Yearbook* 4 (1988) 106-7, Ξ. Α. Κοκόλης, *Γιά τή «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη* («University Studio Press», Θεσσαλονίκη 1993) 56, 58, Τζ. Πολίτη, «Δαρβινικό κείμενο και ή Φόνισσα του Παπαδιαμάντη. (Πρόταση άνάγνωσης)», *Συνομιλώντας μέ τά Κείμενα* («Άγρα», Άθήνα 1996) 161-6, Λ. Παπαλεοντίου, ό.π. 344-5. Κατά τόν Α. Κίτσο-Μυλωνά, «Παράγραφου», *Φώτα Όλόφωτα*, ό.π., 140-1, «τό μεταξύ θείας και άνθρωπίνης δικαιοσύνης άποτελεί τήν τοπική του Παπαδιαμάντη. Σέ μία όμως ήδη διασαλευμένη τάξη πραγμάτων όπου ή άναφορά στην ένότητα γίνεται κοσμικά και έπιφανειακά, ή Φραγκογιαννούς εύρίσκεται μεταξύ, ό,τι ήταν σέ όλη τή ζωή της, έπειδή παράλληλα ή έγκαθιδρυμένη κοσμικότητα υπέβαλε τή μετάβαση από τό φυσικό δίκαιο, τήν εκκλησιαστική άρμοδιότητα και τήν κοινότητα σέ μία πολιτική θεομοποίηση».

μοιραία πορεία του βίου της φαίνονται καθαρά, όπως πιστεύουμε, μέσα από τις εικόνες του ύψους στοιχείου τόσο σε φυσικό όσο και σε μεταφορικό επίπεδο. Κατά την άποψή μας, ο πνιγμός της Φραγκογιαννούς *είναι το ήμισυ του δρόμου, μεταξύ της θείας και της ανθρώπινης δικαιοσύνης*, δεν έχει να κάνει τόσο με την τελική καταδίκη ή τη δικαίωση της φόνισσας, με τη μετaphυσική ή τη δαρβινική αντίληψη για τη ζωή και τη φύση, όσο με τις αντιστοιχίες ανάμεσα στις εξωτερικές και εσωτερικές περιπέτειες ολόκληρου του βίου της ήρωίδας. Προτού τα κύματα της θάλασσας καλύψουν τη Φραγκογιαννού στο αδιέξοδο του Άγιου Σώστη, η ήρωίδα έχει παγιδευθεί εσωτερικά. Πνίγεται στα «κύματα» των οικογενειακών αναμνήσεων και των τύψεων. Έτσι, η τελική σκηνή είναι η κορύφωση του πολυτάραχου βίου της Φραγκογιαννούς και η εξεικόνηση μιας ισόβιας καταδίκης. Η Φραγκογιαννού πεθαίνει όπως ακριβώς έζησε, παγιδευμένη δηλαδή μέσα στα κύματα της θάλασσας και του βίου της. Συνεπώς, ό,τι κατά τη γνώμη μας ενδιαφέρει τον συγγραφέα δεν είναι τόσο η τιμωρία της Φραγκογιαννούς όσο ο άενσος κύκλος των παθών της,⁶ γεγονός που δεν φαίνεται άσχετο με τον αποκλεισμό από το έργο τόσο της ανθρώπινης όσο και της θείας δίκης. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι το έργο δεν διέπεται από ένα γενικότερο αίθρημα δικαίου.

Αν ο συγγραφέας απαλλάσσει τη Φραγκογιαννού από την ανθρώπινη δικαιοσύνη⁷ ή αν αφήνει αδιάγνωστη τη θεϊκή κρίση, δείχνει παράλληλα την ήρωίδα παγιδευμένη στην «ειρκτή» και στην «Κόλαση» της ψυχής της. Όσο και αν «ψηλώνει ο νοῦς» της (3. 447, 448), όσο και αν «παίρνει τα βουνά»,⁸ στην ουσία παραμένει εγκλωβισμένη στο «υπόγειο» και στην «ειρκτή» που υπάρχει μέσα της. Σε κάθε άνοδο της Φραγκογιαννούς αντιστοιχεί και μία καταδύση στα ένδοξα της συνειδήσεώς της. Αυτή είναι η δικαιοσύνη του συγγραφέα και η τιμωρία της ήρωίδας. Ο θάνατός της ωστόσο, ως γεγονός αυτό καθαυτό, παραμένει αμφίσημος μέσα σε ένα έργο όπου τα πράγματα δεν αποκλείεται να είναι διαφορετικά ή και αντίθετα από ό,τι φαίνονται.⁹ Ειδικότερα, κατά την άποψη της Φραγκογιαννούς, ή λύπη, σε όρισμένες περιπτώσεις, μπορεί να είναι «χαρά», ο θάνατος «ζωή και ανάσταση» (446)¹⁰ ή και ο *κάλλιστος των ἕπνων* (515), η λύτρωση τόσο από τα έφιαλτικά όνειρα όσο και από τις βασανιστικές αναμνήσεις της άγρυπνίας. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει και ο Π. Νιρβάνας το νερό πνίγει τη Φραγκογιαννού «ως τιμωρός και ως λυτρωτής».¹¹

Το μυθιστόρημα αρχίζει με την άγρυπνία της Φραγκογιαννούς δίπλα στο λίκνο της άρρωστης εγγονής της (417 έξ.). Τις νύχτες που η ήρωίδα παραμένει ξάγρυπνη, αναλογίζεται τα πάθη του βίου της: *είναι εικόνας, είναι σκηνές και είναι οράματα, της είχαν επανέλθει εις τον νουν ὅλος ὁ βίος της, ὁ ἀνωφελής και μάταιος και βαρύς* (418, πβ. 421, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 434, 443, 444). Η Φραγκογιαννού αρχικά σκέ-

πτεται ότι ανάλωσε τη ζωή της υπηρετώντας τους άλλους. Όταν ήταν παιδική «υπηρετούσε» τους γονείς της. Όταν παντρεύθηκε, έγινε *σκλάβο του συζύγου της και αργότερα δούλο των τέκνων της και δουλεύτρια των εγγόνων της*.¹² Στη μνήμη της έρχεται κατόπιν μία νεανική περιπέτεια της μάνας της. Οι κλέφτες, τα παλληκάρια των όπλαρχηγών της Μακεδονίας, είχαν κυνηγήσει τη νεαρή Δελχαρῶ, έπειδή τους είχε κάνει μάγια. Εκείνη, όμως, τελικά τους ξέφυγε, μολονότι προς στιγμήν φάνηκε να παγιδεύεται σε μέρος αδιέξοδο. Μετά η Φραγκογιαννού θυμάται τον γάμο της και την προίκα που της έδωσαν οι γονείς της. Ένα έτοιμόρροπο σπίτι στο έρημο Κάστρο όπου κατοικούσαν μόνο στοιχειά, ένα χέρσο μπροστά σε μία απόκρημη ακτή έξω από το Κάστρο και ένα άγριο χώραφο που διεκδικούσε επίσης κάποιος γείτονας και

6. Πβ. το *Μυρολόγι της φώκιας* (1908) που αρχίζει με την περιγραφή των «λαφύρων» του θανάτου, τα όποια *έκυλιοντο αένως προς την θάλασσαν την πανδέγμονα* (4. 298) και καταλήγει, ύστερα από τον πνιγμό της Ακριβούλας στο Κοχύλι, με τη διαπίστωση ότι δεν «έχουν τελειωμό» *τά πάθια κ' οι καημοί του κόσμου* (300).

7. Βλ. και την έλλειψη ιδιαίτερης εκτίμησης για την ανθρώπινη δικαιοσύνη: είρωνική στάση έναντι του είρωνο-δίκη (ο *έμπνευσμένος λειτουργός της Θέμιδος*) και των δύο πειθήνιων χωροφυλάκων (οι *είρωνομοι φωστήρες*, 500, πβ. 472), άρνητική περιγραφή του ίσογειου της δημαρχίας που χρησιμοποιεί ως *καζάρμα* (500). Πβ. επίσης την άποψη της Φραγκογιαννούς για τη συμπεριφορά των χωροφυλάκων (437, 501-2).

8. Πβ. 2. 492: *Ψηλώνει ο νοῦς του ανθρώπου να τό συλλογίζεται. Του έρχεται να πάρη τά ὄρη - τά βουνά*.

9. Πβ. τους συλλογισμούς της Φραγκογιαννούς (446): *Α! ιδού... Κανέν πρῶγμα δεν είναι ακριβώς ὅ,τι φαίνεται, αλλά πᾶν ἄλλο - μάλλον τό ἐναντίον... Άρα ὅλοι αἱ μάστιγες ἐκείναι, αἱ κατά τό φαινόμενον τόσον ἄσχημοι, ὅσοι θερίζουν τά ἄωρα βρέφη, ἡ εὐλογία κ' ἡ ὄστρακιά κ' ἡ διαφθερίτις, και ἄλλαι νόσοι, δεν είναι μάλλον εὐτυχήματα...; Για τή σύγκριση του χωρίου 3. 446 με τό 5.187, βλ. Κοκόλης, ὁ.π. 19-20, ἐνώ για τή διαφορά ανάμεσα σε αυτό που ἐκλαμβάνεται ως πραγματικότητα και στην πραγματικότητα καθεαυτή βλ. και τίς παρατηρήσεις της Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὁ.π. 62 έξ.*

10. Πβ. στο 2. 521 την ευαγγελική ρήση «*Ο πιστεύων εις ἐμέ, κᾶν ἀποθάνῃ ζήσεται... καγῶ ἀναστήσω αὐτόν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ*».

11. Βλ. Π. Νιρβάνας, «*Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*», *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἵκοσι Κείμενα για τή Ζωή και τό Έργο του* (πρόλογος - επιλογή Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1979) 47. Πβ. 3 495: *πᾶς θ' ἀντεῖχεν ἡ γραῖα Χαδούλα να φέρη, εις ὅλον τόν καιρόν, ὅλον τόν φρικώδη τοῦτον ὄρμαθόν (των θυμάτων) κρεμασμένον ἀπό τόν τράχηλόν της*,

12. Πβ. τη θέση της Χαρμολίνας (*σκλάβο εις τόν γαμβρόν της*, 3. 407, πβ. 409 έξ.) στη *Θητεία της πενθεράς* (1902) καθώς και τη «θητεία» της γριᾶς Λούκαινας στο

πού πιθανῶς ἀνῆκε σέ μιὰ διαλυμένη μονή. Τό ἀνδρόγυνο συγκατοίκησε ἀρκετά χρόνια μέ τήν ἀδελφή τοῦ γαμπροῦ μέχρις ὅτου ἡ Φραγκογιαννοῦ κατορθώσε μέ τήν ἐπιδεξιότητα, τήν οἰκονομία, τήν ἐργατικότητα ἀλλά καί τήν πονηριά νά ἀποκτήσει ἕνα πενιχρό σπιτάκι καί νά «ξελευθερωθῆ» ἀπό τήν τυραννίαν τῆς ἀνδραδέλφης.¹³ Ὅλες αὐτές οἱ θλιβερές ἀναμνήσεις ἐρχονται ὡς «ἀλλεπάλληλα κύματα» στό μυαλό τῆς Φραγκογιαννοῦς: *Ἡ ἀγρυπνία ἦτο ἐν τῇ φύσει καί τῇ ἰδιοσυγκρασίᾳ τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἥτις ἐσκέπτετο χίλια πράγματα, καί εἶχε τόν ὕπνον δύσκολον. Οἱ λογισμοί καί αἱ ἀναμνήσεις τῆς, ἀμαυραῖ εἰκόνες τοῦ παρελθόντος, ἤρχοντο ἀλλεπάλληλοι ὡς κύματα μέσα εἰς τόν νοῦν τῆς, πρό τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς τῆς (429).*

Ὅμως τά προβλήματα καί τά «φαρμάκια» τῆς Φραγκογιαννοῦς (429) δέν ἐπαψαν νά αὐξάνονται ἀκόμη καί ὕστερα ἀπό τό κτίσιμο τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ δύο μεγαλύτεροι γιοί τῆς μπαρκόρησαν καί ξενιτεύθηκαν στήν Ἀμερική (432-3, 444). Καθώς μάλιστα ὁ ἀνδρας τῆς δέν ὑπῆρξε ποτέ δραστήριος καί ἰκανός, ἡ Φραγκογιαννοῦ ἦταν μάνα καί πατέρας γιά τά κορίτσια τῆς. Ἔτσι ὑπέφερε τά πάνδεινα προκειμένου νά βρεῖ γαμπρό καί νά προικίσει τή μεγαλύτερη ἀπό τίς τρεῖς κόρες τῆς, τῇ Δελχαρώ. Τελικά, ἡ ἡρωίδα, κρίνοντας ἀπό τή δική τῆς ζωή, διερωτᾶται ἂν «ἀξίζει τόν κόπο νά ἀνατρέφονται» τά ἀπειράριθμα κορίτσια τῆς φτωχολογιάς. Μήπως οἱ πρόωροι θάνατοι τῶν βρεφῶν ἀπό ἀσθένειες δέν εἶναι *δυστυχήματα*, ἀλλά *μᾶλλον εὐτυχήματα, ... θωπεύματα καί πλήγματα τῶν πτερῶν τῶν μικρῶν Ἀγγέλων* πού χαίρονται ὅταν ὑποδέχονται τίς ψυχές τῶν νηπίων στόν Παράδεισο;¹⁴ Δέν θά ἔπρεπε ἐπομένως νά βοηθοῦν οἱ καλοί χριστιανοί τό ἔργο τῶν Ἀγγέλων, εἰδικότερα στήν περίπτωση τῶν κοριτσιῶν πού εἶναι «εφτάψυχα», καθὼς δύσκολα ἀρρωσταίνουν καί σπάνια πεθαίνουν (446-7); Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι πῶς τά φτωχά κορίτσια πληθαίνουν *ἐπίτηδες γιά νά κολάζουν τοὺς γονεῖς των, ἀπ' αὐτόν τόν κόσμον ἤδη (447)*. Ἄλλωστε δέν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἡ ἡρωίδα εἶχε κάνει παρόμοιες σκέψεις. Καί ἄλλοτε εἶχε ἀκουστεῖ νά λέει ὅτι τήν ὥρα πού γεννιῶνται τά κορίτσια τοῦ ῥχεταί τ' ἀνθρώπου...*νά τά καρυδοπνίγη!* (428). Στό σημεῖο αὐτό τῶν συλλογισμῶν τῆς ἡ Φραγκογιαννοῦ ὅσον καί ἂν εἶχεν *ἐξαφθῆ ἀπό τά κύματα τῶν ἀναμνήσεων, ἠσθάνθη αἴφνης ζάλην, ἀπό τόν σάλον οἶονεῖ καί τήν ναυτίαν τῆς ζωῆς τῆς, καί ἄρχισεν νά παρκῶνεται, κ' ἐνύσταξεν ἀκρατήτως (447, πβ. 434)*. Ὅμως ὁ βήχας καί τά κλάματα τῆς ἐγγονῆς τῆς δέν τήν ἀφηναν νά κοιμηθεῖ. «Παραλογισμένη» ἔχωσε τά δάκτυλά τῆς στό στόμα τοῦ βρέφους γιά νά «τό σκάση» (447-8).¹⁵ Παρ' ὅλα αὐτά, καί πάλι δέν κατάφερε νά «κλείσει μάτι» (454). Ἀργότερα τά ἐφιαλτικά ὄνειρα θά κάνουν τόν ὕπνο τῆς τόσο βασανιστικό, ὥστε θά εὐχεται νά μὴν κοιμηθεῖ ἄλλη φορά στόν βίο τῆς. Ἀντί νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν «σάλο» τῆς ζωῆς τῆς, ἡ «τρι-

κυμία» θά ἐξακολουθεῖ νά τήν ταλαιπωρεῖ ἀκόμη καί στόν ὕπνο τῆς (494, πβ. 495, 514-5).

Τήν εἰκόνα τῆς βασανισμένης ζωῆς τῆς Φραγκογιαννοῦς συμπληρώνουν οἱ ἀναμνήσεις τῆς Ἀμέρσας τῆς δευτερότοκης κόρης τῆς. Ἡ Ἀμέρσα θυμᾶται τίς περιπέτειες τοῦ ἀδελφοῦ τῆς, τοῦ Μούρου, πού βρισκόταν στό δεσμοτῆριο τῆς Χαλκίδας (436 ἐξ., 444, 448 ἐξ.). Ὁ κυνηγημένος Μούρος εἶχε γλυτώσει ἀρχικά ἀπό τοὺς χωροφύλακες (ὡς ὁ κολυμβητής, ὁ ἀναδυόμενος ἐκ τοῦ κύματος, 438) καί εἶχε μπαρκόρει κρυφά, ὅμως τελικά εἶχε κλειθεῖ στίς φυλακές τῆς Χαλκίδας μέ τήν κατηγορία ὅτι εἶχε σκοτώσει τόν λοστρόμο τοῦ πλοίου (449 ἐξ.). Ἡ μητέρα του ἀπέτυχε νά τόν ἀπελευθερώσει (450-3) καί ὕστερα ἀπό τήν καταδίκη τοῦ φονιά σέ εἰκοσαετῆ κάθειρξη ὅλα τά σχέδια τῆς Φραγκογιαννοῦς *ἐναυάγησαν (452)*. Δώδεκα χρόνια εἶχαν περάσει ἀπό τότε καί ἐν τῷ μεταξύ *εἶχε πάρει μεγάλη πέλαγα (453)* καί ὁ μικρότερος γιός τῆς ἡρωίδας, ὁ Γιωργάκης.¹⁶

Αὐτά ὡς πρός τό παρελθόν τῆς Φραγκογιαννοῦς. Ὅμως καί στό παρόν τά πράγματα δέν εἶναι καλύτε-

Μυρολόγι τῆς φώκιας (4. 298). Βλ. σχετικὰ Λ. Κούσουλας - Χ. Μηλιῶνης - Γ. Παγανός - Ν. Τριανταφυλλόπουλος, «Τό μυρολόγι τῆς φώκιας», *Νεοελληνικά Διδακτικά Δοκίμια γιά τό Λύκειο* («Παπαζήσης», Ἀθήνα 1981) 321, 331-2, Λ. Κούσουλας, «Ἐνα ἔκτακτο δίπτυχο», «Ἀνθρώπους καί Κτήνη...» («Νεφέλη», Ἀθήνα 1993) 17-23, Κ. Στεργιόπουλος, «Τό μυρολόγι τῆς φώκιας», *Περιδιαβάζοντας* («Κέδρος», Ἀθήνα 1996) 148. Πβ. ἐπίσης τήν προσπάθεια τῆς Φραγκογιαννοῦς νά «ἀπελευθερώσει» τοὺς φτωχοὺς γονεῖς τῶν κοριτσιῶν (462, 470) ἀπό τά βάσανα τῆς προίκας.

13. Ἡ ἐλευθερία τῆς Φραγκογιαννοῦς ἀποδεικνύεται πρόσκαιρη, ἀφοῦ τελικά κινδυνεύει ἐξ αἰτίας τῶν πράξεών τῆς νά πάει φυλακή (475, πβ. 489).

14. Πβ. τῇ χαρᾷ τῆς Φραγκογιαννοῦς ὅταν ἐπιστρέφει ἀπό τήν κηδεῖα κάποιου βρέφους (446) ἀλλά καί τόν τρόπο πού ἡ Χαδοῦλα θωπεύει τοὺς λαιμούς τῶν κοριτσιῶν (505, 506) καθὼς καί τά χάδια πού ἀπαιτοῦν οἱ νεκρὲς κορασιδες στό πέμπτο καί ἕκτο ὄνειρό τῆς (494, 514). Γιά τήν εἰρωνεία τοῦ ὀνόματος Χαδοῦλα βλ. καί Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὁ.π., 63.

15. Πβ. 447: - *Ἐ θά σκάσης; εἶπε* (ἡ Φραγκογιαννοῦ). *Σκαμός!* εἶχε φωνάξει ἕνα βράδυ στό βρέφος πού ἔβηγε καί ὁ πατέρας μέσα στόν ὕπνο του. Τότε ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε προσθέσει εἰρωνικά: - *Καί πλαντασμός!* (427).

16. Στῆ σελ. 426 διαβάσουμε ὅτι ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε τέσσερις γιούς. Αὐτοὶ κατὰ τή σειρά τῆς γεννήσεώς τους ἦταν οἱ ἐξῆς: ὁ Στάθης (ἢ Σταθαρός, 432, 433), ὁ Γιαλῆς, ὁ Μιχάλης καί ὁ Μητράκης (ἢ Δημητράκης, 432). Σύμφωνα ὅμως μέ τήν Ἀμέρσα (436) ὁ Μῆτρος, ὁ κοινῶς καλούμενος καί Μῶρος ἢ Μούρος ἢ Μούτρος (πβ. Μούτρος, 438) ἦταν ὁ τρίτος γιός τῆς Φραγκογιαννοῦς. Μία ἄλλη ἀσυνέπεια παρατηροῦμε καί στῆ σελ. 450 (πβ. 449) ὅπου ἀναφέρεται ὅτι φυλακισμένος στή Χαλκίδα ἦταν ὁ Μιχάλης. Γιά τήν πιθανότητα ἀσυνείδου παραλληλισμοῦ ἀνάμε-

ρα. Όπως «ναυαγοῦν» τὰ σχέδιά της γιὰ τόν Μοῦρο, ἔτσι ἀντίστοιχα δὲν καταφέρνει νὰ γλυτώσει καί ἀπὸ τὴ νέα «μεγάλῃ φουρτούνα» (504), τὰ πρόσφατα δάσανα ἢ πάθια της (503, πβ. 477, 490, 493). Ἡ ἐπιθυμία της νὰ φύγει (493, 504), νὰ διαβεί τὸ πέλαγος καί νὰ ἀρχίσει νέον βίον στὴν ἀντικρινή στεριά παραμένει τελικὰ ἀπραγματοποίητη (513-4).

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀναλαμβάνει «τὸ ἔργο τῶν Ἀγγέλων» καί στέλνει τὴ μικρὴ ἐγγονή της στὸν «Παράδεισο» (446-7), ἡ ἴδια εἰσέρχεται «ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμον ἤδη» στὴν Κόλαση. Μάταια τρέπεται σὲ φυγὴ γιὰ νὰ γλυτώσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο: Ἐξῆλθε καί, κάτω εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς της, ἐμνύριζεν ἀκόμη ἡ θρηνώδης φωνὴ τοῦ βρέφους, τοῦ μικροῦ κοραίου τοῦ ἀδικοθανατίσαντος... Δέν ἦτο ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν ἤκουε μέσα εἰς τὴν ψυχὴν της, ὅπου ὑπῆρχε σκοτεινὴ, σπηλαιώδης ἠχώ, τὸ πένθιμον ἐκεῖνο κλαῦμα τοῦ βρέφους.¹⁷ Κ' ἐνόμιζεν ὅτι ἐφευγε τὸν κίνδυνον καί τὴν συμφορὰν, καί τὴν συμφορὰν καί τὴν πληγὴν τὴν ἔφερε μαζί της. Κ' ἐφαντάζετο ὅτι ἐφευγε τὸ ὑπόγειον καί τὴν εἰρκτὴν, καί ἡ εἰρκτὴ καί ἡ Κόλασις ἦτο μέσα της (484).¹⁸ Προφανῶς γιὰ τὴν Φραγκογιαννοῦ ἡ δίωξη καί ἡ κάθειρξη δὲν εἶναι μόνο ἐξωτερικὴ (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ γιοῦ της) ἀλλὰ καί ἐσωτερικὴ. Δέν τὴν κυνηγοῦν μόνο οἱ χωροφύλακες (475, 493, 499, 517, 519 κ.ά.), τὴν «κυνηγᾶ» καί ἡ ἀμαρτία (474). Τὴ μιὰ στιγμή πιστεύει ὅτι ἐπιτελεῖ θεάρεστο ἔργο (460, 462, 470, 471, πβ. 475, 483, 497) καί τὴν ἄλλη αὐτοαποκαλεῖται ἀμαρτωλὴ (475, πβ. 459, 494), βασανίζεται ἀπὸ τύψεις (457, 498), ἀλλὰ αἰσθάνεται καί ἀγρίαν χαρὰν στὴ σκέψη τῆς ἀμαρτίας (498).¹⁹ Ἡ ἀμαρτία ἔχει γλύκα ἀλλὰ τελικὰ καί πίκρα (479, πβ. τὸ «φαρμάκι» τοῦ στόματος τῆς ἡρωίδας καί τούς «πικρούς» συλλογισμούς της 471, 478, 486).²⁰

Ἡ φυγὴ πρὸς τὴ σωτηρία ἐμποδίζεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καί τὴ φύση, ἐνῶ μιὰ σειρά ἀπὸ ὄνειρα ἐπιβεβαιώνουν τὸ ἀγχος καί τὸν ἐγκλωδισμό τῆς ἡρωίδας. Μετὰ τὸν πνιγμὸ τῆς Ξενοῦλας στὸ πηγάδι, ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀποφασίζει νὰ καταφύγει στὰ βουνὰ γιὰ νὰ γλυτώσει ἀπὸ τοὺς χωροφύλακες (474, 477). Ἀρχικὰ παίρνει τὸν «ἀπάνω δρόμο» γιὰ τὰ Κοτρώνια (475) καί κατόπιν κατηφορίζει πρὸς τὸν γιालὸ σκοπεύοντας νὰ ἀκολουθήσει ἓνα κρυφὸ μονοπάτι τοῦ βουνοῦ, πίσω ἀπὸ τὰ Κοτρώνια (476-7, πβ. 440). Ὅταν φθάνει στὴν ἀκρογιαλιά κρύβεται τὴ νύχτα στὸ κατῶι τοῦ σπιτιοῦ τῆς Μαρούσας (478-9). Ἐκεῖ εἰς τὸν ὕπνον της, ἢ εἰς τὰ ξύπνα της, (δέν ἤξευρε καλά), τῆς ἐφάνη ὅτι μέσα, εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς της, ἤκουε φωνὴν βρέφους, κλαῦμα, μινυρισμὸν θρηνώδη τοῦτο ὡμοίαζε μὲ τὴν φωνὴν τῆς μικρᾶς ἐγγονῆς της, τῆς πρὸ ὀλίγων μηνῶν, διὰ χειρὸς αὐτῆς... τελειωθείσης (483, πβ. 484). Ἡ Φραγκογιαννοῦ ξυπνᾶ ἔντρομη καί ἀποφασίζει νὰ φύγει: ἠσθάνετο πλέον μεγάλῃ σφλομονήν, καί τὸ στενὸν κατωγάκι μὲ τὸν ὑγρὸν ἀέρα του τὴν ἐστενοχώρει. Καιρὸς ἦτο ν' ἀναπνεύσῃ τὸν

καθαρὸν ἀέρα τοῦ βουνοῦ, πρὶν οἱ διῶκται χωροφύλακες τὴν κλείσωσιν, ἴσως διὰ βίου, εἰς τὰ ὑγρά καί ἀνήλια ὑπόγεια τῆς ἀνθρωπίνης θέμδος (484). Πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία τοῦ ὑπόγειου χώρου καί τοῦ ὑποσυνειδητοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς (πβ. τὰ ὅσα νομίζει ὅτι ἀκούει στὸ «βάθος» τῆς ψυχῆς της), ἡ ὑγρὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ κατωγείου συνδυάζεται καί μὲ ἓνα αἰσθημα πνιγμοῦ (σφλομονήν) πού δοκιμάζει ἡ ἡρωίδα. Ὅ,τι συμβαίνει στὸ κατῶι τῆς Μαρούσας μεγεθύνεται καί ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες παραλλαγές σὲ ὅλες τὶς σπηλιές ὅπου κατεβαίνει καί κρύβεται ἡ Φραγκογιαννοῦ. Καθὼς πορεύεται πρὸς τὸν Ἅγιο «Σώστη» ἡ ἀπειλητικὴ παρουσία τοῦ ὑγροῦ στοιχείου καθίσταται ἐντονότερη τόσο στὸν περιβάλλοντα χώρο (βαθεῖα ρεύματα, θάλασσα) ὅσο καί στὰ ἐφιαλτικὰ ὄνειρά της.

σα στὴ ζωὴ τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Γεωργίου, καί στὴ ζωὴ τοῦ Μῆτρου, στοιχεῖο πού μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ καί μὲ τὴν περιεργὴ ἀναφορὰ στὸν «μικρὸ Γιωργάκη», βλ. Κοκόλης, ὅ.π. 32-3.

17. Πβ. 493: τὸν κλαυθμυρισμὸν ἐκεῖνον τοῦ νηπίου τὸν ἤκουε συχνὰ μέσα της, βαθιὰ στὰ σωθικά της.

18. Πβ. 489: δέν εἶχε πλέον εἰς τὸν κόσμον ἄλλο ἄσολον, εἰμὴ τὴν εἰρκτὴν καί μόνην. Στους Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν ἐπίσης ἡ Αὐγούστα, πού ἤθελε νὰ φύγει ἀπὸ τὸ κελλί τοῦ μοναστηριοῦ, τὴν «πνιγηρὴ εἰρκτὴ», δέν ἐνθυμεῖτο ὅτι ἐμέλλε νὰ φέρῃ πανταχόσε μεθ' ἑαυτῆς τὴν καρδιαν (1. 247).

19. Πβ. τὴ διβουλία τοῦ ἥρωα στὴ Φαρμακολύτρια (3. 310). Τὴν «ἀγρία» χαρὰ τῆς Φραγκογιαννοῦς συγκρίνει ὁ Κ. Στεργιόπουλος («Ἡ Φαρμακολύτρια», *Περιδιαβάζοντας Δ*, ὅ.π. 122, πβ. «Ὁ Παπαδιαμάντης σήμερα», *Περιδιαβάζοντας Β* («Κέδρος», Ἀθήνα 1986) 64), μὲ τὴν «ἀγρία» χαρὰ τοῦ ἥρωα-ἀφηγητῆ στὴ Φαρμακολύτρια (3. 314). Βλ. καί Δημητρακόπουλος, ὅ.π. 31. Κατὰ τὴ Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὅ.π. 64, ἡ «ἀγρία» χαρὰ συνιστᾶ ἓνα ἀπὸ τὰ «πάθη» τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἀφοῦ ἡ λέξη «πάθια» εἶναι δίσημη. Σημαίνει «βάσανα» ἀλλὰ καί «πάθη», δηλαδὴ «ὑποταγή τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς στὸ σῶμα».

20. Ὅταν κυριαρχοῦν οἱ ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ἀμαρτίας, δηλαδὴ ὁ φόβος τῆς τιμωρίας, οἱ ἥρωες συνήθως λυτρώνονται ἀπὸ τὸν πειρασμό. Ἔτσι λ.χ. οἱ ἐρωτικὲς ὀπτασίαι τῶν ἀδελφῶν Νεεμία καί Σαμουὴλ μεταστρέφονται σὲ ἐφιαλτικὲς καί ἔτσι οἱ καλόγηροι ἐπιστρέφουν στὸν μοναστικὸ βίον (1. 334-5, 2. 336-42). Ἀντίθετα στὸ ὄνειρο στὸ κῆμα ἡ ἀνάμνηση τῆς ωραίας κόρης, ἀποτρέπει, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸν ἥρωα-ἀφηγητῆ ἀπὸ τὸν μοναστικὸ βίον (3. 273).

